

VAXOBOV H., MIRZAMAHMUDOV O.T.

GEOGRAFIYA O'QITISH METODIKASI

USLUBIY QO'LLANMA

Namangan -2016

UO'K: - 140.20.5.7

KBK - 84.10(3O'zb)4

M-30

Uslubiy qo'llama besh qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida geografiya ta'limining maqsad va vazifalari, boshqa fanlar bilan aloqasi, ilmiy tatqiqot ishlari bayon etilgan. Ikkinchi qismida o'qitish metodlari haqida tushuncha va ularni tanlash tamoyillari, yangi pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish hamda o'qitishning og'zaki metodlariga e'tibor qaratilgan. Uchinchi qismida o'qitish vositalari atroflicha tahlil qilingan va ulardan foydalanish texnologiyalariga alohida to'xtalib, geografiya xonasini jihozlash va undan foydalanish masalalari ko'rib chiqilgan. To'rtinchi qismida geografiya ta'limini tashkil etish shakillariga to'htalib unda geografiya darsi va unga qo'yiladigan talablar, geografiya darsi turlari, o'quv sayohatlari bayon etilgan. Beshinchi qismda sinfdan tashqari ishlarning maqsad va vazifalari, turlari, yo'nalishlari yoritib berilgan.

Ushbu kitob geografiya sohasidagi o'qituvchi, talaba, magistr va ushbu masala bilan qiziquvchi barcha mutaxassislariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Jumaxanov Sh.Z., Geografiya fanlari nomzodi, dotsent
(NamDU)

Taqrizchilar:

Erkaboyeva N. - Pedagogika fakul'teti dekani, pedagogika fanlari
doktori, professor, (QDPI)

Mo'minov M. - Geografiya kafedrasi katta o'qituvchisi, pedagogika
fanlari nomzodi, (NamDU)

Namangan davlat universiteti ilmiy-uslubiy kengashining 2016 yil 30-mart kunidagi 6-sonli yig'ilish bayonnomasi qaroriga muvofiq nashr etishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9943-3815-9-9

© . **Vaxobov H., Mirzamahmudov O.T.**
"Namangan", 2016 y.

So`z boshi

*Ustozim Hurboy Vaxobov
xotirasiga bag'ishlayman*

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi munosabati bilan geografiya ta'limida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Maktab geografiyasining mazmuni va tuzilishida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Ayrim o'quv fanlari maktab dasturidan olib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o'zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib, o'quv tizimiga joriy qilindi.

O'zbekistonda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va «Ta'lim to'g'risidagi qonun»ni qabul qilinishi munosabati bilan o'quv qo'llanmalari va darsliklarga bo'lgan talablar keskin o'zgardi. Barcha fanlarda bo'lganidek maktab geografiyasi fanida ham tubdan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Geografiya predmetlarining dasturi va tuzilishi O'zbekiston maktab ta'limi tizimida sodir bo'lgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda qaytadan ko'rib chiqildi.

Shu munosabat bilan geografiya o'qitish metodikasida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Geografiya o'qitish metodikasida yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash munosabati bilan o'qitish metodikasida ham qator o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Shu munosabat bilan mazkur uslubiy qo'llama tayyorlandi. Mazkur uslubiy ko'rsatma kirish va besh qismdan iborat. I-qism Geografiya o'qitish metodikasi fanining maqsadi va vazifalariga hamda ushbu fanning rivojlanish tarixiga bag'ishlangan. Qo'llanmaning II-qismi o'qitish metodlariga qaratilgan, unda yangi pedagogik va axborot texnologiyalariga katta e'tibor berilgan. O'quv vositalariga o'quv qo'llanmaning III-qismi bag'ishlangan, qo'llanmaning IV-qismi geografiya darsi va uning turlariga bag'ishlangan. Unda geografiya darsiga qo'yiladigan talablar, geografiya darsining tuzilishi va o'lchamlari haqida bilimlar yoritilgan. Maktabdan va sinfdan tashqari ishlar qo'llanmaning V-qismida berilgan. Unda o'quv sayohatlari, to'garaklar, olimpiadalarni o'tkazishni ilmiy-metodik asoslari yoritib berilgan.

I-QISM. GEOGRAFIYA TA'LIMI VA UNING RIVOJLANISHI

1-BOB GEOGRAFIYA TA'LIMINING MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. Geografiya ta'limi metodikasi haqida tushuncha.

Geografiya ta'limi deganda o'quvchilarga tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy komplekslarning tuzilishi va asosiy qonuniyatlari haqida bilimlar beradigan geografiya fanlari tizimiga aytiladi.

Geografiya ta'limi metodikasi esa maktablarda va kasb-xunar kollejlarda tabiiy geografiya, iqtisodiy geografiya va boshqa maxsus geografiya fanlarini o'qitish jarayonini o'rganadigan va pedagogika fanlari tizimiga kiradigan fandır.

Geografiya ta'limi metodikasi umumiy didaktika va tarbiya nazariyasi bilan chambarchas bog'langan. Didaktika fani ta'lim berish va tarbiya jarayonini umumiy qonuniyatlarini, ta'lim mazmunini tatqiq qiladigan nazariy fandır. Didaktika fani aniq o'quv fanlarini o'qitish metodikasi bilan shug'ullanmaydi. Ayni vaqtda har bir o'quv fani o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ularning ayrimlarini maqsadi nazariy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish (geografiya, biologiya, ximya), ayrimlari faqat ko'nikmalarni (chet tillar), boshqalari esa borliqqa estetik munosabatda bo'lishni shakllantiradi (tasviriy san'at). Shuning uchun alohida fanlarni o'qitish metodikasi bilan hususiy didaktika fanlari shug'ullanadi. Mazkur fanlar qatoriga «Geografiya o'qitish metodikasi» fani ham kiradi. Geografiya o'qitish metodikasining nazariy va amaliy jixatlari mavjud. Geografiya o'qitish metodikasi fani quyidagi nazariy va amaliy metodologik muammolarni tadqiq qiladi:

a) geografiya o'qitish metodikasining predmeti, tatqiqot usullari, rivojlanish tarixi;

b) geografiya o'qitish metodikasining maqsad va vazifalarini umuman va alohida predmetlar bo'yicha aniqlash;

v) ta'lim va tarbiyaning birligi;

Nazariy tatqiqotlarning natijalari amaliy tatqiqotlar uchun asos bo'lib hisoblanadi. Mazkur tatqiqotlarda geografiya ta'limining amaliy muammolari hal qilinadi. Geografiya o'qitish metodikasining amaliy

jixatlari o'qituvchini o'qitish faoliyatini, o'quvchini o'qish faoliyatini aks ettiradigan metodlarni ishlab chiqishdan iborat.

Geografiya o'qitish metodikasi ikkita katta qismdan iborat. Umumiy va hususiy geografiya o'qitish metodikasi.

Umumiy geografiya o'qitish metodikasi, bu geografiyaning didaktikasi hisoblanadi. U geografiya o'qitish jarayonini o'ziga xos xususiyatini o'rganadi.

Geografiya o'qitishning umumiy metodikasi nazariy va metodik masalalarni ishlab chiqadi, yani predmetni o'zini tatqiqot usullarini o'rganadi, bunda asosiy e'tiborni o'quv-tarbiyaviy maqsadlarni ishlab chiqishga qaratiladi. Aniqlangan o'quv-tarbiyaviy maqsadlar asosida geografiya ta'limini mazmuni ishlab chiqiladi. Umumiy metodika ikki qismga bo'linadi:

- tabiiy geografiyani o'qitish metodikasi;

- iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'qitish metodikasi;

Geografiya o'qitishning hususiy metodikasi – alohida o'quv predmetlarini maqsad va vazifalarini ishlab chiqadi va umumnazariy xolatlarni aniq o'quv predmetlarini o'qitish jarayonida qo'llash masalalarini o'rganadi.

Xususiy geografiya o'qitish metodikasi tabiiy hamda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarini alohida predmetlari bo'yicha o'quv tarbiyaviy jarayonlarni o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqadi. Hususiy o'qitish metodikasi alohida geografiya fanlarini mazmuni uchun umumiy metodikaning nazariy ishlanmalarini aniqlashtiradi, har bir sinf geografiya kursini mazmuni va tuzilishi, geografik tushunchalarni shakllantirish, o'quv ishlari usullarini, o'quvchilarning mustaqil ishlarini tahlil qilish muammolarini ishlab chiqadi.

Geografiya o'qitish metodikasining umumiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- maktab geografiyasining ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantirish imkoniyatlarini ochib berish;

- maktab geografiyasining mazmunini zamon talablariga mos ravishda yanada takomillashtirish;

- maktab geografiyasi mazmuni va tuzilishida zamonaviy fan yutuqlarini aks ettirish;

- o'qitish materiallarini qo'llashni optimal sharoitlarini asoslash;

- o'qitish vositalarini ishlab chiqish;

-geografiya darslarini tuzilishi, o'lchamlari va turlarini yanada takomillashtirish;

-geografiya o'qitishni yangi pedagogik va va axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va amalda qo'llash;

-geografik ekskursiyalar, tatqiqotlar o'tkazish texnologiyasini yanada takomillashtirish;

-o'quvchilarda amaliy geografik ko'nikmalarni shakillantirish texnologiyasini takomillashtirish;

Geografiya o'qitish metodikasi o'qituvchilarni, o'quvchilarni o'qitish nazariyasi va tarbiyasi bilan qurollantiradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya o'qitish metodikasi qanday fanlar tizimiga kiradi?
2. Geografiya o'qitish metodikasi qanday qisimlarga bo'linadi?
3. Didaktika nimani o'rganadi?
4. Geografiyaning umumiy metodikasi nimani o'rganadi?
5. Alohida geografiya kurslarini o'qitish metodikasi bilan qanday fanlar shug'ullanadi?
6. Geografiya o'qitish metodikasining umumiy vazifalariga ta'rif bering.

1.2. Geografiya ta'limining maqsadlari va vazifalari.

Geografiya fanini maqsad va vazifalari turli davrlarda o'zgarib va qaytadan shakillanib turgan. O'qitishni maqsadini aniqlash qadimdan didaktika va o'qitish metodikasining eng muhim muammolaridan hisoblanib kelmoqda. Ushbu muammoni qanday yechish bilan maktab geografiyasining tuzilishi, mazmunini va o'qitish metodlarini turlari bog'liq. Oxirgi davrlarda, asosan XX-asr davomida o'qitish maqsadini ishlab chiqish muammosiga katta e'tibor berildi. Hozirgi davirda ham geografiya ta'limining mazmunini o'zgarishi munosabati bilan mazkur muammoga yanada ko'prok e'tibor berilmoqda.

Geografiya o'qituvchisi har bir sinf geografiya kursini maqsadlarini bilishi lozim.

Geografiya ta'limining maqsadlarini uch guruhga bo'lish mumkin: ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi.

Ta'limiy maqsadlar quyidagilardan iborat:

-o'quvchiga tabiiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya hamda amaliy geografiya asoslari bo'yicha mustahkam bilimlar berish. Tabiatdan foydalanishni va uni muhofaza qilishni ilmiy, texnik, iqtisodiy asoslarini ochib berish;

-umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini iqtisodiy, ekologik, politexnik, geosiyosiy bilimlarni egallashlariga imkon yaratish:

- tabiiy geografiya va iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, amaliy geografiya va boshqa maxsus geografik fanlarni yirik xalq xo'jaligi muammolarini yechishdagi o'rni va ahamiyatini ochib berish. Masalan, Orol muammosini yechimini, Sibir daryolari oqimini bir qismini O'rta Osiyoga oqizishni, O'zbekistonning buyuk davlat bo'lishini geografik asoslarini ishlab chiqish;

- o'quvchilarni geografik borliq va hodisalarni o'rganish usullari bilan qurollantirish. Mazkur usullar (metodlar) bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish;

- o'quvchilarni geografik kartalardan, ma'lumotnomalardan, qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishga o'rgatish, egallagan geografik bilimlarini amalda qo'llay bilish ko'nikmalarini shakllantirish. O'quvchilarni mustaqil ravishda tegishli mabalardan foydalanib o'z bilmini oshirishga o'rgatish;

- O'quvchilarda geografik madaniyatni shakllantirish.

Tarbiyaviy maqsadlari:

- O'zbekistonning kelajagi buyuk davlat ekanligini asoslab berish, o'quvchilarda Vatanimiz qudrati va ravnaqidan faxrlanish tuyg'ularini shakllantirish;

- o'quvchilarda tabiatdagi va tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarga didaktik nuqtai nazardan qarashga o'rgatish;

- o'quvchilarni ahloqiy jihatdan to'g'ri tarbiyalash, ularga Vatanga muhabbat ruhida, Vatanni himoya qilish har fuqoroning oliy burchi ekanligini o'qtirish;

- o'quvchilarni mehnat tarbiyasiga va kasb tanlashiga yordam berish, hozirgi zamonda o'z o'rnini topishga ko'maklashish.

O'quvchilarni qiziquvchanlik qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadlar:

- geografik bilimlar va muammolarga qiziqishni uyg'otish;

- o'quvchilarga kuzatuvchanlik, eslab qolish, tafakkur, tasavvur va nutq qobiliyatlarini rivojlanishiga imkon yaratish:

- o'quvchilarni ular imkoniyati doirasidagi geografik muammolarni yechishga o'rgatish, ularda hodisa va jarayonlarga kompleks va sintetik yondashishni shakllantirish.

Maktab geografiyasining vazifalari uning maqsadlaridan kelib chiqadi:

- maktab geografiyasining umumiy va har bir sinf bo'yicha maksadi, mazmunini aniqlash va ularni yanada takomillashtirish;

- o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda geografik bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishiga imkon beradigan ta'lim usullarni aniqlash;

- o'quvchilarga amaliy geografik ko'nikma va malakalarni singdirish imkoniyatlarini aniqlash;

- ta'lim jarayonida o'quvchilar faoliyatini oshiradigan va mustaqilligini ta'minlaydigan samarali usullarni aniqlash;

- umumiy va kasb-hunar ta'limi tizimidagi o'quvchilarni mehnatga o'rgatish, ularga axloqiy, estetik tarbiya berish vazifalarini ochib berish;

- ta'limni tashkil etish turlarini ishlab chiqish va takomillashtirish;

-o'qitish metodikasini yanada takomillashtirish, sinalgan o'quv metodlarini yanada rivojlantirish;

-yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashni ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish;

-geografiya ta'limida axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanib dars o'tish usullarini ishlab chiqish;

-darslik, o'quv qo'llanmalari va vositalariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish hamda ular bilan ishlash usullarini ishlab chiqish.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.Geografiya o'qitishning ta'limiy maqsadlari nimalardan iborat?

2.O'quvchilarni Vatanparvarlik ruhida tarbiyalash geografiya ta'limining qanday maqsadlariga kiradi?

3.Geografiya ta'limining o'quvchilarni qiziqish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadlar qanday qismlardan iborat?

4.Geografiya o'qitish metodikasining vazifalari jadvalini tuzing.

Har bir vazifaga ta'rif bering.

5.Geografiya ta'limining maqsadi qanday hollarda o'zgarishi mumkin?

1.3. Geografiya ta'limi metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi.

Geografiya ta'limi metodikasi qator tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy hamda gumanitar fanlar bilan o'zaro bog'langan. Geografiya o'qitish metodikasini geografiya fani bilan bog'liqligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

-geografiya fani maktab geografiyasi mazmunini asosini tashkil qiladi va uning rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Geografiya fanidagi yutuqlar va o'zgarishlarni maktab geografiyasining mazmunida va tuzilishida aks ettirib boradi;

- geografiya fanining mazmuni maktab geografiyasining tuzilishida aks etgan. Maktab geografiyasi ikki qismdan iborat: tabiiy va iqtisodiy geografiya. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'tiladigan «Amaliy geografiya» darsligida injinerlik geografiyasining mazmuni aks etgan;

-o'quv vositalari va ular bilan ishlash usullari geografiya fanida qo'llaniladigan usullar bilan aniqlanadi. Masalan geografiyada keng qo'llaniladigan kartografik usul, maktab geografiyasida ham keng qo'llaniladi (kartalar bilan ishlash), dalada olib boriladigan tatqiqot ishlari maktab geografiyasida o'tkaziladigan o'quv- sayohatlarda aks etgan;

- geografiya ta'limining mazmuni va tuzulishi geografiya fanining rivojlanishi bilan muntazam takamillashib boradi. Xozirgi paytda maktab geografiyasida yangi-yangi tushunchalar paydo bo'lmoqda: ekologik-geografik sharoit; tizimli usul; geosiyosat: bashorat; baholash va h.k.

Didaktika barcha o'quv predmetlarini metodikasini umumiy ilmiy asosini tashkil qiladi. Geografiya ta'limi metodikasi didaktika fani tomonidan asoslab berilgan qonunyatlar, qonunlar va qoidalar asosida rivojlanadi. Didaktika fani geografiya o'qitish jarayonini tarkibiy qismlari o'rtasidagi qonuniy bog'lanish va munosabatlarni oydinlashtiradi va shu asosida o'qitishni maqsadi, mazmuni, usullari hamda o'qitish jarayonini jihozlashga doir talablarni belgilab beradi. Geografiya o'qitish metodikasi fani didaktika faniga suyanibgina qolmasdan balki uning rivojlanishi uchun muhim ma'lumotlar beradi. Masalan, o'quvchilarning geografik bilmi, ko'nikma va malakalarni baholash, geografik tasavvur, tushuncha, g'oyalar tizimini shakllantirish va boshqalar.

Psixologiya fani o'quvchilardagi ruhiy faoliyatning umumiy qonuniyatlarini o'rgansa, geografiya o'qitish metodikasi esa o'quvchilarning ruhiy faoliyatini, ularning geografik bilimlarni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan tomonlarini o'rganadi. Geografiya predmetini o'qitishda o'quvchilarning yoshi, bilimi, fikrlash qobiliyatini e'tiborga olmasdan turib,

ularning o'quv faoliyatiga samarali ta'sir etib bo'lmaydi. Shu tufayli geografiya o'qitish metodikasi psixologiya fani bilan chambarchas bog'langan.

Geografiya ta'limi metodikasi ekologiya fani bilan ham uzviy bog'langan. Maktab, akademik litsey va kasb hunar kollejaridagi geografiya ta'limida atrof-muhit muhofazasiga va tabiiy resruslardan oqilona foydalanish masalalariga katta e'tibor berilgan. Boshlang'ich tabiiy geografiya kursidan boshlab (5-sinf), o'rta ta'lim geografiya predmetlarida tabiiy resruslardan oqilona foydalanish, tabiat tarkiblarini xo'jalik faoliyati ta'sirida ifloslanishi, ularni oldini olish va atrof- muhit muhofazasi masalalari atroflicha ko'rib chiqilgan.

Geografiya ta'limi metodikasi tarix, til va adabiyot va boshqa gumanitar fanlar bilan ham bog'langan. Maktab geografiyasida geografik bilimlarning rivojlanishini, har bir materik va o'lkalarni tabiati va uni o'zlashtirilish tarixini o'rganish tarixiy manbalarni o'rganish bilan bog'liq. Geografik nomlarni to'g'ri yozilishi, ularni talqini, kelib chiqishi va mazmunini aniqlashda tilshunoslik qonunyalari va qoidalari asosida olib boriladi. Maktab geografiyasida jahon, mamlakatlar va xududlarni o'rganishda, geografik qobiqni tarkibiy qismlari va undagi jarayonlarni o'quvchilarga tushuntirilishida badiiy adabiyotlardagi yorqin ifodalar, talqinlar va tavsiflardan foydalaniladi.

Geografiya o'qitish metodikasi ximiya, biologiya va qishloq xo'jaligi fanlari bilan ham chambarchas bog'langan. Geografik qobiqning kimyoviy tarkibini, tabiatni kimyoviy modddalar bilan ifloslanishini va ularni oldini olish yo'llarini o'rganishda maktab geografiyasi ximiya fanining yutuqlariiga asoslanadi. Geografik qobiqning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan tuproq, o'simlik qoplami, hayvonot dunyosini va turli xil ekinlarni yetishtirishni o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda maktab geografiyasi biologiya va qishloq xo'jaligi fanlari tizimi yutuqlariga asoslanadi.

Geografiya ta'limida ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilishda, zamonaviy texnika vositalaridan foydalanishda maktab geografiyasi matematika, statistika va axborot texnologiyalari fanlari yutuqlariiga asoslanadi.

Hozirgi davrda geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalar qo'llanilmoqda va ulardan foydalanishning ilmiy –metodologik asoslari ishlab chiqilmoqda. Mazkur sohada geografiya ta'limi yangi pedagogik texnologiyalar fani yutuqlariga tayanadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya ta'limi metodikasi qaysi fanlar bilan bog'langan?
2. Geografiya ta'limi metodikasi fanini geografiya fani bilan bog'liqligi nimalarda ifodalanishini chizmasini tuzing?
3. Geografiya ta'limi metodikasi qaysi fan ishlab chiqqan qoida, qonuniyat va qonunlar asosida rivojlanadi?
4. Geografiya o'qitish metodikasi psixologiya fani bilan qanday bog'langan?
5. Geografiya o'qitish metodikasini boshqa fanlar bilan bog'lanish chizmasini tuzing.

1.4 Geografiya ta'limida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish muammolari.

Geografiya ta'limi metodikasining rivojlanishi yangi o'qitish metodikalarini ishlab chiqish, majmualarni takomillashtirish, ilg'or metodlarni qo'llash bilan bog'liq. Mazkur muammolarni xal qilish qo'p jihatdan pedagogik tadqiqotlarda qo'llanadigan metodlarga bog'liq.

Geografiya ta'limi metodikasi bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borishni dastlabki manbai bo'lib O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni, kadrlar tayyorlashning milliy dasturi va boshqa hukumat qarorlari asos bo'lib hisoblanadi.

Xar qanday fanda ham tadqiqod metodlarini ishlab chiqish va tadqiqotlar olib borish metodologiya va ilmiy tadqiqod metodlari tushunchalari bilan bog'liq

Metodologiya – bu borliqni bilish va o'zgartirish metodlari haqidagi ta'limotdir.

Ilmiy tadqiqod metodlari – bu tadqiqod olib borish usullaridir.

Geografiya ta'limi metodikasida ilmiy tadqiqot metodlari ikkita katta guruhga bo'linadi: eksperimental-empirik va nazariy metodlar;

Eksperimental-empirik usullar pedagogik tadqiqotlar bosqichida qo'llaniladi, nazariy usullar esa yig'ilgan ma'lumotlarni umumlashtirish va nazariyalar tuzish bosqichida qo'llaniladi.

Geografiya ta'limini rivojlanishini dastlabki bosqichlarida asosan eksperimental-empirik usullar qo'llanilgan. Ammo XX-asrning 2-yarmidan boshlab geografiya ta'limi metodikasining nazariy jihatlarini rivojlanishi oqibatida u xususiy didaktika faniga aylandi. Metodik tadqiqotlarda nazariy usullar va ularning alohida qismlari keng qo'llanila boshlandi. Masalan, tizimli-tarkibli yondoshish, bilimlarni mantiqiy didaktik tahlil i, o'quv materialini tarkibiy- mantiqiy va mantiqiy tushuncha tahlil i.

Tatqiqot usullarini tanlash qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqadi. Masalan, muammoning dolzarbligi, maqsad va vazifalarni aniqlash va boshqalar mavjud ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilishni talab etiladi.

1.4.1. Nazariy tatqiqot usullari.

Nazariy tatqiqot usullariga adabiyotlarni tahlil qilish, statistik-matematik, tarixiy, qiyosiy va tizimli usullar kiradi.

Adabiyotlar bilan ishlash usuli. har qanday ilmiy ish shu sohada e'lon qilingan adabiyotlarni o'rganish, tahlil qilish va umumlashtirish bilan boshlanadi. Mazkur usul yordamida boshqa tatqiqotchilar tomonidan olingan ma'lumotlar to'planadi va o'rganiladi va umumlashtiriladi. Geografiya ta'limi metodikasida quyidagi sohalar bo'yicha ma'lumotlar to'planadi va tahlil qilingadi: ta'lim bo'yicha davlat tomonidan chiqarilgan qonunlar, qarorlar va boshqa xujjatlar; bilish nazariyasi bo'yicha falsafiy adabiyotlar o'rganiladi; mantiq, psixalogiya va didaktika bo'yicha ma'lumotlar o'rganiladi va tahlil qilinadi; o'qitish metodikasi bo'yicha e'lon qilingan ilmiy ishlar alohida tahlil qilinadi; Adabiyotlar tahlil i amalga oshirilgandan so'ng o'rganilayotgan muammoning dolzarbligi, o'rganil-may qolgan jihatlari aniqlanadi.

Statistik- matematik metodlar. O'qitish metodikasi bo'yicha olib borilgan tatqiqotlar natijalarini hisobga olish va ularni umumlashtirish maqsadida qo'llaniladi. Miqdoriy ko'rsatgichlarni tanlash ularni tartibga keltirish va tahlil qilish metodik tatqiqotlarda katta ahamiyatga ega. Chunki ular juda ko'p pedagogik tatqiqotlarning o'lchami hisoblanadi. Miqdoriy ko'rsatgichlar yordamida tarbiya va o'qitishda qo'llaniladigan pedagogik vositalarning qanchalik foydaliligini aniqlash mumkin.

Qiyosiy usul. Mazkur usul yordamida fandagi va maktab geografiya-sidagi bilimlar tizimi, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan metodlar, o'quv vositalari, baholash usullari, dars turlari tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Bu esa tatqiq qilinayotgan muammoni umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga imkon beradi.

Tarixiy usul. Mazkur usul yordamida o'rganilayotgan metodik muammoning rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Bundan tashqari ma'lum bir muammoni ayrim davrlarda rivojlanishini ham ochib beradi.

Tizimli - tuzilish usuli. Bu umumiy fanlararo tadqiqot usuli bo'lib XX-asrning 70-yillaridan boshlab ilmiy-tatqiqot ishlarida keng qo'llanila

boshlandi. Mazkur usul bir butun bo'lgan geografik borliqni eng muhim xususiyatini ochib berish va uni tarkibiy tuzilishining darajalarini aniqlashdan iborat. Geografiyani o'qitish metodikasida mazkur usul yordamida ma'lum bir tizim tizimchalarga bo'linadi. Geografiya o'qitish metodikasida o'quv material tizim sifatida qaraladi, uning tarkibiy qismlari esa tizimchalar sifatida qaraladi.

Tizim-tuzilish usullarini tarkibida mantiqiy-tuzilish tahlil i mavjud. Mazkur usul yordamida o'quv materialining tuzilishi va ularni bayon etilishining ketma-ketligi aniqlanadi. Mazkur usul bir butun geografik borliqni tuzilishini tatqiq qilishga imkon beradi va undan alohida qismlarni ajratishga va ular orasidagi bog'liqliklarni ochishga yordam beradi.

1.4.2. Eksperimental-empirik usullar.

Mazkur usullarga asosan maktab tajribasini o'rganishga yo'naltirilgan usullar kiradi. Ular kuzatish, anketa, maktab xujjatlarini tekshirish usullari va pedagogik eksperiment kiradi.

Kuzatish. Eng keng tarqalgan pedagogik tatqiqot usuli hisoblanadi. Mazkur usul pedagogik jarayonni bilishni eng muhim usullaridan biri hisoblanadi. Har qanday o'qituvchi darsni kuzata bilish qobiliyatiga ega bo'lmog'li lozim. Kuzatish metodikasi tuzilishi, mazmuni, turi, kuzatish texnikasi o'rganilayotgan muammoni mohiyati va xususiyatlari, tatqiqod metodlariga bog'liq.

Kuzatish turli xil bo'ladi, ular dasturi, tashkil qilinishi va maqsadiga ko'ra ma'lum bir guruhlariga bo'linadi.

Kuzatish ob'ektlari o'quv ishlari usullari, darslarda o'quvchilarni tashkil qilish, uyga vazifa berish, o'qitish metodlarini va vositalarini tanlash hisoblanadi.

So'rovnoma (anketa) usuli. Mazkur usul geografiya ta'limida keng qo'llaniladi. Bunda turli metodik ma'lumotlar uchun ma'lum bir yo'nalishda ma'lumotlar yig'iladi. So'rovnomaning mazmuni o'quvchilvar, o'qituvchilar va metodistlar uchun alohida ishlab chiqiladi. Masalan, iqtisodiy va ijtimoiy georgrafiya predmeti bo'yicha o'qituvchi uchun so'rovnoma mazmuni o'qitish metodlarini takomillashtirish bo'yicha quyidagicha bo'lishi mumkin:

1.O'quvchilarni faoliyatini tashkil qilishda qanday usullardan foydalanasiz: a) yangi mavzuni o'qitishda; b)o'quvchilar bilmini tekshirishda;

2.Sizni darslaringizda ko'proq qaysi metod asosiy bo'lib hisoblanadi?

3.Sizni darslaringizda VIII-IX sinf o'quvchilarning ishlari nimasi bilan farqlanadi: a) karta bilan ishlanadi; b)darslikdagi rasmlar bilan, jadvallar bilan;

4.O'quvchilar qobiliyatini qanday vositalar va usullar bilan rivojlantirasiz;

5.O'quvchilarni bilish faoliyatini qaysi darajada tashkil qilasiz; a) bilimlarni tayyor holda berasizmi? b)materialni faqat bir qismini o'zingiz tushuntirasiz? v) mavzuni o'quvchilar o'zlari mustaqil o'zlashtirishadi.

O'qituvchilardan so'rovnoma o'tkazish bilan bir vaqtning o'zida o'quvchilar bilan ham so'rovnoma o'tkaziladi. O'quvchilar uchun so'rovnoma mazmuni quyidagi jadvallarda berilgan.

O'quvchilar uchun so'rovnoma

Yangi materialni qaysi usulda o'rganilganda siz yaxshi esda saqlab qolasiz va yaxshi tushunasiz? Agar darsni yaxshi tushunsangiz va eslab qolsangiz «+» belgisini yoki tushunishga qiynalsangiz «-» belgisini qo'ying.

1-jadval

№	Yangi mavzuni o'rganish usuli	+	-
1	O'qituvchini og'zaki tushuntirishi		
2	O'qituvchini topshirig'iga binoan mustaqil ish bajarish		
3	Sinfda suxbat o'tkazish: a)o'quvchi savollariga javob berish: b) sinfdoshini javobi asosida xulosa chiqarish		
4	O'qituvchi bilimlarni hammasini o'zi tushuntirib beradi va tayyor holda beradi		
5	Bilimlarni ma'lum bir qismini o'zingiz o'qituvchi topshirig'iga binoan karta va darsliklar bilan ishlash davomida olasiz.		
6	Sinfdoshlar ma'ruzasi va habarlari		
7	O'qituvchining tushuntirishi		
8	Atlaslar va darslikdagi kartalar bilan ishlash		
9	Kinofilmlar, videofilmlar va deapozitivlar bilan ishlash		
10	Sinfda darslik bilan ishlash		
11	Axborot vositalari bilan ishlash		
12	O'qituvchi yordamida amaliy ishlar bajarish		
13	Olingan bilimlar asosida yangi mavzuni mustaqil o'rganish		
14	Turli xil usullarni birga qo'llash		
15	Yana qanday usullar sizni yangi mavzuni o'zlashtirishingizda yordam beradi		

So'rovnoma asosida olingan ma'lumotlar matematik usullar bilan qayta ishlanadi va umulashtiriladi. Turli viloyatlarda o'tkazilgan so'rovnomalarning javobi mos bo'lsa o'rganilayotgan pedagogik jarayonlarning to'g'riligini tasdiqlaydi.

Pedagogik eksperiment. Pedagogik tadqiqotlar eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanadi. Uning yordamida har bir o'qitish metodlarni afzalliklarini aniqlash mumkin.

I.S.Matrusov fikricha pedagogik eksperiment deganda nazorat qilinayotgan va hisobga olinayotgan sharoitda tadqiq qilinayotgan pedagogik jarayonlarni kuzatishga imkon beradigan ilmiy jixatdan tashkil qilingan ta'lim va tarbiya tajribasidir. Pedagogik eksperimentning maqsadi o'rganilayotgan voqea va hodisalarni qonuniyatlarini aniqlash, u yoki bu metodik masalani mohiyatini ochib berishdir.

Pedagogik eksperimentga quyidagi talablar quyiladi:

-pedagogik eksperiment mukammal darajada loyihalashtirilgan bo'lmog'i lozim;

-u metodologik jixatdan asoslangan gipotezaga tayanmog'i lozim;

-o'rganilayotgan muammo o'zida qarama-qarshiliklarni va yangiliklar kurtagini aks ettirmog'i lozim;

Pedagogik eksperiment o'tkaziladigan vaqti, o'rganilayotgan xodisalar tarkibi, tashkil qilinishiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Pedagogik eksperimentlar o'tkazilish vaqtiga ko'ra qisqa va uzoq muddatli, o'rganilayotgan hodisani tarkibiga ko'ra oddiy va murakkab, tashkil qilinishiga ko'ra tajribali (bir guruh o'quvchilar bilan o'tkaziladi), tabiiy (bir sinf bilan, yoki bir necha maktabdagi bir xil sinflar bilan o'tkaziladi), kompleks eksperimentlarda tajriba va tabiiy usullar uyg'unlashgan holda qullaniladi. Oldiga qo'ygan maqsadiga ko'ra pedagogik eksperimentlar tasdiqlovchi, (mavjud qoidalarni) shakillantiruvchi yoki yaratuvchi, nazorat qiluvchi yoki nazorat turlariga bo'linadi.

Pedagogik eksperiment yordamida nazariy holatlar tekshiriladi, ta'lim va tarbiya jarayoni haqida to'la va aniq ma'lumotlar olishga imkon beradi.

«Eksperiment» va «Tajriba» tushunchalarini chalkashtirmaslik lozim. Eksperemental ishlar aniq hisobga olinadigan sharoitlarda o'tkaziladi, uning natijasida aniq bir nazariy holatlar olinadi. Shuning uchun eksperement natijasida aniq maksadlar amalga oshiriladi. Demak, eksperiment deganda pedagogik jarayonda bo'ladigan qonuniy aloqalarni o'rganish tushuniladi.

Tajriba ishlari yordamida yoki ishlab chiqarilgan usullar o'quv jarayoniga qanday ijobiy ta'sir qilgani aniqlanadi. Qisqa qilib aytganda pedagogik eksperiment natijasida olingan nazariy xolatlarni amalda qo'llash mumkinligini aniqlashga yordam beradi. Buning uchun o'qitish eksperimental va asosiy sinflarda bir vaqtning o'zida olib boriladi.

Demak, tajriba ishlari eksperimental tadqiqotlar asosida yaratilgan metodik tizimlarni samaradorligini tekshirish vositasidir.

Bundan tashqari yana quyidagi usullar mavjud:

-suxbat usuli, bunda tadqiqotchi o'qituvchilar, o'qtuvchilar va maktab raxbariyati bilan ma'lum bir mavzu bo'yicha suxbatlashadi;

-maktab xujjatlarini o'rganish usuli. Bunda sinf jurnallari, dasturlar, o'qituvchi xujjatlari, o'quvchilarning yozma ishlari, sinfdan tashqari ishlar va mustaqil va amaliy ishlar xujjatlari o'rganiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Metodologiya deganda nimani tushunasiz?
2. Ilmiy-tadqiqot usullarining vazifasi nimadan iborat?
3. Tadqiqot usullari qanday usullarga bo'linadi?
4. Nazariy usullarga qaysi usullar kiradi?
5. Geografiya ta'limining rivojlanishini dastlabki bosqichlarida qanday usullar ko'proq qo'llanilgan?
6. Qaysi usul bilan har qanday tadqiqot boshlanadi?
7. Statistika-matematik usullarni ahamiyati nimadan iborat?
8. Qaysi usul qanday hollarda qo'llaniladi?
9. Tarixiy usul haqida so'zlab bering.
10. Tizimli tuzilish usullarini qanday hollarda qo'llash mumkin?
11. Eksperimental-empirik usullar qanday qismlardan iborat ekanligini so'zlab bering.
12. Kuzatish ob'ektiga nimalar kiradi?
13. So'rovnomma usuli qanday hollarda qo'llaniladi?
14. Pedagogik eksperiment haqida so'zlab bering.
15. Maktab xujjatlariga nimalar kiradi?

1.5. Metodik tadqiqotlar bosqichlari.

Ta'lim va tarbiya ishlarini ma'lum bir maqsadlar va yo'nalishlarda borishi, ularning samaradorligi ilmiy pedagogik ishlarning to'g'ri tashkil qilinishiga hamda ularning natijalariga bog'liq. Shu maqsadda metodik tadqiqotlar bir necha bosqichlarda olib boriladi.

Ular quyidagilardan iborat:

-muammoning qo'yilishi;

-tadqiqot ob'ekti va predmetini tanlash;

-tadqiqotni maqsad va vazifalarini aniqlash;

- ishchi g'oyani ishlab chiqish;

-ishlab chiqilgan g'oyani pedagogik tajribalarni kuzatish va eksperimental ishlarni bevosita o'rganish asosida tekshirish;

-olingan yangi ma'lumotlar va bilimlar asosida nazariy xulosalar ishlab chiqiladi va tadqiqot natijalarini tekshirish amalga oshiriladi.

Muammoni qo'yish bosqichi. Mazkur bosqichda tanlangan mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlar o'rganib chiqiladi, natijada muammoning tarixi va nazariyasi o'rganiladi, maktablarning tajribasi va yuqori pedagogik tajribalar tahlil qilinadi. Buning natijasida muammoning o'rganilganlik darajasi aniqlanadi. Muammoning qaysi tomonlariga to'la va mukammal va qaysi tomonlariga kam yoki umuman o'rganilmaganligi aniqlanadi. Mazkur ish davomida nazariy xolatlar tahlil qilinadi va o'quv jarayonining aniq xolatini tavsifi tuziladi. Bunday tadqiqot tasdiqlovchi eksperiment usuli deb ataladi. Ushbu bosqichning oxirida tadqiqot ishlarini kengaytirilgan dastur loyihasi ishlab chiqiladi.

Tadqiqot ob'ektlari va predmetini tanlash bosqichi. Mazkur bosqichda muammoning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tadqiqotning ob'ekti va predmeti aniqlanadi. Tadqiqotning ob'ekti bo'lib ma'lum bir sinfda olib boriladigan o'quv jarayonining ba'zi jihatlari bo'lishi mumkin.

Masalan, 5-sinfda o'qitiladigan «Boshlang'ich tabiiy geografiya» kursida tabiatni kuzatish ko'nikmalarini shakllantirish ishning predmeti bo'lishii mumkin.

Iqtisodiy geografiya tushunchalarini shakllantirishda tadqiqot ob'ekti bo'lib «O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi» kursi bo'lishi mumkin, tadqiqot predmeti bo'lib esa iqtisodni o'qitish texnologiyasi bo'lishi mumkin.

Tadqiqotni maqsad va vazifalarini aniqlash bosqichi. Mazkur bosqich eng muhim bosqich bo'lib hisoblanadi. Maqsad va vazifalarni to'g'ri va aniq ishlab chiqilishi keyingi bosqichlarda ishlarni to'g'ri va aniq loyihalashtirishga va amalga oshirishga yordam beradi. Odatda maqsad va vazifalar muammoni hozirgi holatiga baho berish asosida o'rganiladigan muammoni o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Ishchi g'oyani ishlab chiqish. Ishchi g'oyani ishlab chiqish pedagogik eksperimentning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqilgan ishchi g'oya butun tadqiqot davomida olib boriladigan ishlarni asosiy o'zagi bo'lib hisoblanadi. Masalan, umumta'lim maktablarida kartografik tushunchalarni shakillantirish g'oyasi 5-sinfdan 9-sinfgacha davom etadi va tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Ishlab chiqilgan g'oyani sinash. Ushbu bosqichda pedagogik eksperiment, kuzatish va boshqa usullar orqali ishlab chiqilgan g'oya tekshiriladi, uning axamiyati, samaradorligi baholanadi.

Nazariy xulosalar ishlab chiqish. Tadqiqot davomida olingan natijalar umumlashtiriladi va nazariy hulosalar ishlab chiqiladi. Uning asosida ishlab chiqilgan g'oyalar va ilmiy holatlarning samaradorlik darajasi aniqlanadi va u yoki bu metod tanlab olinadi va yangi metodik tizim ishlab chiqiladi. Yangi ishlab chiqilgan metodik tizimning afzalligini aniqlashni asosiy o'lchovi bo'lib o'quvchilarning bilim va malakalarini sifati hisoblanadi. Shuning uchun ayrim metodlarni samaradorligini aniqlashda tadqiqotlar ikkita paralel sinflarda olib boriladi, ya'ni eksperimental va oddiy. Oddiy sinflarda dars qabul qilingan metodikani qo'llash orqali o'tkaziladi, eksperimental sinflarda esa yangi ishlab chiqilgan usul yordamida o'tkaziladi. So'ngra eksperimental va oddiy sinflardagi o'quvchilar bilimlari solishtiriladi.

Metodik tadqiqotlar bosqichlari (Matrusov bo'yicha)

2-jadval

	Bosqichlar	Misollar
1	Tadqiqotning asosiy muammolarini aniqlash (adabiyotlar va maktab tajribasini o'rganish asosida)	1. Darslik bilan ishlash usullari
2	G'oyani olg'a surish	2.O'quvchilarning bilimi va ko'nikmasi quyidagi hollarda yuqori bo'ladi: a) ular darslikni tuzilishi va metodik jihozi bilan tanish bo'lsa; b) darslikning metodik jihozlarini ayrim elementlaridan foydalanish usullarini bilishsa; v) o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini tekshirishda, dars jarayonida darslik keng qo'llanilsa;

	Bosqichlar	Misollar
		g) dars davomida darslikdagi matn, kartalar, sonlar, rasmlar, jadvallar, savol va topshiriqlar bilan doimiy ishlab borilsa;
3	Asosiy muammoni yechish va g'oyani tekshirish jarayonida vazifalarni aniqlash va shakllantirish	3.Ishni ratsional usullarini aniqlash: -matn bilan; -sonli materiallar bilan; -karta va rasmlar bilan; -darslikdagi savol va topshiriqlar bilan.
4	Tadqiqot metodini tanlash	Darslikni metodik jihozini tahlil iga, darslardagi kuzatishga va eksperimentga tizimli-tarkibli yondoshish
5	Har bir vazifani yechish uchun eksperimental materiallarni tayyorlash	5.Darsning turli bosqichlarida darslikning turli variantlaridagi metodik jihozlanishida o'quvchilarning mustaqil ishlari uchun tematik va dars planini, topshiriqlarini va tarqatma didaktik materiallarni, o'quvchilarni aqliy va amaliy xarakterlari tartibi haqida ko'rsatmalar ishlab chiqish va x.k
6	Eksperimentni o'tkazish	6.Eksperimental sinflarda darslik bilan muntazam ish olib boriladi: nazorat sinflarida esa odatdagidek.
7	Tadqiqotni xulosalarini ishlab chiqish	7.Xulosada darslik bilan ishlash o'quvchilarni bilim va malakasiga qanday ta'sir ko'rsatgani, darslik bilan ishlashni qanday usullari yaxshi samara berishi ifodalaniladi.
8	Olingan natijalarni amaliy ahamiyatini ko'rsatish	8.Tadqiqot natijalari o'quvchilar uchun darslik bilan ishlash bo'yicha metodik ko'rsatma tayyorlashda qo'llaniladi.

Oxirgi paytlarda metodik tadqiqotlarda sotsiologik ekspert va test usullari keng qo'llanilmoqda.

Sotsiologik tadqiqotlarda turli mutaxassisliklar o'rtasida anketa so'rovi o'tkaziladi. Olingan ma'lumotlar statistik-matematik usullar yordamida qayta ishlanadi va ularning natijalarini tahlil i asosida geografiya ta'limi mazmuniga o'zgarishlar kiritiladi.

Ekspert usullari yordamida ishlab chiqilgan muammoni yechish yo'llari aniqlanadi, masalan, geografiya ta'limi mazmuni, o'qitish

metodlari va boshqa masalalarni muxokama qilishda qo'llaniladi. Bunda asosan ekspertlar xulosalari tahlil qilinadi.

Test usuli hozirgi davrda eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanadi. Uning natijalari asosida har bir o'quvchining va sinfning bilim darajasini aniq baholash mumkin.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Metodik tadqiqotlar qanday bosqichlarda olib boriladi?
2. Metodik tadqiqotlar olib borish nimalardan boshlanadi?
3. Metodik tadqiqotlarda ishchi g'oyani ishlab chiqish nimalarga bog'liq?
4. Tadqiqotni maqsad va vazifalarini aniqlash nima asosida olib boriladi?
5. Test yordamida geografiya ta'limida nimalar aniqlanishini gapirib bering.

2- BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMINING RIVOJLANISH TARIXI

Geografiya fani eng qadimgi fanlar qatoriga kiradi, shuning chun uning rivojlanish tarixi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Har bir bosqichda geografiya fanining ayrim tarmoqlari ma'lum bir sharoit ta'sirida juda tez rivojlanib kelgan.

2.1. Qadimgi davrda geografiya ta'limining rivojlanishi.

Qadimgi davrda geografiya fani va ta'limining rivojlanishini 2 bosqichga bo'lib o'rganish mumkin: geografik bilimlarning dastlabki to'planishi; geografiya fanining shakllanish va rivojlanish bosqichi.

Geografik bilimlarning dastlabki to'planishi eramizdan oldingi VII-asrgacha davom etgan. Geografik bilimlar ibtidoiy jamoa davrida odamlarni extiyoji munosabati bilan qo'llana boshlangan. Odamlarning birinchi geografik bilimlari joyda mo'ljal olish va eng sodda kartalar tuzishdan iborat bo'lgan. Odamlarni dengiz bo'ylab suza boshlashi geografiya fanini rivojlanishida juda katta omil bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa Kritliklarning O'rta dengiz bo'ylab suzishlari va Gibraltar bo'g'ozini orqali Atlantika okeaniga chiqish juda ko'p geografik nomlarni vujudga kelishiga olib keldi. Bunday nomlarga Yevropa va Osiyo nomini aytish mumkin. Kritliklar uchun g'arb tomon Yevropa, sharq tomon Osiyoni bildirgan.

Eramizdan avvalgi VII-asrlarga kelib geografiya fanini rivojlanish markazi qadimgi Yunonistonga ko'chdi. Yunonistonda juda ko'p fanlar shakllandi va rivojlandi. Mazkur davrdagi mashxur olimlardan Gomerni aytish mumkin. U tomonidan miloddan oldingi XII- asrda dunyo kartasi tuzilgan. Mazkur kartada asosan O'rta dengiz atrofi tasvirlangan.

Geografiya fanining shakllanish bosqichi. (Eramizdan avval VII-asrdan eramizning V-VI asrlarigacha) mazkur bosqichda kemachilikning rivojlanishi odamlarni dunyo haqidagi bilimlarini kengayishi hamda yirik davlatlarning vujudga kelishi tufayli falsafa fani rivojlana boshladi. Geografiya va boshqa fanlar falsafa tarkibida rivojlana boshlagan. Eramizgacha VI-asrga kelib yerning shakllanishi xakida turli fikr va qarashlar paydo bo'ldi. Mazkur bosqichda yer haqidagi geografik bilimlar Anaksimandir (eramizgacha VI-asr) o'sha paytda fanga ma'lum bo'lgan dunyo kartasini chizgan, erna tavsifini tuzgan. Shundan boshlab geografiya bo'yicha yirik asarlar yozila boshlandi. Ular geografik darsliklar o'rnini bosgan. Aristotel tomonidan miloddan avval IV- asrda yerning sharsimonligi, yerda issiqlik mintaqalarining mavjudligi isbotlandi. Dunyo kartasi tuzildi. Uning kartasida Gomer kartasidagi joylar yanada kengaytirilgan. Uning kartasida kishilar yashaydigan issiq mintaq va kishilar yashamaydigan sovuq mintaq ajratilgan. Aristotel tomonidan tuzilgan dunyo kartasida Afrikaning shimoliy qismi, Osiyo va Yevropa qit'alari tasvirlangan. Osiyodagi Hindiston, Amudaryo va Sirdaryo, Kaspiy dengizi, Yevropadagi Italiya, Makedoniya, Ichki (O'rta) dengiz, Iberiya va boshqa joylar tasvirlangan. Aristotel "Meteorologiya" nomli kitob yozgan.

Geografiya predmeti bo'yicha birinchi darslikni miloddan avvalgi 3-asrda Eratosfen yozdi va "Geografiya" atamasini fanga olib kirdi. Mazkur darslik uch qismdan iborat bo'lgan. Birinchi bo'limda geografiyaning rivojlanish tarixi, ikkinchi bo'limda Yerning o'lchamlari, quruqlik va okeanlar chegaralari, iqlimlar tavsifi berilgan, uchunchi bo'limda esa quruqlikni materiklar va okeanlarga bo'linishi va o'sha davrdagi yirik davlatlar tavsifi berilgan. Bundan tashqari Eratosfen dunyo kartasini tuzgan va Yerning o'lchamlarini aniqlagan.

Eramizgacha bo'lgan II-asrning oxiri va eramizning birinchi asrida Strabon 17-tomli "Geografiya" nomli asar yozgan. Strabon tomonidan mamlakatshunoslik geografiyasi rivojlantirilgan.

Xuddi shu davrda geografiya fanining rivojlanishiga juda ulkan xissa qo'shgan Klavdiy, Ptolomey yashagan. U geografik kartalarni daraja to'ri

bilan tuzish usulini ixtiro qilgan. Shu usulda dunyo kartasini tuzgan. U 8-tomlik "Geografiya" asarini yozgan, uning kitobida keltirilgan kartalar konusli va stereografik proektsiyalarda tuzilgan. Shimol doimo kartalarning yuqori qismida tasvirlangan.

Demak qadimgi bosqichlarda geografiya atamasi fanga olib kirilgan, dunyo kartasi tuzilgan, geografiya predmeti bo'yicha kitoblar va darsliklar yozilgan. Kartalarni daraja to'g'ri bilan tuzish usuli ixtiro qilingan. Shimol tomon kartalarni yuqori qismida tasvirlanishi mustahkamlangan.

2.2. O'rta asrlarda geografiya ta'limining rivojlanishi.

O'rta asrlarda geografiya fani va uni o'qitish metodikasi yanada rivojlandi va chuqurlashdi. Yangi kitob va darsliklar yozildi, yangi yerlar ochilishi bilan dunyo kartasi yanada aniqlasha boshladi.

O'rta asrlarda geografiya ta'limining rivojlanishini 2 bosqichga bo'lishimiz mumkin: o'rta asrning birinchi bosqichida geografiya ta'limining rivojlanishi; buyuk geografik kashfiyotlar bosqichida geografiya ta'limining rivojlanishi.

O'rta asrlarning birinchi bosqichida geografiya ta'limining rivojlanishi. Mazkur bosqichda geografiya ta'limi asosan sharq mamlakatlarida rivojlandi. Geografiya ta'limini rivojlanishini mazkur bosqichida quyidagi natijalar olingan:

-IV asrda Aleksandr Kosma Indikolleev tomonidan dunyo kartasi tuzildi. Uning kartasida shimoliy Afrika, Yevropa, O'rta dengiz, Osiyo, Kaspiy dengizi tasvirlangan;

-VIII-IX asrlarda Axmad Al-Farg'oniy astrolobiya asbobini yaratdi. Uning astronomiya darsligi bir necha asrlar davomida Yevropa mamlakatlarida asosiy darslik sifatida qo'llanildi;

-Muxammad Ibn Al Xorazmiy IX asrda "Surat-al-Arz" nomli kitob yozgan;

-Abu Rayxon Beruniy birinchi bo'lib globusni yaratdi. Dunyo kartasini tuzdi. Geografiya fanini rivojlanishiga katta xissa qo'shdi. U "Hindiston", "Mineralogiya", "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Geodeziya (matematik geografiya)" nomli asarlar yozgan;

-Abu Ali Ibn Sino relefni vujudga kelishida ichki va tashqi kuchlarni o'rni va ahamiyatini ochib beradi;

-Zaxiriddin Muhammad Bobur o'zining "Boburnoma" asari bilan regional geografiyani rivojlanishiga juda katta xissa qo'shdi. Asarda

keltirilgan ma'lumotlar asosida O'rta va Janubiy Osiyo davlatlarining o'rta asrlardagi tabiiy sharoiti va xo'jaligi haqida fikr yuritish mumkin.

Demak, o'rta asrlarning birinchi qismida geografik bilimlar yanada kengaygan va chuqurlashgan.

Buyuk geografik kashfiyotlar bosqichi. Ushbu bosqichdan boshlab Yevropada fan yana rivojlana boshladi. Natijada Dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan kashfiyotlar qilindi.1492-yil Xristofor Kolumb tomonidan Amerika qit'asi ochildi.1498-yili Vasko-da-Gama boshliq Portugaliya ekspeditsiyasi Afrikani aylanib o'tib,Evropadan Hindistonga dengiz yo'lini ochdi. 1519-1521 – yillari Fernan Magellan boshliq Ispaniya ekspeditsiyasi okean bo'ylab Dunyo aylana sayohatni amalga oshirdi va yerning sharsimonligini yana bir bor isbotladi.1650-yili Golland olimi B.Vareniy “Umumiy geografiya” nomli asar yozdi. Mazkur asarda geografiya ikki qismga,ya'ni umumiy va xususiy qismlarga bo'lingan.

2.3. Ilmiy geografik tadqiqotlar davrida geografiya ta'limining rivojlanishi.

XVII-asrdan boshlab Yer yuzasi tabiatini o'rganish bo'yicha maxsus ekspeditsiyalar uyushtirila boshlandi. Geografik ma'lumotlarni yig'ilishi va ularni umulashtirish asosida yirik ilmiy va amaliy natijalar olindi. XVII-asrning o'rtalarigacha geografiya alohida predmet sifatida o'qitilmas edi. Geografik bilimlar mamlakatshunoslik kurslari tarkibida berilar edi. Buyuk geografik kashfiyotlar va ilmiy geografik tadqiqotlar bosqichi natijalari ta'sirida geografiya faniga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Natijada XVII-asrning ikkinchi yarmidan boshlab G'arbiy Yevropa davlatlari maktablarida geografiya alohida predmet sifatida o'quv dasturiga kiritildi. XVIII-asrdan boshlab esa geografiya barcha maktablarda o'qitiladigan bo'ldi. XVIII-asrning boshlarida maktablarni ixtisoslashuviga ko'ra geografiyaning ma'lum bir tarmog'i o'qitilar edi. Navigatsiya maktablarida matematik geografiya, boshqlarida esa siyosiy geografiya o'qitilar edi. Siyosiy geografiya asosan mamlakatlar tavsifidan iborat bo'lgan. XVIII asrning boshlarida I. Gyubner (1719) tomonidan darslik nashr qilindi. Uning darsligi “Er sharini qisqacha tavsifi” deb atalgan. Ushbu davrda yirik Golland olimi Vareniy “Bosh geografiya ” nomli mashhur asarini yozdi. XVIII asrning birinchi yarmida geografiya o'qitish metodikasi Gollandiya va Germaniyada rivojlandi. Juda ko'p darsliklar nashr qilindi. Ammo mazkur darsliklarning mazmuni asosan geografik nomlar, ma'lumotlar va

sonlardan iborat bo'lgan. O'quvchilar faoliyati ularni yodlab olishdan iborat edi.

Rossiyada geografiya fanini va uni o'qitish metodikasini rivojlanishida M.V.Lomonosov X.Chebotarev katta xizmat qilishdi.XVIII- asrning ikkinchi yarmida X.Chebotarev "Rossiya imperiyasini geografik va metodik tavsifi" nomli darsligini nashrdan chiqardi. Mazkur davrda geografiya ikkita sinfda o'qitilgan: III-sinfda umumiy geografiya, IV-sinfda Rossiya geografiyasi o'qitilgan.

XIX- asrning boshlarida Yevropa davlatlari va Rossiyada barcha o'quv muassalarida geografiya ta'limi joriy qilindi. 7-yillik gimnaziyalarning 3-sinfidan VIII-sinfigacha geografiya predmeti o'rganilgan. Geografiya predmeti bo'yicha haftalik soatlar miqdori 14 soatni tashkil qilingan. Mazkur davrda Ye.F. Zavyalov, K.P.Arsenov darsliklari bo'yicha geografiya predmeti o'rganilgan.

XIX- asrning ikkinchi yarmida geografiya ta'limining rivojlanishida K.D. Ushinskiy, D.D.Semenov ishlari muxim o'rin tutgan. K.D.Ushinskiy geografiya o'qitishni bir necha tamoillarini ishlab chiqdi. D.D.Semenov "Uroki geografii" (Geografiya darslari) nomli darslik yozgan. 19 sarning oxirida geografiya ta'limini rivojlanishida nemis olimi Oberlenderning metodikasi katta o'rin tutadi. U "Oberlender geografiya metodikasi" deb nomlangan darslik yozgan. Mazkur darslikda quyidagi metodlar ajratilgan:

- analitik-avval Yerni umuman o'rganib so'ngra uni qismlarini o'rganish;

- sintetiya-avval alohida joylarni o'rganib so'ngra Yerni butunlay o'rganish;

- konstruktiv-o'quvchilar karta chizish mobaynida Yer yuzasining asosiy shakllari bilan tanishadi;

- bog'laovchi (assotsiativ) o'rganilayotgan voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarga katta e'tibor beriladi;

- guruhlashtiruvchi bir xil geografik ob'ekt, hodisa va jarayonlarni guruhlarini qiyoslashga asoslanadi.

XX-asrning boshlarida geografiya o'qitish metodikasini rivojlanishida D.N.Anuchin, N.Revskiy,A.Sokolev, E. Petri, Ya.Rudnev, V.Budanov, S.Arjanov va boshqalarning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ladi. Mazkur olimlar tomonidan Oberlender metodikasi yanada takomillashtirildi va rivojlantirildi.

XX-asrning 20-yillaridan boshlab Rossiya va hamdo'stlik mamlakatlarida 9-yillik mehnat maktablari tashkil qilindi (1-bosqich I-IV sinflar, ikkinchi bosqich VI-IX sinflar), geografiya ta'limining maqsadi va mazmuni o'zgardi. 1921 yil D.N. Anuchin tomonidan yagona geografiya dasturi ishlab chiqildi, bungacha har bir tuman va maktab o'zini dasturiga ega bo'lgan. D. N. Anuchin dasturiga binoan III-sinfda o'z qishlog'i, shahri, tumani geografiyasi; IV sinfda mamlakat turli mintaqalarining tabiati; V sinfda "Qit'alar geografiyasi", VI - VII sinflarda Rossiya geografiyasi, VIII sinfda iqtisodiy geografiya, IX sinfda astronomiya va astrologiya o'tilgan.

XX-asrning 25-30 yillarida geografiya ta'limiga e'tibor yana pasaydi. 1924 yildan maktablar yangi dasturga o'tdi, bu dastur bo'yicha alohida fanlar o'tilmas, balki tabiiy va ijtimoiy fanlar asosi majmuasi o'tilar edi. 1927 -28 yildan boshlab geografiya yana alohida fan sifatida o'qitila boshlandi. 1934-yil 15 mayda geografiya fanini o'qitish bo'yicha davlat qarori chiqdi. Unda geografiya o'qitishni sifatini o'ta pastligi qattiq tanqid qilindi. Mazkur qarorga muvofiq geografiya fani uch bo'g'inga bo'lib o'qitila boshlandi: boshlang'ich 3-sinfda o'z turar joyining tabiiy geografiyasi, 4-sinfda tabiat zonalari, 5- sinfda umumiy tabiiy geografiya, 6-sinfda qit'alar tabiiy geografiyasi, 7-sinfda mamlakat iqtisodiy geografiyasi, soatlar miqdori ko'paytirildi. "Geografiya v shkole" jurnali nashr qilina boshlandi. 1958- yil dekabrda davlat tomonidan maktab haqida qaror qabul qilindi. Unda o'z o'lkasi geografiyasini o'rganishga katta e'tibor berildi. Ilmiy tekshirish institutlari tashkil qilindi,ularda geografiya metodikasi laboratoriyalari tashkil qilindi.

Geografiya o'qitish metodikasi bo'yicha qator darsliklar A.V.Darin-skiy, I.S.Matrusov, L.M.Pancheshnikova va boshqalar tomonidan nashr qilindi.

2.4 Xorijda geografiya ta'limi.

Keyingi o'n yilliklarda geografiya o'qituvchilarini tayyorlash va ularni malakasini oshirish tizimi ancha yuqori pog'onaga ko'tarildi. Hozirgi kunda geografiya ta'limi jahonning ko'pgina mamlakatlarida uchta yo'nalishda olib borilmoqda.

1. Barcha o'quvchilar uchun yagona o'quv rejasi va dasturi asosida (SHarqiy Yevropa va sobiq ittifoq o'rnida vujudga kelgan davlatlarda).

2. Bir necha asosiy fanlar qatorida ayrim kurslarni fakultativ tarzda o'rganish (AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Yevropaning ko'pchilik mamlakatlarida).

3. Barcha o'quvchilar uchun o'rganish majburiy bo'lgan fanlar qatorida qo'shimcha fakultativ mashg'ulotlar (Filippin, Frantsiya, Yaponiya va ko'pchilik mamlakatlarda) o'tkazish.

Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarda geografiya ta'limi asosan tabiiy va iqtisodiy geografiya kurslaridan tashkil topgan. Shahar va qishloq joylardagi barcha maktablarda yagona o'quv rejasi asosida o'tkaziladi.

Ikkinchi guruh mamlakatlarida geografiya bilimlari maxsus fanlar tarzida emas, balki integratsiya (birikma) tarzida bo'lib, boshqa fanlar tarkibiga qo'shilib ketgan. Bunda geografiyani chuqur o'rganishni xoxlovchilar maxsus fakultativ mashg'ulotlar orqaligina o'z bilimlarini oshirish mumkin. Shu tufayli ham bu guruhdagi davlatlarda geografiya ta'limi bo'yicha yagona davlat rejasi yo'q, har bir o'qituvchi maktab sharoiti nuqtai nazaridan kelib chiqib, o'quv dasturini tuzishi mumkin. Masalan; AQSHda 1700 dan ortiq okrug mavjud bo'lib, ularning barchasida o'ziga xos bo'lgan geografik ta'lim mavjud va bir-biriga o'xshamaydigan dasturlar bo'yicha ish yuritiladi.

Uchinchi guruh mamlakatlarida geografiya majburiy o'rganiladigan fanlar qatoriga kirmaydi va uni fakultativ mashg'ulotlar orqali o'rganish asosiy o'rinni egallaydi. Umuman olganda Yevropa va Amerikaning rivojlangan mamlakatlarida barcha o'quvchilar uchun majburiy bo'lgan fanlar qatorida, xilma-xil murakkablikdagi fakultativ kurslar turi keng tarqalgan.

Jahon tajribasida 3 bosqichli ta'lim tizimi asosiy hisoblanadi, ya'ni: boshlang'ich maktab 1-4 sinf, o'rta bosqich 5-9 sinf, yuqori bosqich 10-12 sinf.

Har bir bosqichda geografiya ta'limi o'ziga xos maqsadga ega. Masalan, birinchi bosqich maktablarida geografiya ta'limining asosiy maqsadi atrof muxitni o'rganish. Ikkinchi bosqichda o'z mamlakatining hayotini o'rganish va zarur kasblar xaqida ma'lumotlar olish, ta'limiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Uchinchi bosqichdagi maktablarda insoniyatning global muammolarini va jahon xo'jaligini o'rganishdan iborat.

Jahon tajribasida geografiya o'qitishning ahvoli muhim emas. Shu tufayli uni o'quvchilarga o'rgatish bo'yicha ikki fikr (yo'nalish) tarafdorlari bor.

Birinchi yo'nalish tarafdolarining fikri o'quv rejalarida geografiyani mustaqil fan sifatida muntazam o'qitishni amalga oshirish bo'lsa, ikkinchi yo'nalish tarafdorlari geografiyani boshqa o'quv fanlari bilan itegratsiya (birikma) tarzida qo'shib o'qitishni isbotlab berishga urinadilar.

O'quv fanlarini biriktirish borasida AQSH jaxonda yetakchi bo'lib, 40-50 yillardagi ta'lim isloxatida ko'pgina fanlar qatori geografiya majburiy o'rganiladigan fanlar qatoridan chiqarib tashlandi va tarix va jamiyatshunoslik bilan birlashtirildi. Geografiyani bunday o'qitish o'quvchilarga talay qiyinchiliklarni tug'diradi. Natijada geografiya ta'limining sifati juda pasayib o'quvchilar zarur ko'nikma va malakaga ega bo'lmay qoldilar. Masalan, Michigan universitetining Geografiya fakultetida o'qish uchun ariza bergan 400 o'quvchining yarmi geografiyani faqat boshlang'ich sinflarda o'qiganlari ma'lum bo'ldi. Shu tufayli ham hozirgi kunda AQSHda geografiyani mustaqil fan sifatida tiklash uchun kurash ketayapti.

Jaxonning ko'pgina mamlakatlarida fanlarni o'rganish ixtiyoriy bo'lib o'quvchilar istak hohishlari ostida amalga oshiriladi. Bu guruhga kiruvchi mamlakatlar majburiy fanlar soni 7-8 tadan oshmaydi. Masalan, Finlandiya va Shvetsiyada fin va shved tili, iqtisodiy va sotsologiya, biologiya, ximiya, ingliz tili, din va sport majburiy fan hisoblanadi.

Fin mamlakatlarida 9-yillik majburiy ta'limdan keyin sinfsiz gimnaziyalar keng tarqalgan. Bunday gimnaziyalarda o'quvchi yoki o'quvchilar guruhi o'ziga yillik o'quv rejasi tuzadi. Bunday gemnazilarda kurs raxbarlari va ma'muriyat tomonidan tasdiqlanadi.

Gimnaziyada o'quv yili 6 davrga bo'linadi. Har bir davr 6 xaftadan iborat bo'lib, kurslar 32 soatdan tashkil topadi. Har bir kursda bittadan fan kuniga bir soatdan o'qiladi. Gimnazist kuniga 4-7 soat o'qiydi. Sport darslari mashg'ulotdan keyin o'tkaziladi. Har davr yakunida o'quvchilar bilimi baholanadi. Agar o'quvchi qoniqarsiz baho olsa, u shu kursni qaytadan tanlaydi.

Deyarli ko'pchilik mamlakatlarda geografiya ta'limi tizimi davlatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tizimi bilan bog'liq.

Tabiiy va iqtisodiy geografiyani o'rganish asos qilib olingan sobiq SSRda va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida tabiat va xo'jalikning

rivojlanish qonuniyatlari, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar, atrof muxit muammolari geografiya ta'limining asosini tashkil qiladi.

Rivojlangan kapitalistik davlatlarda geografiya ta'limining mazmuni sifat jihatidan yuqori bo'lib, o'quvchilarda ma'lum ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Bu davlatlarda geografiya ta'limi ko'proq muammolarni, turli nazariya va qonunlarni, kategoriyalarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, o'quvchilarga o'zlashtirishda bir muncha qiyinchiliklar tug'diradi.

Rivojlangan g'arb mamlakatlari geografiya ta'limida ta'limning ruhiy jabhalari asosiy o'rinni egalagan. O'quvchi ruhiyati, uni bilish faoliyatini o'rganishga katta e'tibor beriladi. Geografiya ta'limi tadqiqotlari psixologlar ishtirokisiz deyarli amalga oshirilmaydi.

Geografiya ta'limida turli matnlar, o'yinlar, imitatsiya keng qo'llaniladi. Masalan, o'quvchi biror kompaniyani prezidenti sifatida fikrlaydi, ish yuritadi, biror muammoni hal qiladi, o'zi xulosalar chiqaradi. Umuman bunday ta'limning asosiy maqsadi o'quvchilarni kelgusi hayotga, ya'ni ishbilarmonlikka tayyorlashdan iborat.

Turli mamlakatlardagi geografiyadan o'quv darsliklari va qo'llanmalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularda bitta kursni o'qish uchun bir necha qo'llanma chiqariladi. Ko'pchilik hollarda ular qiziqarli ma'lumotlarga boy bo'lib, axborot xususiyatiga ega. Bunday qo'llanmalarda matn 20-30 % ni, tasvir 20 % ni, statistika 20 % ni, savol va topshiriqlar 20 % ni tashkil etadi. Kitobdagi tasvirlar nihoyatda sifatli. Quyi sinflar qo'llanmalarida esa deyarli karta yo'q, ular o'rnini karta - sxemalar egallagan. Matnda raqamli sonlar deyarli uchramaydi, mavjudlari ham taqqoslash xarakteriga ega bo'lib, ular eng past, eng yuqori, eng kichik, eng baland, eng uzun kabi tarzlarda berilgan.

Mavzu yoki bo'limdan keyin qo'yiladigan savollar va topshiriqlar mavzu mazmunini aks ettirmasligi ham mumkin. Qo'yiladigan savollarning aksariyati muammoli topshiriqlar, baxs savollari, amaliy o'yinlar tarzida berilgan. O'quvchilar uchun chiqarilgan geografiya darsliklarida kompyuterlar bilan ishlash uchun maxsus savollar, qizqarli topshiriqlar, matematik statistika usullari, turli o'yinlar, testlar tarzida geografik bilimlarni egallashga keng o'rin berilgan. O'quvchilar ularni mustaqil bajarishlari jarayonida tadqiqotchi rolini o'ynaydilar. Demak, geografiya darslarida kapitalistik mamlakatlar geografiya ta'limi metodikasida eng yetakchi o'rinni egallaydi.

Angliya geografiya ta'limining kuchli tomonlari quyidagilardan iborat:

- ta'limning nazariy tomonlarini kuchaytirish, ya'ni unda hozirgi zamon geografik tadqiqot metodlarini ko'proq o'rgatish;

-geografiya ta'limi jarayonida psixologik-pedagogik tadqiqot metodlaridan unumli foydalanish, o'quvchilarni gipotezalar tuzishga o'rgatish;

-darslarda turli mazmundagi eksperimentlar uyushtirish ya'ni tasavvur, tushuncha va turli xil qarashlarni shakllantirish metodlariga keng o'rin berilgan;

-o'tilayotgan maummoni muallif fikri asosida va unga qarshi asosda o'rganish;

-5-8 sinflarda geografiyadan haftada ikki soat vaqt ajratilgan. Bu sinflarda asosiy Yevropa va Yevropadan tashqari mamlakatlar geografiyasi o'rganiladi. Topografiya va kartografiya asoslari bo'yicha ham bilimlar beriladi.

O'qituvchilar diqqatiga bir nechta variantdagi darsliklar tavsiya etiladi. "Mamlakatlar va xalqlar", "Er va inson", "Yangi geografiya", "Er bilimi" va hokazo.

9 - 10 sinflarda geografiya mustaqil fan sifatida o'rganilmaydi desa ham bo'ladi. Ayrim "Erlardagina" qiziquvchi o'quvchilar bilan Yevropa va Germaniya geografiyasi chuqur o'rganiladi. Bu kurslarda mamlakatlar iqtisodi, siyosiy va davlat tuzimiga oid bilimlar yetakchi o'rinni egallaydi. Keyingi paytlarda geografiya, tarix, sotsiologiya, iqtisod bilimlari birgalikda birlashgan kurslar orqali o'qitishga e'tibor kuchaymoqda. Gimnaziya (11-13sinflar) ayrim joylardagina geografiya qisman mustaqil fan sifatida o'qitiladi. Ba'zi geografik bilimlar birlashgan kurslar turkumidagi fanlarda xam beriladi.

Yuqori sinflarda geografiya fanlarida mujassam muammolarni o'rganishga ko'proq e'tibor beriladi. Masalan, "Insoniyatning ko'payishi", "Ocharchilik muammolari", "Transport muammosi", "Sanoat markazlarida inson xayoti", "Sanoat iqtisodi" va x.k.

Frantsiya maktablarida geografiya ta'limi bir muncha yaxshi yo'lga qo'yilgan. Geografiya o'qitishning maqsadi va vazifalari juda aniq belgilab qo'yilgan.

Frantsiya geografiya dasturi ikki bosqichli maktablarga mo'ljallangan. Shunisi qiziqki Frantsiyada sinflar teskari hisob bilan yuritiladi. 1- bosqich maktab 6,5,4,3 (o'quvchilar yoshi 11- 15 yoshgacha). Oliy ma'lumot olish faqat litseylarda amalga oshiriladi. 2-bosqich, 2,1 va bitiruvchi (15-17yosh)

sinflardan iborat Geografiya ta'limi 6-sinfdan boshlanadi, bunda "umumiy geografiya va Afrika materigi" o'rganiladi. 5- sinfda Amerika, Osiyo, Avstraliya, Antarktida, 4- sinfda Yevropa (Frantsiyadan tashqari), 3- sinfda Frantsiya geografiyasi o'qitiladi. Litseyda o'qishni davom ettirish 2,1 va bitiruvchi sinflarga to'g'ri keladi.

2-sinf geografiya dasturida kolleжда olgan (6-5-4-3) bilim va ko'nikmalar chuqurlashtiriladi.

Litseyning birinchi sinfida Frantsiya geografiyasi bo'yicha o'quvchilar 2- bosqich maktabida olgan bilimlari chuqurlashtiriladi. Bitiruvchi sinflarda to'rtta yirik davlat-AQSH, Rossiya, Xitoy, Yaponiya geografiyasi chuqur o'rganiladi.

Frantsiya geografiya darsliklarining ustun tomoni shundaki, ular muammoli qilib yozilgan. Barcha muammolar "inson -tabiat" mazmunidan kelib chiqadi.

Finlandiya maktablarida ham geografiya ta'limi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, geografiya o'qitilishi rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga qaraganda birmuncha yuqori pog'onada turadi. Ta'lim ikki bosqichdan iborat: 1- bosqich 9 yillik majburiy ummota'lim xalq maktabi, 2- bosqich gimnaziyalardan iborat.

Birinchi bosqich maktabda geografiya ta'limi 3nchi -sinfdan boshlanadi va 9nchi - sinfda tugaydi, 3-4nchi sinfda o'z mamlakati va qo'shni shimoliy davlatlarni tabiati va xo'jaligiga oid muammolar beriladi.

Gimnaziyaning birinchi yilida geografiya majburiy fan sifatida o'rganiladi, boshqa sinflarda esa o'quvchilar xoxishiga ko'ra maxsus kurs sifatida o'rganish mumkin. Finlandiyada o'quv rejasi tez tez almashtirib turiladi.

Vengriya maktablarida geografiya ta'limi 7-yil davom qiladi. 4 yil asosiy (5-8 sinf) va 3 yil (9-10-11 sinf gimnaziyada) darslar haftada 2 soat. Geografiya ta'limi jarayonida 65% vaqt yangi mavzuni bayon qilishga 3% ekskursiyaga, 29% amaliy mashg'ulotlarga ajratiladi. Keyingi paytlarda Vengriya gimnaziyalarida geografiyaga ajratilgan soatlar kamayishi kuzatilmoqda.

Osiyodagi ko'pchilik mamlakatlarda majburiy ta'lim 5 yildan 10 yilgacha, o'rta maktabda o'qishni davom ettirish 4 yildan 8 yilgacha.

Geografiya o'quv dasturlari ko'pchilik davlatlarda bir xil bo'lib, mamlakatning tabiiy va iqtisodiy geografiyasini o'rganishga bag'ishlanadi.

Keyingi paytlarda rivojlanayotgan mamlakatlarda o'quv dasturlari geografiya darslari mamlakat xalq xo'jaligi ehtiyojini e'tiborga olgan holda tuzilmoqda va yaratilmoqda.

Chet el davlatlarida geografiya ta'limida eng ko'p qo'llaniladigan usullar quyidagilar hisoblanadi. Evristik suhbat metodi. Bunda asosiy e'tibor o'quvchilarni ko'proq mustaqil bilim olishga, kichik tadqiqotlar qilishga o'rgatishdan iborat. Rasmlar, turli xil xujjatlar, vositalar asosida muammolar va savollar o'quvchilar diqqatiga havola etiladi.

Bunday usul ko'proq AQSH, Buyuk Britaniya, Yangi Zillandiya, G'arbiy Yevropa davlatlarida keng tarqalgan.

Tarqatma kartochkalar usulida turli chizmalar, jadvallar, kartalar turlicha xatoliklarga yo'l qo'yib tuziladi va tarqatiladi, o'quvchilar yo'l qo'yilgan o'sha xatolarni mustaqil topishlari talab qilinadi. Turli xil misollar va masalalar yechish ham o'quvchilarni darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirish tufayli ulardan keng qo'llaniladi, o'quvchilarda ishbilarmonlik, uddaburonlik hislatlarini shakllantirish uchun ham ko'proq misol va masalalardan foydalaniladi. Tayyor maxsulotni qayerda sotish, transport xarajatlarini aniqlash, mehnat resurslaridan unumli foydalanish kabi misol va masalalar yechishsiz amalga oshmaydi.

Matnlar, ya'ni javoblar to'g'ri, noto'g'ri tarzda aralashtirilib berilishi shulardan to'g'risini raqamlar bilan belgilab ajratish keng tarqalgan usullardan hisoblanadi.

Statistik manbalar bilan ishlash, kartografik qo'llanmalardan foydalanish, matematik modellashtirish keng tarqalgan o'qitish usullari hisoblanadi. Ayniqsa baxs, tortishuvlar kapitalistik mamlakatlar geografiya ta'limida keng tarqalgan.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. "Geografiya" kitobini qachon va kim yaratgan?
2. Qadimgi davlatlarda qaysi olimlar geografiya fanini va o'qitish metodikasini rivojlantirishga katta xissa qo'shgan?
3. O'rta asrlarda geografiyani va o'qitish metodikasini rivojlanishiga katta xissa qo'shgan olimlarni aniqlang.
4. Ilmiy geografik tadqiqotlar davrida o'qitish metodikasi bo'yicha qanday darsliklar yaratilgan?
5. Oberlender geografiya metodikasida qanday metodlar ajratilgan?
6. XX asrda xorijning qaysi davlatlarida geografiya ta'limi yaxshi rivojlandi?

3-BOB.O'ZBEKISTONDA GEOGRAFIYA TA'LIMINING RIVOJLANISHI

O'zbekistonda jumladan O'rta Osiyoda geografiya ta'limining rivojlanishi uzoq tarixga ega. O'rta asrlarda geografiya ta'limining markazi sharqqa ko'chgan. Mazkur davrning buyuk geograflarini asosiy qismini yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk o'zbek olimlari tashkil qiladi. Ularga Axmad Farg'oniy, Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ulug'bek, Zaxiriddin Muxammad Bobur va boshqalar kiradi.

3.1. XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida geografiya ta'limining rivojlanishi.

Mazkur davrda yurtimizda geografiya ta'limining rivojlanishi rus-tuzem maktablarining ochilishi va mazkur maktab o'quvchilari uchun darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratilishi bilan bog'liq. Shu munosabat bilan XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida o'zbek tilida juda ko'p darslik va qo'llanmalar chop etildi. Ushbu davrda geografiya fanini rivojlanishi ma'lum bir omillarga bog'liq bo'lgan. Jumladan Rossiya O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng, uni boshqarish uchun rus tilini biladigan mahalliy millat vakillari zarur edi. Ikkinchi tomondan XIX-arsning oxirlarida Turkistonda milliy uyg'onish davri boshlandi, ya'ni jadidchilik davrida millat taraqqiyotini yanada jadallashtirish maqsadida yangi usul maktablari tashkil qilina boshlandi.

Mazkur maktablarda geografiya fanini o'qitishga alohida e'tibor berilgan. Jadidchilik davrida chop etilgan geografik darsliklar, qo'llanmalar yaratilish tarixi O.Mo'minov (1986), B.Qosimov (1999), D.Alimova va D.Rashidova (1998), X.Vaxobov va N.Alimova (2001) va boshqalar tomondan o'rganilgan.

O.Mo'minov ma'lumotiga binoan 1870 yildan boshlab o'zbek tilida "Turkiston viloyati" gazetasida nashr qilina boshlandi. Mazkur gazeta saxifalarida geografiyaga oid juda ko'p maqolalar e'lon qilina boshlandi. Unda Maxmudxo'ja Bexbudiy, Zokirjon Furqat va boshqalarning sayohatnomalari xaqidagi ma'lumotlar e'lon qilina boshlandi bu esa o'sha davrdagi ziyolilarni dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatdi. XIX-arsning 80-yillarida Turkistonda "rus-tuzem" maktablari tashkil qilinishi boshlandi. Mazkur maktablar uchun 1890 yilda nemis olimi A.Geykiyning "Er xususidagi ilmdan olingan so'zlar" nomli kitobi 1899 va 1901 yillari nashr

etildi, 1910 yildan so'ng rus-tuzem maktablarining 3 va 4 sinflar uchun xaftasiga 4 soat geografiya darsi o'quv rejasiga kiritilgan, bu esa boshqa fanlarga nisbatan ancha ko'p edi.

Toshkentda 1900 yili "Yangi usul" maktabi ochildi, mazkur maktablarda geografiyaga alohida axamiyat berildi. 1905 yil Samarqanddagi yangi usul maktablari uchun o'zbek tilida "Turkiston va unga qo'shni mamlakatlar kartasi" nashr qilinadi. Shundan so'ng o'zbek tilida qator darslik va qo'llanmalar chop etila boshlandi: 1909 yil Fotix Karimning geografiya fani bo'yicha darsligi Orenburgda nashr etiladi. 1914 yil Muxammad Amin Karimiyning "Jug'rofiyai riyoziy" (Matematik geografiya) 4 va 5 sinflar uchun nashr qilindi. 1915 yil "Er yuzi" darsligi chop etiladi.

Ushbu davrda eng mashxur allomalardan biri Maxmudxo'ja Bexbudiy bo'lib, uning tomonidan "Yangi usul maktablari" uchun "Turkiston kartasi", "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" (qisqacha umumiy geografiya), "Madxali jug'rofiyai imroniy" (Aholi geografiyasiga kirish), "Muxtasari jug'rofiyai Rusiy" (Rusiyaning qisqacha geografiyasi) darsliklari va qator sayohatnomalar e'lon qilingan.

Maxmudxo'ja Bexbudiyning "Kitobi muntaxabi jug'rofiyai umumiy va namunai jug'rofiya" darsligi 1905 yili 24 avgustda Sankt-Peterburg tsenzurasidan ruxsat olinib, 1906 yil Samarqandda chop etilgan va 106 saxifadan iborat bo'lgan. Darslik adibning tanlangan asarlarining (1999 y) kirish qismida geografik nuqtai nazardan juda yaxshi va har tomonlama tahlil qilingan. Darslikning muhim va ilmiy - metodik jihatlaridan biri u Turkiston nuqtai nazaridan, Turkiston aholisining bilim saviyasi nuqtai nazaridan yozilganidir. Darslikdagi har bir mavzu yoritilganda Turkiston tabiati, xo'jaligi, aholisi to'g'risida albatta misol keltiriladi yoki mazkur bilimlar Turkiston xaqidagi bilimlar bilan solishtiriladi. Demak, Maxmudxo'ja Bexbudiyning darsliklarda o'lkashunoslik ma'lumotlaridan foydalanish va yosh avlodga, vatanga nisbatan muxabbat tushunchalarini shakllantirishni asoschilaridan biri diyishga to'la asosimiz bor. Chunki umumdunyoviy bilimlar o'lkashunoslik bilimlari bilan chambarchas bog'langan holda berilgan. Bundan tashqari darslikda asrimiz boshlaridagi Turkistonda dunyoviy bilimlarni o'qitish xolati va ommaning hamda ulamolarning bilim darajasiga ham aniq va haqqoniy baho berilgan.

Darslikning mazmuni quyidagidan iborat: kirish; "jug'rofiya" degan so'zning ma'nosi; jug'rofiya qachon paydo bo'lgan; Turkistonlik donish-

mandlar; jug'rofiyani o'qimoqni nafi; jug'rofiyani o'qimoq musulmonlarga lozimdir; eski va yangi donishmandlar; yangi muxokamani so'zidan namuna; Yer aylanganda ustidagilar yiqilmasligi; atrof; jixoyati asliya; karta; plan; xukumat va xukumronlar; din va odat; o'lchak miqiyos; Amriqoning topilishi; tavsil va tabix.

“Geografiya” so'zining ma'nosini Maxmudxo'ja Bexbudiy ta'rifi bo'yicha “Er va tuproqni bayon qilaturg'on ilimni aytadur”. Darslikda geografiyani quyidagi tarmoqlari ajratiladi: “Matematik geografiya” (Jug'rofiyai riyoziy), Tabiiy geogrfiya (Jug'rofiyai tabiiy), Tarixiy geografiya (Jug'rofiyai tarixiy), Siyosiy geografiya (Jug'rofiyai siyosiy) va x.k. lar. Xulosa qilib adib geografiyani dunyo va undagi tabiiy va ijtimoiy xodisalar xaqida bilim beradigan jahonnomadur deb ta'rif beradi.

“Geografiya qachon paydo bo'lgan” qismida geografiyaning qisqacha rivojlanish tarixi quyidagi bosqichlarga bo'linib yoritiladi: qadimgi, o'rta asrlar, buyuk geografik kashfiyotlar va hozirgi bosqich. Har bir bosqichda geografik bilimlarning rivojlanishi chuqur tahlil qilingan.

“Turkiston donishmandlari” bo'limida Turkistonlik allomalarning geografiya faniga qo'shgan xissi yoritilgan. Mazkur bo'limda Turkiston tarixida tilga olinmagan allomalarning nomlari ham uchraydi.

“Jug'rofiyani o'rganmoqni nafi” bo'limida gerafik bilimlarni kundalik xayotda va ta'limda naqadar ahamiyatli ekanligini misollar tariqasida yoritib berilgan.

“Jug'rofiyani o'rganmoq musulmonlarga lozimdur” bo'limida musulmon allomalari asarlariga tayangan holda musulmonlar uchun geografik bilimlarni ahamiyati ochiib berilgan.

“Atrof; Jixoyati Asliya; Karta; Plan” bo'limida ufq va ufqning asosiy va oraliq tomonlari, karta va plan xaqida bilimlar tizimi berilgan. Kartaning Bexbudiy ajratgan turlari hozirgi turlarga mos keladi (umumiy, mavzuli, topografik) “kartai umumiya, kartai xususiy, kartai to'pugrafik”.

“Xukumat va xukumronlar” bo'limida davlatlarni boshqarishning turlari keltirilgan bo'lib, mazkur turlar xozirgi turlarga diyarli mos keladi.

“Din va odat” bo'limida din geografiyasi, aholi geografiyasi haqida to'xtalib o'tilgan. Xulosa qilib aytganda, mazkur darslik juda katta amaliy va ilmiy axamiyatga ega. U o'lka geografiyasini rivojlanishida juda muxim axamiyatga ega bo'lgan asardir. Uning har bir bo'limi alohida tahlil ga sazovordir.

3.2. XX arsda O'zbekistonda geografiya ta'limining rivojlanishi.

XX asrning 90 yillarigacha O'zbekiston davlati Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan, shuning uchun geografiya ta'limining ushbu davrda rivojlanishi ma'lum bir ma'muriy va siyosiy qoliplarda olib borilgan. Mazkur davrda geografiya ta'limining rivojlanishi O.Mo'minov (1986 y) tomonidan to'la va har tomonlama o'rganilgan va quyidagicha davrlarga ajratilgan: geografiya ta'limini tashkil qilish davri; geografiya ta'limining tartibga solish davri; geografiya ta'limini hayot bilan bog'lanish davri; geografiya ta'limini takomillashuvi davri.

O'zbekistonda geografiya ta'limini tashkil etish davri (1918-1934 yil). Ushbu davrning boshlarida geografiya ta'limida yagona o'quv dasturi mavjud bo'lmagan, har bir maktab, tuman va shahar o'zining o'quv dasturini ishlab chiqar edi. Masalan, 1920 yili Toshkent eski shahar ma'orif bo'limi tomonidan maxalliy sharoitni hisobga olgan holda birinchi bosqich maktablari uchun geografiya fanidan o'quv dasturini nashrdan chiqardi. Dastlabki umumdavlat o'quv dasturi geografiya predmeti bo'yicha D.N.Anuchin raxbarligida A.A.Borzov va S.V.Chefranovlar tomonidan ishlab chiqildi. Mazkur o'quv dasturi asosida Turkiston xalq ma'orif komissariyati geografiya fanidan o'quv dasturini ishlab chiqdi. 1923-1924 yillardan boshlab mehnat maktablari uchun kompleks dasturlar ishlab chiqildi. 1925-1930 yillarda "O'zbekiston sho'rolar jumhuriyatining birlik asosidagi mehnat maktablari uchun dastur", birinchi va ikkinchi bosqich maktablari uchun asg'ariy dastur, ikkinchi bosqich maktablari uchun jug'rofiya dasturi va "O'zbekiston birinchi bosqich maktablarining dasturlari" kabi bir necha kompleks dasturlar nashr etildi.

1934 yil 5 sentyabrda "Boshlang'ich va o'rta maktablar to'g'risida" davlat qarori chiqdi. Mazkur qaror maktab geografiyasini rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu dasturlarda o'lkashunoslikni o'rganishga katta ahamiyat berilgan. Ammo mazkur dasturlarning salbiy tomoni bor edi. Ya'ni barcha tabiiy geografik kurslar 5-sinfdan, iqtisodiy geografiya kurslari esa 6-7 sinflarda o'rganilar edi. Bu esa geografiya kurslari mazmunini juda ham qisqarishiga olib keldi.

1935 yil 25 avgustda "Boshlang'ich va o'rta maktablarni dasturlari va o'quv rejalari" haqida yangi qaror chiqdi. Ushbu qarorda mavjud dasturlar juda murakkab bo'lib ketganligi qattiq tanqid ostiga olindi. Natijada dasturlardan ortiqcha materiallar olib tashlandi. Shundan so'ng geografiya dasturlari qaytadan ishlab chiqildi. Geografiya predmetlarini soatlari

ko'paydi. Iqtisodiy geografiya kurslari 1,5 yil o'tiladigan bo'ldi.

Maktablarda o'quv ishlarini tashkil qilish bo'yicha ham ko'rsatmalar berildi: dars o'quv mashg'ulotlarining asosiy va muhim sharti sifatida qaytadan tiklandi. Ushbu davrda geografiya ta'limini asosiy shartlaridan biri bo'lgan darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratish hamda kadrlar tayyorlash milliy dasturi bo'yicha sezilarli ishlar qilindi. Mazkur davrda nashr qilingan darslik va o'quv qo'llanmalarni O.Mo'minov (1986 y) quyidagi qismlarga bo'ladi:

- rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan darsliklar. Bunday darsliklarga "Boshlanma geografiya" (A.Kruber va boshqalar darsligining tarjimasini), "Turkiston", "Boshlang'ich jug'rofiya saboqligi" (G.I.Ivanov), "ISHJI ning qisqacha jug'rofiyasi" (G.I.Ivanov) va boshqalar. Mazkur davrda nemis olimi A.Geykning "Tabiiy jug'rofiya" darsligi (1925);

- rus tilidan erkin tarjima qilingan darsliklar: "Boshlang'ich jug'rofiya" (G.I.Ivanov);

- O'zbekistonda nashr qilingan darsliklar: "O'zbekiston va unga qo'shni jumhuriyatlar xamda viloyatlar" (N.Balashov, 1925), "Jug'rofiya" (N.P.Arhangelskiy, 1933), "O'zbekiston sotsalistik sho'rolar jo'g'rofiyasi" (L.Obizov, 1934);

Geografiya ta'limi soxasida ishlar juda kam bajarilgan. Faqat 1933 yilda nashr qilingan. N.I.Leonovning "Jug'rofiya metodikasi bo'yicha ocherklar" metodik qo'llanmasi mavjud edi. Bundan tashqari mazkur davrda ma'orif soxasida qator ilmiy jurnallar nashr qilina boshlandi, ularda geografiya ta'limi bo'yicha ma'lumotlar muntazam berib turilgan: "Maorif" (1918 yildan), "Maorif va o'qituvchi" (1925) jurnallari, "Madaniy inqilob" - "O'qituvchilar gazetasi" 1931 yildan nashr qilina boshlandi.

O'zbekistonda geografiya ta'limini tartibga solish davri. Mazkur davrda geografiya ta'limini rivojlanishida 1934 yil 16 mayda chiqqan "Boshlang'ich va o'rta maktabda geografiya o'qitilishi to'g'risida" nomli qarori katta ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur qarorda har bir sinfda geografiya predmetini o'qitish bo'yicha tavsiyalar berilgan:

-III va IV sinflarda geografik nomlarni mustahkam o'rganishga etibor berilishiga katta etibor berilgan;

-V sinfda asosan tabiiy geografiya bo'yicha berilgan bilimlar berilishi va dastur o'quvchilarning yoshini hisobga olgan holda soddalashtirilishi ko'rsatilgan;

-VI sinf o'quv dasturida qit'alar tabiiy geografik sharoitini o'rganishga e'tibor kuchaytirilgan;

-VII sinf dasturida mamlakatning umumiy tabiiy geografik tavsifi qoldirilishi va o'quv materialining osonlashtirilish, har bir ittifoq Respublikasining geografik tavsifi kiritilishi ko'rsatilgan. Mazkur qarordan so'ng geografiya predmetiga ajratilgan soatlar xajmi 15 soatga yetkazildi.

Ushbu bosqichda yangi dastur asosida qator o'quv qo'llanmalari va darsliklar tayyorlandi va nashr qilindi. 1936 yili 5-sinf uchun A.S.Barkov va A.A.Polovinkinlarning "Tabiiy geografiya", 6-sinf uchun. G.I.Ivanovning "Dunyo qit'alari tabiiy geografiyasi", 7-sinf uchun N.A.Baranskiyning "SSR tabiiy geografiyasi" (1-qism), S.V. Chefranovning "SSR tabiiy geografiyasi" (2-qism), 8-sinf uchun N.N.Baranskiyning "SSR iqtisodiy geografiyasi", I.A.Vitverning 9-sinflar uchun "Kapitalistik mamlakatlar iqtisodiy geografiyasi" darsliklari nashr qilindi.

Ushbu bosqichda maktablar uchun atlaslar va metodik qo'llanmalar nashr qilindi va ular o'zbek tiliga tarjima qilindi. 1939 yili N.P.Arhangelskiy tomonidan "Boshlang'ich maktablarda jug'rofiyadan ko'rsatmalar" va F.A Ushinov tomonidan "Geografik materiallar" nomli metodik ishlari nashr qilindi.

Geografik atamalar sohasida ham qator qo'llanmalar nashr qilindi: 1935 yil O.Ibroximov "Geografiya atamalari", 1940 yili M.X.Bektemirov va S.Sayidrasulovlar tomonidan "qisqacha ruscha-o'zbekcha geografiya terminlari lug'ati" nashr qilindi.

Geografiya ta'limining hayot bilan bog'lash bosqichi. 1958 yil 12 noyabrda qabul qilingan qonunga muvofiq maktab o'quvchilarini xayotga tayyorlash vazifasiga katta e'tibor berildi. Shuning uchun ushbu davrda geografiya fanining boshlang'ich va umumta'lim maktablarida o'qitish xayot bilan bog'langan holda olib borila boshlandi. Shu munosabat bilan maktab geografiya darsliklari qaytadan ishlab chiqildi va nashr qilindi. Natijada ayrim kurslar ikkita sinfda o'qitiladigan bo'lib qoldi. Masalan, dunyo qit'alari tabiiy geografiyasi VI va VII sinflarda, SSSR geografiyasi VII va VIII sinflarda o'rganiladigan bo'ldi. Bu esa olingan bilimlarni umumlashgan holda xulosalashni qiyinlashtirib qo'ydi.

Ushbu davrda mavjud darslikning mazmuni va tuzilishi o'zgardi, o'qitish metodikasi bo'yicha qo'llanmalar nashr qilindi: N.F.Kurazovning "Geografiya o'qitish metodikasi" (1952), V.P.Budanovning "Tabiiy geografiya o'qitish metodikasi" nashr qilindi.

O'zbekiston maktablarida geografiya ta'limini takomillashuvi. 1966 yil 10 noyabrda "O'rta umumiy ta'lim maktablarining ishini yanada yaxshilash choralari to'g'risida" davlat qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq geografiya ta'limini yaxshilash bo'yicha komissiya tuzildi. Mazkur komissiya tavsiyasiga binoan maktab geografiya kurslari sinflar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: II sinfda tabiatshunoslik kursi-35 soat; III-sinfda tabiat shunoslik kursi-70 soat; IV-sinfda tabiatshunoslik kursi 70-soat; V- sinf da tabiiy geografiya boshlang'ich kursi-70soat; VI- sinfda materiklar geografiyasi -105 soat; VII-sinf SSR tabiiy geografiyasi -70 soat; VIII-sinf SSR iqtisodiy geografiyasi-70 soat; IX-sinfda chet mamlakatlar iqtisodiy geografiyasi-70 soat;

O'zbekistonda geografiya o'qitish metodikasi sohasida XX-arsning oxiri va mustaqillik yillarida yirik olimlar yetishib chiqdi. Geografiya o'qitish metodikasi sohasida O.Mo'minov, H.Vaxobov, R.Qurbonniyozov, P.Musaev, P.G'ulomov, G'.Pardaev va boshqalar katta ishlarni amalga oshirishgan.

Umumta'lim maktablari uchun darslik va o'quv qo'llanmalari tayyorlashda N.Dolimov, O.Mo'minov, P.Musaev, P.G'ulomov, X.Vaxobov, A.Qayumov, P.Baratov, M.Mamatqulov, A.Abdulqosimov, R.Qurbonniyozov, A.Soatov va boshqalarning xizmati katta.

Oliy o'quv yurtlari uchun darslik va o'quv qo'llanmalari P.Baratov, X.Vaxobov, M.Mamatqulov, A.Rafikov, G.Asanov, M.Nabixonov, I.Safarov, G'.Pardaev va boshqalar tomonidan yaratilgan.

3.3. O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng umumiy ta'lim-tarbiya sohasini islox qilish zaruriyati tug'ildi. Ayrim o'quv fanlari dars tizimidan chiqarib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o'zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib o'quv tizimiga joriy qilindi.

Maktab geografiya ta'limi sohasida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Umumiy ta'lim maktablarida "SSR tabiiy geografiyasi" (8-sinf) va "SSR iqtisodiy va sotsial geografiyasi" (9-sinf) o'quv kurslari ta'lim dasturidan olib tashlandi.

Umumiy majburiy ta'lim 9-yilga o'tkazilgani musosabati bilan ayrim o'quv kurslari o'rganiladigan sinflar o'zgardi. 5-sinfga yangi "Tabiiyot" kursi kiritildi. Ammo mazkur kurs o'zlashtirish qiyin bo'lganligi, hamda

unda tabiiy geografiya va biologiya va boshqa fanlardagi bilimlar qaytarilganligi tufayli 1999 yil o'quv dasturidan olib tashlandi.

“Boshlang'ich tabiiy geografiya” kursi, “Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi” kursi bilan qo'shib 6-sinfda o'tiladigan bo'lgan edi. Bu xam o'zini oqlamadi. Yangi dastur (1999) bo'yicha yana 5-sinfda boshlang'ich “Tabiiy geografiya” kursi o'tiladigan bo'ldi. Bundan tashqari O'zbekiston va Turkiston xududidan tashqari ilgari sobiq “SSR tabiiy geografiyasi”da o'rganiladigan tabiiy geografik o'lkalar “Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi” kursida o'tiladigan bo'ldi.

O'quv dasturiga tamoman yangi “Turkiston tabiiy geografiyasi” kursi kiritildi (7-sinflar uchun).

9-sinfda o'tiladigan “Jahonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” kursida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Endi O'zbekiston Respublikasidan tashqari xamma davlatlar shu kursda o'rganiladi.

Yangi dasturga muvofiq tayanch majburiy ta'limga moslangan geografiya kurslarining sinflar bo'yicha taqsimoti quyidagicha:

-5-sinfda “Tabiiy geografiya”, boshlang'ich kursi ;

-6-sinfda “Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi” ;

-7-sinfda: birinchi yarim yillikda “Turkiston tabiiy geografiyasi”, ikkinchi yarim yillikda “O'zbekiston tabiiy geografiyasi”;

-8-sinfda “O'zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy geografiyasi”;

- 9- sinfda “Jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi”.

Har qanday davlatning kelajaini, buyukligini va qudratini yuksak darajada bilimga ega bo'lgan kadrlar belgilab beradi. Bunday kadrlarning yetishtirish uchun esa davlatning ta'lim tizimi yuqori darajada takomillashgan va xalqaro standartlar talabiga javob beradigan darajada bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.Karimov Oliy Majlisning 9-sessiyasida (30.08.97) mazkur muammo to'g'risida shunday degan edi “Har qaysi millat nafaqat yer osti va yer usti tabiiy boyliklari bilan, xarbiy qudrati va ishlab chiqarish salohiyati bilan, balki birinchi navbatda o'zining yuksak madaniyati va ma'naviyati bilan kuchlidir”.

1997 yil avgustda Oliy Majlisda ko'rilgan ta'lim qonuni O'zbekiston ta'lim tizimining takomillashtirish va barkomol avlodni tarbiyalash soxasidagi qo'ygan qadamlarining eng yirigidir.

Prezidentimiz I.Karimovning ta'lim qonuni bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 9-sesiyasida so'zlagan nutqini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin:

1. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'rta va oliy ta'limda erishilgan yutuqlar tahlili.

2. Hozirgi ta'lim tizimining hayot talablariga javob bermasligining asosiy sabablarini tahlil i.

3. Oliy ta'lim isloxotining asosiy yo'nalishlari.

4. Ta'limdagi isloxotlarni bosqichma – bosqich amalga oshirilishi.

5. Kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirish va faoliyat ko'rsati shining asosiy tamoyillari.

6. Umumta'lim dasturining tuzilishi.

7. Milliy dasturni amalga oshirishdagi murakkabliklar.

Mazkur masalalarni alohida-alohida ko'rib chiqamiz:

I.O'rta va oliy ta'limda erishilgan yutuqlar. Mazkur sohadagi yutuqlar quyidagilardan iborat:

1. O'rta maktab sohasida.

- "Ta'lim haqida" qonun qabul qilindi;

- 1996-1997 o'quv yilidan boshlab birinchi sinflarda o'qish yangi alifboda olib borildi;

- 300 ga yaqin yangi ta'lim muassasalari ochildi. Oliy o'quv yurtlari qoshida 46 ta litsey tashkil qilindi, 800 ga yaqin o'quvchi chet ellarda ta'lim oldi;

- ko'p o'qituvchilar xorijiy davlatlarni ilg'or tajribasini o'rganib keldilar.

2. O'rta maxsus ta'lim sohasida.

- viloyatlarda, joylarda biznes maktablari, kichik va o'rta maktablar uchun kasb-hunar kurslari ochildi;

- bozor iqtisodi talablaridan kelib chiqib, yangi mutaxassisliklar kiritildi (Fermer, soliq va bojxona xodimi, audit va h.k.);

- Toshkent, Samarqand, Urganch, To'rtko'l va Andijonda bank kollejlari tashkil qilindi.

3. Oliy maktab sohasida.

- kirish imtihonlarida test usuli joriy qilindi;

- viloyat markazlaridagi pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi;

- 2000 dan ortiq talaba chet elga borib o'qib keldi; 200 dan ortiq mutaxassis institutlarda ishlash uchun xorijdan chaqirildi;

- Davlat va ijtimoiy qurilish akademiyasi, bank va moliya akademiyalari tashkil qilindi;

- turli xil fondlar tashkil qilindi. "Mahalla", "Kamolot", "Sog'lom avlod uchun", "Nuroniy", "Umid jamg'armasi".

II. Amalga oshirilgan tadbirlarni hozirgi hayot talablariga to'la javob bermasligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- ta'lim tizimi eski mafkuraviy qarashlardan va sarqitlardan xoli bo'linganicha yo'q;

- barcha amaldagi o'zgarishlar va tadbirlar yuzaki bo'lib, uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimimiz rivojlangan demokratik davlatlar talablariga javob bermaydi.

1. Maktab sohasida.

- maktablarning moddiy bazasi juda nochor;

- o'qituvchilarni tayyorlashni keskin yaxshilash kerak (rag'batlantirish va x.k.)

- boshlang'ich sinflardagi ta'limga katta e'tibor berish kerak, ilgari bunga e'tibor berilmagan;

- darsliklar yaratish ancha nochor ahvolda;

- bolalar erkin fikrlaydigan bo'lishi kerak;

- 9- sinfni har yili deyarli 450 ming o'quvchi bitiradi. Ularni 250 ming tasi 10-sinfda o'qishni davom ettiradi, 100 ming tasi hunar texnika bilimlarida taxsil oladi, ya'ni 100 ming tasi ko'chada qolmoqda;

- 11- sinfni bitirganlarni hammasi bo'lib 10 foizi o'qishga kirishi mumkin;

2. Hunar- texnika bilim yurtlari sohasida.

- hozirgi paytda ularda 250 mingta bolalar ta'lim olmoqda;

- moddiy texnika bazasi nochor;

- berilayotgan bilim saviyasi past.

3. Texnikumlar va o'rta maxsus bilim yurtlari.

- 22 vazirlikka qarashli 268 ta maxsus bilim yurti, texnikum mavjud va ularda 170 mingga yaqin bolalar o'qimoqda;

- bozor iqtisodi talablariga javob bermaydi.

4. Oliy o'quv yurtlari.

- tayyorlanayotgan talabalarni hayot talablariga qarab tayyorlash kerak;

- ta'lim bo'yicha davlat standartlari ishlab chiqilmagan.

III. Oliy o'quv yurtlaridagi islohotlar yo'nalishi.

- Oliy o'quv yurtini bitirayotganlar qanday talablarga javob berish kerakligini aniqlab olishimiz kerak;

- iste'dodli bolalarni topish, tanlash va Oliy o'quv yurtiga qabul qilishda adolatli tizim va tartib o'rnatish;

- oliy o'quv yurtlarida qanday va necha xil mutaxassislik bo'yicha ta'lim berishni aniqlab olishimiz kerak;

- o'quv yurtlarini shakli, qiyofasi va tarkibi, moddiy bazasini yaxshilash kerak;

- o'quv dasturlarni zamonaviy talablarga moslashtirib istiqbol va kelajagimizni ko'zlagan holda tuzib olishimiz va joriy etishimiz darkor;

- boshqa davlatlardagi oliy o'quv yurtlari bilan aloqani mustahkamlash;

- o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha maxsus fond tashkil qilish kerak (chet elga chiqib kelish uchun).

IV. Ta'limni isloh qilish bosqichlari.

Birinchi bosqich-o'tish davri. 1997-2001 yillarda, ya'ni 4- yilda amalga oshiriladi. Bu bosqichda quyidagi vazifalar bajariladi:

Milliy dasturni amalga oshirilishining boshlanishi: yangi talablarga javob beradigan pedagog kadrlarni tayyorlash, o'quv standartlarini yaratish, yangi o'quv dasturlari ustida ishlash, umum ta'lim maktablarini qayta qurish, uch yillik ta'lim tizimini yaratish.

Ikkinchi bosqich – 2001-2005 yillar. Milliy dasturni to'la amalga oshirish. Kerakli sharoitlarni hisobga olib dasturlar va qoidalarga o'zgartirishlar kiritish.

Uchinchi bosqich- 2005 yildan keyingi yillarga mo'ljallangan. To'plangan tajribalar tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

V. Kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirish va faoliyat ko'rsatishning asosiy tamoyillari.

- barcha ta'lim muassasalarida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish;

- davlat ta'lim standartlarini joriy qilish va ularni faoliyat mexanizmini ishlab chiqish;
- o'qituvchilar va murabbiylarni qayta tayyorlash;
- davlat va ijtimoiy muassasalarning kasbga yo'naltirish bo'yicha faoliyatini takomillashtirish;
- o'quvchilarni vatanga sadoqat, yuksak ahloq, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash;
- ta'lim muassasalarini davlat tomonidan moddiy texnikaviy ta'minotini yaxshilash;
- o'quv muassasalarining moddiy va moliyaviy sharoitini aniqlashda kadrlarni iste'molchilari bo'lgan korxonalar imkoniyatidan to'la foydalanish;
- kadrlar tayyorlash va ta'lim sohasiga xalqaro fondlar mablag'ini jalb qilish;
- Oliy o'quv yurtlariga mustaqillik berish va o'z - o'zini boshqarish usullarini joriy etish.

VI. Umum ta'lim dasturining tuzilishi.

Dastur quyidagi bosqichlardan iborat:

- maktabgacha ta'lim;
- boshlang'ich ta'lim. 6-7 yoshdan boshlanadi. 1-4 sinflarni o'z ichiga oladi;
- umumiy ta'lim, 5-9 sinflarni o'z ichiga oladi;
- o'rta maxsus bilim va kasb- hunar ta'limi. O'qish muddati 3- yil;
- Oliy mutaxassislik ta'limi ikki qismdan iborat:
- Bakalavrlilik-** o'qish muddati 4- yil. Tayanch mutaxassislik diplomini olish bilan tugaydi.

Magistratura- aniq mutaxassislik bo'yicha Oliy kasbiy ta'lim bo'lib, bakalavrlilik negizida kamida ikki yil davom etadi. Magistrlik dissertatsiyasini himoya qilish bilan tugaydi..

Doktorantura – 3 yil

VII. Milliy dasturni amalga oshirishdagi murakkabliklar.

- har bir hududni geografik muxitini, xususiyatini hisobga olib qishloqlarda 3 – yillik kasb- hunar maktablarini tashkil qilish;
- maxsus (akademik) sinflarda ta'lim beradigan o'qituvchilarni tayyorlash;

-o'quv jarayonini tashkil etish, ta'lim mazmunini belgilash, ularni maxsus dasturlar, o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash masalalaridir.

3.4 Geografiya ta'limining tuzilishi va ta'lim standartlari.

Geografiya ta'limi shakllari va bosqichlariga binoan turlicha tuzilishga ega.

Geografiya ta'limi hozirgi davrda quydagi qismlarga bo'linadi:

- umumta'lim maktablarida geografiya ta'limi;
- akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida geografiya ta'limi;
- oliy geografiya ta'limi;
- Yordamchi maktablarda geografiya ta'limi;
- Malaka oshirish muassasalarida geografiya ta'limi.

Umumta'lim maktablari geografiyasining asosiy qoidalaridan biri tabiiy va iqtisodiy geografiyani alohida – alohida o'rganishdir. Bu esa umumta'lim maktablari geografiyasida tabiiy va iqtisodiy geografiyaning asoslarini to'la aks ettirishga imkon beradi.

Umum ta'lim maktabi geografiya kurslari zina-poyasimon tuzilishga ega. Bunda asta-sekin quyi sinfdan, yuqori sinflarga qarab murakkablashib boradi, qaytarishlarga yo'l qo'yilmaydi, lekin yangi ma'lumotlar ilgari o'tilgan ma'lumotlar asosida beriladi. Bu esa o'quvchilarni yangi ma'lumotlarni umuman darsni yaxshi va to'la o'zlashtirishga imkon beradi.

Geografiya predmetining ayrim kurslarini o'rganish tartibi quyidagidan iborat:

- IV sinf – tabiatshunoslik (35 soat)
- V sinf – tabiiy geografiya boshlang'ich kursi (36 soat)
- VI sinf – materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (64 soat)
- VII sinf – O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi (70 soat)
- VIII sinf – O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (68 soat)
- IX sinf – Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (68 soat)

Tabiatshunoslik kursi – tabiiy xodisalar, moddalar, yer xaqida oddiy ma'lumotlarni beradi. Bu kurs quyidagi bo'limlardan iborat:

1. Vatanimiz tabiati: joy tomonlarini aniqlash (gorozant va gorizont chizig'i, kompas bilan joy tomonlarini aniqlash: plan va masshtab: sinf, maktab, shahar plani, joy planini o'qish: plan va geografik karta) vatanimiz kartasi oldida.

2. O'zbekiston tabiatining xilma – xilligi: Cho'llar (tabiati, qumli barxan, cho'l tabiatini inson tomonidan o'zlashtirish, o'simlik va xayvonlar, cho'lda kechasi, cho'l axolisining yumushlari, Qizilqumda kumushsimon o'rmon, cho'l mo'jizasi): tog' tabiati

3. O'zbekiston tabiatini qo'riqlash: tabiat va insonni o'zaro ta'siri, tuproq, suv va havoni qo'riqlash, Qizil kitob, qo'riqxonalar, O'zbekiston tabiati yodgorliklari.

Tabiiy geografiya kurslari o'quvchilarga Yer qobiqlari to'g'risida, ular orasidagi aloqalar haqida, har bir materik, okeanning tabiati, O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiati haqida ma'lumotlar beradi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslari o'quvchilarga O'zbekiston va jaxon iqtisodining asosiy xususiyatlari haqida bilimlar beradi.

Akademik litsey va kasb – hunar kollejlariida “Amaliy geografiya” kursi o'tiladi. Mazkur kurs geografiya fanining amaliy tomonlarini ochib beradi va quyidagi qismlardan iborat:

1. Birinchi bo'lim: amaliy geografiyaning maqsadi va vazifalari; amaliy geografik tadqiqotlar; tabiiy geografik jarayonlar; jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri; tabiat komplekslari va ularning barqarorligi; geografik baholash; geografik bashorat; atrof – muhit monitoringi; geografik ekologik ekspertiza ishlari; ekologik muammolar va ularning yechimi; ishlab chiqarishning texniki – iqtisodiy asoslari.

2. Ikkinchi bo'lim: geosiyosat asoslari: O'zbekistonning geosiyosiy o'rni va kelajagi; hozirgi zamonning geosiyosiy muammolari.

Oliy geografiya ta'limida mutaxassislik fanlari o'rganiladi.

Yordamchi maktablarda geografiya ta'limining tuzilishi quyidagi qismlardan iborat:

-VI sinf – tabiiy geografiya (boshlang'ich kurs);

-VII sinf – materiklar va okeanlar geografiyasi;

-VIII sinf – O'rta Osiyo va O'zbekiston geografiyasi;

Yordamchi maktablardagi geografiya kurslarining asosiy xususiyatlaridan biri ularning soddalashtirilganidir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach har bir fan bo'yicha davlat ta'lim standartlari ishlab chiqildi. Davlat ta'lim standarti O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining raisi tomonidan 1999 yil 16 avgustda tasdiqlangan.

Shundan so'ng geografiya ta'limi bo'yicha davlat ta'lim standartiga sharh ishlab chiqildi. Mazkur sharh ikki qismdan iborat:

- “Ta’lim mazmunining majburiy minimumlari”;
- “Bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo’yiladigan talablar”;

Ta’lim mazmunining majburiy minimumi 6 yo’nalish bo’yicha ishlab chiqildi.

1. Geografiyaning nazariy asoslari.
2. Geografiyaning tadqiqot metodlari.
3. Tabiiy va sotsial iqtisodiy ob’ektlar.
4. Xodisalar va jarayonlar
5. Olamni idrok etishning moddiy va ma’naviy madaniyatda ifodalanishi.
6. Xudud geografik tavsifining tuzilishi.

Bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo’yiladigan minimal talablar quydagi ko’rsatkich orqali aniqlanadi:

1. Ayta (ko’rsata) olishi
2. Aniqlay (o’lchay) olishi
3. Tasvirlay olishi
4. Tushuntira olishi
5. Bashorat qila olishi.

3.5 Maktab geografiyasi mazmuning tarkibiy qismlari.

Maktab geografiyasining mazmuni bilim, ko’nikma va dunyoqarash g’oyalarini o’z ichiga oladi.

Bilim- tashqi dunyoni, ob’ektiv borliqni ongimizda aks-etishini yozma va og’zaki shakli. Bilimlar nazariy va empirik bilimlarga bo’linadi.

Nazariy bilimlar narsa va xodisalarni mohiyatini, ular orasidagi bog’liqlik va aloqalarni aks etdiradi. Nazariy bilimlar – bu umumlashgan bilimlardir, ularga nazariyalar, qonunlar, qonuniyatlar, sabab va oqibatlar, tushunchalar kiradi.

Empirik bilimlar – geografik borliq va hodisalarni tashqi xususiyatlarini aks etiradi. Unga tasavvur va dalillar (fakt) kiradi. Hozirgi paytda geografiyada nazariy bilimlarning salmog’i oshib bormoqda. Geografiya kurslarining hammasi umumiy tushunchalar (relef shakllari, iqlim turlari, iqtisodiy rayonlar, mehnatni geografik taqsimlanishi, sabab va oqibatlar) muhim o’rin tutadi.

Nazariy bilimlar. Tushuncha - borliqning kishi tafakkurida aks etishini bir shakli. Tushunchalar abstrakt tafakkur natijasida hosil bo’ladi.

Tushuncha bilishning asosiy birligi hisoblanib umumiy va aniq tushunchalarga bo'linadi.

Umumiy tushunchalar - deganda alohida voqea va xodisalar haqida emas, balki umumiy bir xil nomga ega bo'lgan voqea va xodisalar tushuniladi. Masalan, daryolar, tog'lar, xalq xo'jaligi tarmog'i, iqtisodiy rayon. Umumiy tushunchalarning mohiyatini aniqlanganda, hamma voqea va xodisalar uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar (belgilar, sifatlar) ochib beriladi. Masalan: "Geosinklinallar" deb Yer qobiqg'ining harakatchan qismlarga aytiladi. Umumiy tushunchalar geografiya kurslarining ilmiy asosini tashkil qiladi. Maktab dasturida quyidagi umumiy tushunchalari ko'rishimiz mumkin: "Quyosh radiatsiyasi", "Havo massasi", "Mehnat resurslari", "Urbanizatsiya",

Aniq tushunchalar – o'zining nomiga ega bo'lgan aniq geografik borliq, hudud: Volga daryosi, Qora dengiz va h.k. Aniq tushunchalar: Afrika, Frantsiya, Pomir.

Tushunchalar asosiy va bo'ysungan tushunchalarga bo'linadi. Masalan,

tog' jinslari" asosiy tushuncha "magmatik tog' jinsi" bo'ysungan tushuncha.

Sabab va oqibatlar- geografik voqea va hodisalar orasidagi sabab va oqibatlarni aks etiradi.

Tabiiy geografiya kurslarda quyidagi sabab va oqibatlar ochib beriladi: relef, iqlim, quruqlik suvlari, dunyo okeani, tuproqlar. Relef yerning ichki va tashqi kuchlarini oqibati deb qaraladi. Tabiiy – geografik komplekslar ham sabab va oqibatlarni ochib berish tufayli ajratiladi.

Iqtisodiy geografiya kurslarida sabab va oqibatlarni quyidagi turlari ochib beriladi: Ijtimoiy- iqtisodiy tuzum va xo'jalik o'rtasidagi: davlatning tarixiy rivojlanishi va xo'jaligining hozirgi xususiyatlari o'rtasidagi: davlat rivojlanishi bilan uning iqtisodiy geografik joylanishi o'rtasidagi tabiiy sharoit va xo'jalikning tuzulishi o'rtasidagi.

Qonunyatlar- geografik borliq (ob'ekt), xodisa, jarayonlar o'rtasida eng muxim va nisbatan mustahkam aloqa va bog'liqlarni aks etiradi. Tabiiy geografiyada quyidagi qonunyatlar ochib beriladi: bir butunlik, moddalarning aylama xarakati, davriylik, zonallik, hamda ayrim tabiat tarkiblarini vujudga kelish qonunyatlarini (iqlim, relefi).

Nazariya- Bu kishilar ilmiy faoliyatini umumlashmasidir. Nazariya tabiat yoki jamiyatning ayrim qismlarini rivojlanish qonunyatlarini aks etdiradi. Masalan, tabiiy geografik rayonlashtirish nazariyasi iqtisodiy geografik rayonlashtirish nazariyasi. TTK nazariyasi x.k.

Empirik bilimlar- Tasavvur- geografik borliqning (ob'ektning) xayoliy (xissiy) tasviri, shakli. Tasavvurlar hayoliy va aniq turlarga bo'linadi. Aniq tasavvur voqea va xodisalarni bevosita ko'rish orqali paydo bo'ladi. Hayoliy tasavvur esa, ma'lum bir xodisalarni va sharoitni bayonini yoki ta'rifini o'qish orqali paydo bo'ladi.

Dalillar- maktab geografiyasi mazmunida ko'proq ob'ektning o'lchamlari, yog'inlar, havo, suv sarfi, iqtisodiy dalillar uchraydi.

Ko'nikmalar- bu faoliyat usullari. Bu usullar orqali o'quvchilar olgan bilimlarini amalda qo'llashadi. Ko'nikmalarni qo'llash har safar o'ylashni talab qiladi, shuning uchun ko'nikmaga avtomatizim xos emas.

Malaka- avtomatik ravishda tez bajariladigan faoliyat. Ko'nikmalar o'quv vazifasiga va maqsadlariga qarab turli guruhlarda bo'linishi mumkin. Bu esa quyidagi ko'nikmalarni bir –biridan ajratishga imkon beradi: ob'ektlar bayoni: TTK va TICHK ta'rifiva x.k.

Ko'nikmalar yordamida o'quvchilar turli xil tafakkur usullarni qo'llashi mumkin: analiz, sintez, umumlashtirish, abstrakt qiyoslash.

Dunyoqarash g'oyalari -bu aniq geografik bilimlarni g'oyaviy umumlashmasidir. Tabiiy geografiyada tabiatga dialektik nuqtai nazardan qarash g'oyasi mavjud, ya'ni hamma tabiat tarkiblari bir –biri bilan chambarchas bog'langan.

3.6 Ichki predmetlararo aloqalar.

Ichki predmetlararo aloqalar- bu har bir kursning ma'lum bir dastur asosida o'rganishdir. Bunda bilimlarni, ko'nikmalarni va dunyoqarash g'oyalarni hosil bo'lishini ketma ketligi alohida o'rin tutadi.

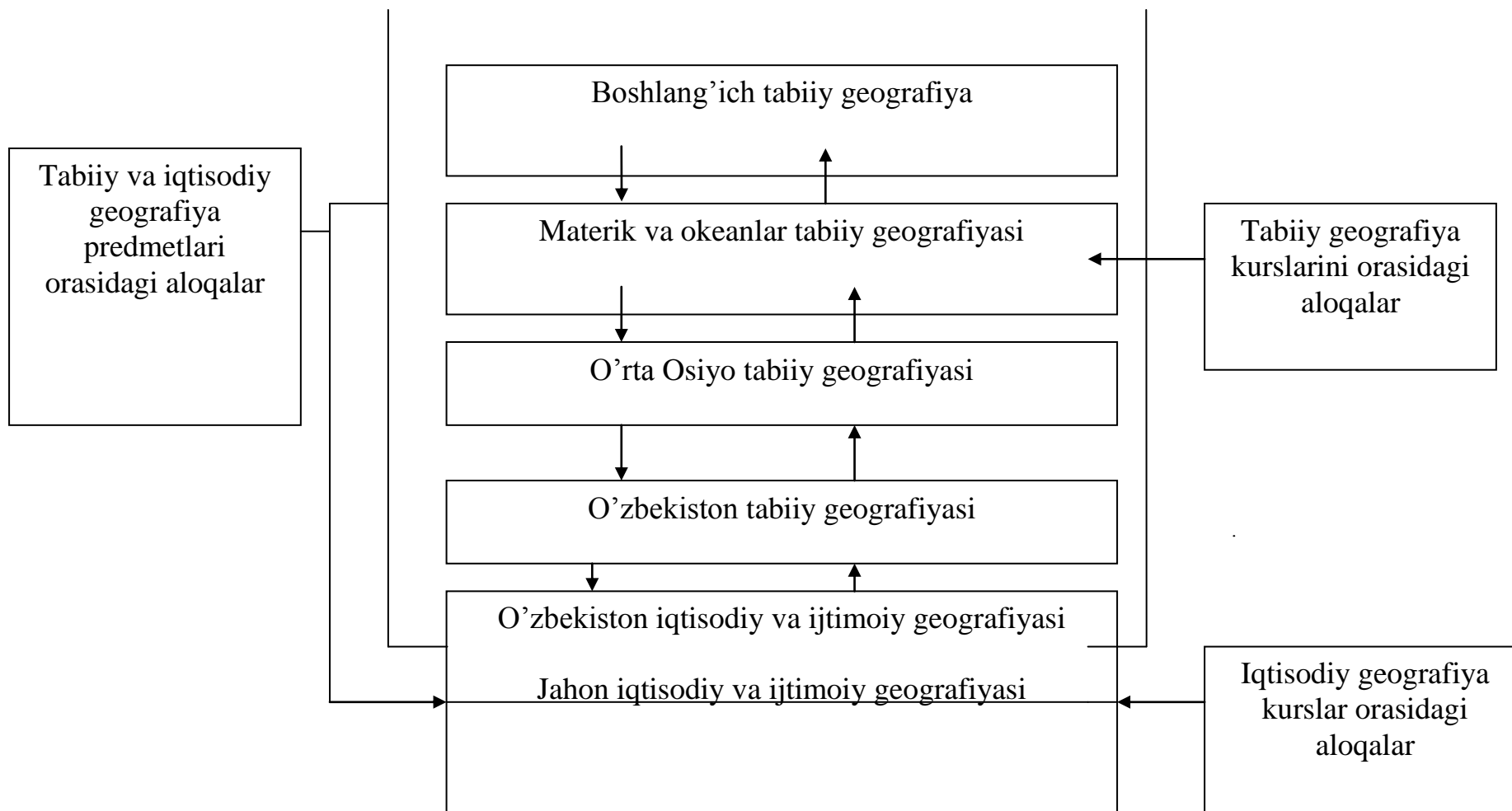
Tabiiy geografiya kursida bir qancha bilimlar tizimi bor: geologik – geomorfologik, iqlimiy, gidrologik va TTKlar va x.k. Ushbu har bir tizimga ham nazariy xam empirik bilimlar, aniq ko'nikmalar kiradi. Masalan, ob-havoni kuzatish, iqlim kartalarini o'qish ko'nikmalari. Bilimlar har bir kursda rivojlanib boradi. (3-jadval)

3-jadval

Geologik- geomorfologik bilimlarni rivojlanishi.			
IV sinf	V sinf	VI sinf	VII sinf
Tog' jinslari, nurash va yemirilish jarayoni (t^0 , shamol va suv ta'sirida), Yer osti boyliklarini qo'riqlash	Erning ichki tuzilishi. "Atmosfera", „tog' jinslari“ „Tekisliklari“ tushunchalari. Tog' va tekisliklarni ichki va tashki kuchlar ta'sirida o'zgarishi. Inson faoliyati ni rel'efga ta'siri. Tog' va tekislik reliefini bayoni.	Er qobig'i va reliefi, materik va okean yer qobig'ining nisbatan hara katchan qismlari. Yer qobig'i tuzulish kartasi Okean tubi reliefi. Quruqlik reliefi. Materik reliefi va x.k. bayoni.	Geoxronologik janval. "Platforma" "Geosinklinal" tushunchalari. Tektonik karta qadimgi muzlanish reliefi va x.k. bayoni

Iqtisodiy geografiya kursining mazmuni quyidagi asosiy tushunchalar bo'yicha ichki aloqalarni hisobga olgan holda aniqlanadi ishlab chiqarish: iqtisodiy geografik joylanish; tabiiy resurslar, mehnat resurslari xo'jalikning muhim tarmoqlari va x.k.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya predmetlari o'rtasidagi aloqalar ham chambarchasdir. Chunki ishlab chiqarish tabiiy geografiyada insonni tabiatga ta'siri, omili sifatida o'rgatiladi. Bunda ishlab chiqarishni mohiyati muhim o'rin tutadi. Iqtisodiy geografiyada tabiiy geografik bilimlar tabiiy boyliklarga xo'jalik jihatdan baholashda ishlatiladi.

1-rasm. Ichki predmetlararo aloqalar.

II – QISM

4-BOB. O'QITISH METODLARI VA ULARNI TANLASH

O'qitish metodlarini mazmunan, mohiyati va vazifasi haqida juda ko'p fikrlar mavjud. Ularni umumlashtirib ifoda qilinganda o'qitish metodiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: **o'qitish metodi deb ta'lim maqsadlariga erishish uchun o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatiga** aytiladi.

O'quv jarayonida o'qituvchining maqsadi bilim berish, O'quvchilarning maqsadi bilim olishdir. Mazkur maqsadlarga erishish uchun pedagogikada qator o'qitish metodlari ishlab chiqilgan.

4.1.O'qitish metodlarini sinflashtirish

O'qitish metodlari juda ko'p belgilar asosida sinflashtirilgan. Shuning uchun o'qitish metodlarini sinflashtirishni qator variantlari mavjud.

Dastlab o'qitish metodlarini sinflashtirish nemis olimi Oberlender tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur sinflashtirish XX- asrning 30-yillari-gacha foydalanildi.

Oberlender geografiya o'qitish metodlarini qo'yidagicha sinflashtirgan:

- analitik metodlar. Avval Yer bir butun ob'ekt sifatida o'rganiladi, so'ngra uning ayrim qismlari o'rganiladi. Masalan, «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasida avval Yerning umumiy xususiyatlari va qonuniyatlari ochib beriladi. So'ngra alohida materik va okeanlarning tabiiy geografik xususiyatlari o'rganiladi;

- sintetik metodlar. Avval alohida joylar o'rganiladi, so'ngra Yer bir butun o'rganiladi;

- konstruktiv metodlar. Bunda o'quvchi karta chizish davomida yer yuzasi reliefi haqida bilimlarni egallaydi;

- bog'lovchi metodlar. Bunday metodlar bilan ishlanganda o'rganilayotgan xodisalar o'rtasidagi aloqa va bog'liqliklarni o'rganishga katta e'tibor beriladi; masalan, balandga chiqqan sari harorat va bosimni pasayishi va x.k;

- guruhlashtiruvchi metodlar. Bir xil geografik xodisalarni qiyoslashga asoslangan. Masalan, daryolarning to'yinishi, yog'inlarni taqsimlanishi, sanoatni ayrim tarmoqlarini joylanishi va h.k.:

Keyinchalik ushbu metodlar boshqa olimlar tomonidan takomillash-tira boshlanadi. D.D. Semenov, E.Yu. Petri, A.S. Sokolov, V.P. Budanov, S.P. Arjanov tomonidan qayta ishlab chiqildi. S.P. Arjanov geografiya o'qitish usullarini quyidagi guruhlarga bo'ladi: analitik, sintetik, kontsen-trik, assotsiyalashtiruvchi, guruhlashtiruvchi, taqqoslash, tajriba, o'zaro aloqa, evristik, sintetik-genetik, tajriba.

Xalq komissariatining 1934 yil 15 may «Geografiyani boshlang'ich va o'rta maktablarida o'qitish haqida» qaroridan so'ng mavjud o'qitish metodlari qattiq tanqid ostiga olindi.

«O'qitish metodi» degan tushunchani yangi mazmuni va mohiyati ishlab chiqildi. V.G. Erdeli tomonidan geografiya o'qitish metodlarini ikki guruhga bo'lish tavsiya etildi: barcha fanlarda qo'llaniladigan metodlar; faqat geografiya fanida qo'llaniladigan metodlar (masalan, karta bilan ishlash metodlari).

A.A Polovinkin 1938 yili «Tabiiy geografiya metodikasi» nomli darsligida quyidagi metodlarni ajratadi: og'zaki bayon, kartografik, diapozitiv; plastilin; darslik va globus bilan ishlash; ekskursiya va tajriba metodlari. V.P. Budanov 1939 yil «Tabiiy geografiyani o'qitish metodikasi» nomli kitobida o'qitish metodikasiga quyidagicha ta'rif beradi: «O'quvchilarni yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishini o'qituvchi tomonidan boshqarilishi». V.P. Budanov quyidagi metodlarni ajratadi: jonli so'z; darslik bilan ishlash, globus va karta bilan ishlash, ko'rgazmali, kuzatish va tajriba. XX asrning 50–yillaridan so'ng ushbu muammo N.N. Baranskiy, A.V.Darineskiy, V.A. Juchkevich, V.A.Korinskaya O. Mo'minovlar tomonidan rivojlantirildi.

SHuni ta'kidlab o'tish joizki, har doim turli davrlarda o'qitish metodlarini sinflashtirish bitta yagona qoida asosida olib borildi, ya'ni bilish manbalariga asosan. Shuning uchun hozirgi davrda geografiya o'qitish metodikasida metodlarni bilish manbalariga ko'ra sinflashtirish keng tarqalgan. Suhbat, ma'ruza, kartalar bilan ishlash, kuzatish, tajriba, darslik bilan ishlash, statistik ma'lumotlar bilan ishlash metodlari umumta'lim maktablarida u yoki bu shaklda keng qo'llanilamoqda. Oxirgi davrlarda o'qitish metodlarini ishlab chiqish kuchayib ketdi. Geografiya o'qitish metodlarini bilish manbalariga ko'ra sinflashtirish tanqid ostiga

olina boshlandi, chunki ushbu metodlar asosan tashqi belgilarga qarab, o'quvchilarni o'quv faoliyatini hisobga olgan holda sinflashtirilgan.

Endi geografiya o'qitish metodlarini metodologik asosini ko'rib chiqamiz. Falsafa fanida «metod» tushunchasiga qo'yidagicha ta'rif beriladi; «Borliqni amaliy va nazariy o'rganish». Ushbu ta'rifni asosan ilmiy va o'quv tomonlari turlicha, shuning uchun ushbu ta'rifni to'g'ridan to'g'ri o'quv jarayoniga qo'llab bo'lmaydi, chunki ularni maqsadlari va faoliyat shakllari turlicha. Ammo ularning umumiy tomonlari ham bor. Ularning eng umumiy tomoni fan ham, o'qitish ham bilish jarayoni hisoblanadi. Ilmiy bilishda ob'ekt bo'lib borliq, sub'ekt bo'lib tatqiqotchi (olim) hisoblanadi. O'qitish jarayonida ob'ekt bo'lib o'quv predmetining mazmuni, sub'ekt bo'lib o'quvchilar hisoblanadi. Ikkala sharoitda ham alohida o'rinni sub'ektning faoliyati egallaydi. Mana shu narsa o'qitish metodini falsafiy ta'rifini o'quv jarayoniga qo'llashga imkon beradi.

Endi o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadlarini aniqlab olishimiz lozim.

O'qituvchining o'qitish maqsadlari qo'yidagilardan iborat:

- o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashini ta'minlash;
- o'quvchilarni ongini rivojlanishini ta'minlash;
- egallangan bilim va ko'nikmalar asosida o'quvchilarni shakllanishini ta'minlash, ya'ni ularni tarbiyalash.

O'qitish (o'quvchi)ning metodi bitta maqsadga yo'naltirilgan, ya'ni bilim va ko'nikmalarni egallash. Demak, o'quvchilarning maqsadi, o'qituvchilarning o'qitish metodining asosini tashkil qiladi. O'qituvchi o'quv jarayonini boshqaribgina qolmasdan balki mana shu jarayonning ichida bo'lmog'i lozim, ya'ni o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashida bir paytning o'zida ham boshqaruvchi ham yordam beruvchi bo'lishi zarur. Bularni barchasi o'qitish metodlariga qo'yidagicha ta'rif berishga imkon beradi: «O'quv mazmunini o'zlashtirishga imkon beradigan o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatidir».

Metod doimo o'quv mazmuniga mos kelishi lozim. Maktab geografiyasida esa geografiya o'qitish metodlari so'zsiz geografiya fanining bilish metodlariga mos kelishi kerak. O'qituvchi va o'quvchining faoliyatiga quyidagilar kiradi: kartografik ma'lumotlar va qo'llanmalar bilan ishlash usullari; kuzatish va tajriba o'tkazish; statistik ma'lumotlar bilan ishlash; turli xil chizmalar bilan ishlash; iqtisodiy hisob - kitoblar. Demak, o'qituvchi va o'quvchining faoliyati o'qitish metodini tashkil qilar ekan.

Hozirgi vaqtda geografiya ta'limida o'qitish metodlarini qo'yidagicha sinflashtirish keng tarqalgan:

I. Bilim olishning asosiy manbalariga ko'ra

1. O'qitishning og'zaki usullari;
2. Kartografik qo'llanmalar bilan ishlash;
3. Ko'rgazmali qo'llanmalar bilan ishlash;
4. Kuzatish va tajriba metodlari;
5. Statistik ma'lumotlar bilan ishlash;
6. Darslik va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash;
7. Amaliy metodlar;
8. Zamonaviy axbarot texnologiyalaridan foydalanish;
9. Yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish;

II. Didaktik maqsadlariga ko'ra

1. Yangi bilimlarni o'rganish
2. Bilimlarni mustahkamlash
3. Bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish metodlari

III. Xulosa chiqarish faoliyatiga ko'ra

1. Analitik
2. Sintetik
3. Induktiv
4. Deduktiv

IV. Fikrlash faoliyati va bilim olish faolligi xususiyati bo'yicha

1. Izohli - ko'rgazmali metod
2. Reproduktiv yoki olingan bilimlarni qayta tiklash metodi
3. Muammoli bayon metodi
4. Muammoli ta'lim metodi
5. Qisman izlanuvchan metod
6. Izlanuvchan metod

S.T. SHapovalenko barcha usullarni uch guruhga bo'ladi:

1. Og'zaki metodlar
2. Ko'rgazmali metodlar
3. Amaliy metodlar

Bundan tashqari geografiyada yuqoridagi usullarni yana ikki guruhga bo'lishimiz mumkin:

1. Yangi bilim olish metodlari
2. Olingan bilimlarni qayta tiklash metodlari

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'qitish metodi deb nimaga aytiladi?
2. O'qitish metodlarini dastlab kim sinflashtirgan?
3. Analitik va sintetik metodlarni farqi nimada?
4. Konstruktiv metod haqida so'zlab bering.
5. 1934 yil geografiya ta'limi haqida qanday davlat qarori qabul qilindi?
6. A.A.Polovinkin va V.P.Budanovlar qanday darsliklar yozgan?
7. O'zbekistonda geografiya o'qitish metodikasi bo'yicha kim tomonidan darslik yozilgan?
8. O'qitish metodlari ko'pincha nimaga asoslanib sinflashtirilgan?
9. Hozirgi paytda o'qitish metodlari qanday tamoil asosida sinflashtiriladi?
10. Didaktik maqsadlarga ko'ra o'qitish metodlari qanday guruhlarga bo'linadi?

4.2. Geografiya darslarida o'qitish metodlarini tanlash texnologiyasi.

Geografiya darslarida o'qitish metodlarini tanlash o'ta muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Agar tegishli metod noto'g'ri tanlangan bo'lsa o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati samarasiz bo'lib qoladi. Shuning uchun o'qitish metodlarini tanlash ma'lum bir tamoillar asosida olib borilmog'i lozim. Ular quyidagilardan iborat.

«Tanlangan metod» o'tiladigan mavzuning mazmuniga mos bo'lishi lozim. Bu metodni samaradorligini birinchi va muhim sharti hisoblanadi. Ko'p xollarda bir xil mazmundagi dars o'tish uchun yagona bitta metodni qo'llash ko'p xollarda samara bermaydi. Shuning uchun o'qituvchilarni va o'quvchilarni faoliyatiga mos keladigan metodlarni tanlash lozim. Bunda o'quvchilarni bilish imkoniyatlari, ular amalga oshiradigan faoliyatning murakkablik darajasi, vaqt omili va geografiya kabinetida zarur bilim manbalarining bor yo'qligi metod turini aniqlab beradi.

O'qitish metodini tanlaganda o'quvchilarni bilish qobiliyatlarini hisobga olish tamoyili, bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- o'quv mavzusining murakkabligiga;
- nazariy bilimlar xajmiga;
- sinf o'quvchilari darajasiga;
- o'quvchilarning mustaqil ishlarni bajara olish qobiliyatiga;

Geografik bilimlarni xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. Geografik bilimlar bilishning xususiyatiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

-geografik voqea va xodisalarni tashqi ko'rinishi haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlar o'quvchilarda o'rganilayotgan voqealar haqida tasavvur-

larni shakillantiradi. Masalan, tog'lar o'rmonlar, cho'llar, ko'llar, daryolar, kartalar va x.k.;

-geografik voqea va hodisalarni fazoda joylashishi haqidagi bilimlar tabiat zonalari, iqlim mintaqalari, davlatlar, shaharlar, ma'muriy birliklarini joylashuvi;

-geografik voqea va hodisalarni xossalari haqidagi bilimlar. Bunday bilimlarga tuproqning xosildorligi, namgarchilik, bug'lanish, , intensiv va ekstensiv xo'jalik, tog' jinslarining qattiqligi, suvning sho'rliigi va harorati va x.k.;

-geografik jarayonlar xaqidagi bilimlar. Mazkur bilimlarga shamol, yog'inlar, suv erroziyasi, surilmalar, zil-zilalar, ishlab chiqarish jarayonlari, migratsiya, urbanizatsiya, vulkanlar va boshqa jarayonlar kiradi;

-geografik borliq va hodisalarning tarkibi xaqida bilimlar. Masalan, tog' jinslarining tarkibi, yog'inlarning tarkibi, yer resurslariniing tarkibi, aholining milliy tarkibi va x.k.;

-geografik borliq va hodisalarining tuzilishi haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlarga yerning qobig'i, yerning tuzilishi, atmosferaning tuzulishi, yerning ichki tuzilishi, qishloq xo'jaligining tuzilish, tuproqning tuzilishi, xalq xo'jaligining tuzilishi va x.k.;

-geografik voqea va hodisalar orasidagi aloqalar xaqidagi bilimlar, masalan, sabab va oqibatlar, davriy, fazoviy, funktsional aloqalar.

Mazkur bilimlarning har biri alohida o'qitish usullarini qo'llashni taqazo etadi.

Qo'llaniladigan metodlar quyidagi talabalarga javob berishi lozim:

a) metod tarbiyaviy bo'lishi lozim, ya'ni o'quvchilarning rivojlanishga, qiziqishlariga ta'sir ko'rsatishi lozim;

b) tanlangan metod ilmiy bo'lishi lozim, metod ilmiy jihatdan qanchalik asoslangan bo'lsa, shunchalik ravshan va aniq bo'ladi:

v) metod ommabop bo'lishi lozim;

g) metod samarali bo'lmog'i zarur, ya'ni o'quv materiallarini mustahkam egallashga yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya darslarida metodlarni tanlashda nimalarga e'tibor beriladi?
2. Geografik borliq va hodisalarning xususiyatlarini jadvalini tuzing.
3. Geografik borliq va hodisalarning tashqi ko'rinishi xaqidagi bilimlar qanday shakillantiriladi?
4. Geografiya darslarida metodlarni tanlashga qanday talablar qo'yiladi?

4.3 Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish.

O'zbekiston, Rossiya va boshqa qator MDH davlatlari ta'lim tizimiga XX asrning 90-yillaridan boshlab «Yangi pedagogik texnologiyalar», «Ilg'or pedagogik texnologiyalari», «Pedagogik texnologiyalar», «Ta'lim texnologiyalari», «Maktab texnologiyalari», «Axborot texnologiyalari» va boshqa shunga o'xshash tushunchalar kirib keldi.

XX asrga kelib fan texnikaning yuksak darajada rivojlanishi munosabati bilan ta'lim tizimida xam qator muammolar vujudga keldi. Bunday muammolarga avvaldan kafolatlangan natijalarni olishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarni loyihalashtirish va amalga oshirish kiradi.

SHu maqsadda XX asrning 50-70 yillarida AQSH da B.Blum, D.Kratvoll, N.Gronlund, Dj.Kerol, Dj.Blok, A.Anderson va boshqa olimlar tomonidan rejalashtirilgan natijalarni olishni kafolatlaydigan, qayta takrorlanadigan pedagogik tsiklni o'z ichiga olgan texnologiyalar ishlab chiqildi. Mazkur texnologiyalar so'ngra Yevropada qo'llanila boshlandi. Pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilmiy jurnallar nashr qilina boshlandi.

Rossiyada pedagogik texnologiyalar XX asrning 90-yillaridan boshlab tarqala boshladi. Mazkur texnologiyalar soxasida B.P. Bepalko, M.V.Klarin, V.G.Guzeev, T.S.Nazarov, N.D.Nikondova, N.F.Kostenko, V.R.Imakova, G.II'in, B.I.Bulin, Sokolova, Yu.G.Molokova, O.Epischeva, P.K.Selevko va boshqalar ulkan ishlarni amalga oshirishdi. «SHkolnie texnologii» jurnali nashr qilina boshladi. Yangi pedagogik texnaologiyalar ta'limning boshqa bosqichlarida (maktabgacha ta'lim, boshlang'ich, o'rta, o'rta maxsus va Oliy ta'lim) qo'llanila boshladi.

O'zbekistonda pedagogik texnologiyalar sohasida 2000 yildan boshlab yirik ilmiy ishlar va o'quv qo'llanmalari nashr qilina boshlandi. Bu sohada B.P.Farberman, N.Saydaxmedov, F.Jumaboev, A.Ochilov, L.Golish, B.Ziyamuxamedov, Sh.Abdullaev, J.O.Tolipova, A.T.G'ofurov va boshqalar katta ishlarni amalga oshirishdi. Ayniqsa Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universitetining «Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi» tomonidan bu sohada ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Mazkur markaz tomonidan har oyda ta'lim texnologiyalariga bag'ishlangan «Axborotnoma» nashr qilinadi. Mazkur axborotnomada jaxondagi rivojlangan davlatlarni ta'lim texnologiyalari muammolariga bag'ishlangan maqolalar e'lon qilinadi.

Geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash va geografik ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha I.V.Dushina, V.T.Dmitreva, A.N.Vorobyev, O.A.Ushakova, N.V.Novenko, I.I.Barina, O.A.Baxchieva va boshqalar ish olib borishmoqda.

O'zbekistonda geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash va geografik texnologiyalarni ishlab chiqish bo'yicha ilmiy va metodik ishlar endi boshlanmoqda, ammo bu sohada yirik ko'zga ko'rinadigan ishlar hali qilinganicha yo'q. Pedagogik texnologiyalarni ajralmas qismi bo'lgan test topshiriqlari hamma fanlarda, ayniqsa Oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarida keng qo'llanila boshlandi. Shuni ham aytib o'tish lozimki, barcha o'quv fanlarida ham test topshiriqlarini tuzish bo'yicha aniq bir metodik qo'llanmalar va ko'rsatmalar ishlanmasdan turib test topshiriqlari ishlab chiqildi va nashr qilindi. Bu esa ayrim chalkashliklarga va testlarni faqat bir yo'nalishda tuzilishiga olib keldi. Testologiya, ya'ni o'kitish maqsadlarini test topshiriqlari orqali ifodalash pedagogik texnologiyalarni oxirgi bosqichlaridan biri hisoblanadi. Demak, O'zbekistonda va boshqa MDH davlatlarida yangi pedagogik texnologiyalarni ma'lum bir bo'g'inlarini qo'llash ancha oldin boshlangan.

O'zbekistonda 1992 yildan boshlab mamlakatimiz Prizedenti I.A.Karimov farmoniga binoan Oliy o'quv yurtlariga qabul pedagogik test sinovlari asosida o'tkaziladigan bo'ldi. Oliy va o'rta maxsus maktab muammolari institutida pedagogik texnologiyalar va ta'lim sifati bo'limi ochildi.

Geografiya ta'limida ko'pincha o'qitish texnologiyalari ilgaritdan qo'llanilib kelinadi, ayrimlari endi qo'llanilmoqda. I.V.Dushina (2004) geografiya ta'limida qo'llaniladigan texnologiyalarni quyidagi turlarga bo'lgan: mantiqiy tayanch konspektlar texnologiyasi; o'quv ishlari usullarini shakllantirish texnologiyasi; o'quvchilarni o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi; kommunikativ – aloqa texnologiyasi; o'quvchilarni loyixalar tuzish faoliyati texnologiyasi.

Hozirgi paytda geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llashni ilmiy-metodik asoslari quyidagi yo'nalishlarda ishlab chiqilishi lozim.

Geografiya ta'limini maqsadlarini aniqlash. Geografiya ta'limining maqsadlari va vazifalari mavjud ta'lim standartlarida ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Standartlar bo'yicha har bir geografiya predmeti bo'yicha ta'lim maqsadlari va vazifalari ishlab chiqilgan. Geografiya ta'limining

asosiy ko'rsatkichlarini B.Blumning taksonomik birliklari orqali ifodalansa ular aniq bir o'lchamlarga ega bo'lar edi. Mazkur muammo sohasida hozircha geografiya ta'limida sezilarli ishlar olib borilayotgani yo'q.

Geografiya ta'limida quyidagi texnologiyalardan foydalanish mumkin. Kartografik texnologiyalar. Geografiya ta'limining barcha bosqichlarida qadimdan qo'llanib keladi. Kartografik materiallar ko'pincha darsga qo'shimcha ko'rgazma sifatida ishlatiladi. Alohida kartografik texnologiyalar yordamida hozircha dars o'tilmaydi. Kartografik texnologiyalarni qo'llash quyidagi bosqichlardan iborat: a) ilk, sodda kartografik tushunchalarni shakllantirish bosqichi. Mazkur bosqich umumta'lim maktablarida 5-sinfda «Boshlang'ich tabiiy geografiya» kursida, Oliy o'quv yurtlarida esa topografiya va kartografiya kurslarida beriladi. Bunda, karta, miqiyos (mashstab), shartli belgilar, geografik koordinatalar haqida tushunchalar, ko'nikma va malakalar shakllantiriladi. Mazkur bosqich o'z navbatida quyidagi texnologiyalardan iborat: Miqiyos (mashstab) texnologiyasi; shartli belgilar texnologiyasi; geografik koordinatalar texnologiyasi; b) kartografik dars texnologiyasi – mazkur darslarda to'la kartografik texnologiyalarni qo'llash asosida o'tilishi mumkin. Mazkur texnologiyalarni o'rta va oliy ta'limda regional tabiiy va iqtisodiy geografiya predmetlarini o'rganishda qo'llanishi mumkin. (materiklar va okeanlar, o'lkalar, davlatlar ma'muriy birliklarning tabiiy va iqtisodiy hamda siyosiy geografik sharoiti).

O'quv ishlari usullarini shakllantirish texnologiyasi (Dushina, Gerasimova, Neklyukova, Gulomov, Qurboniyozov, Vaxobov va boshqalar). Mazkur usul ham geografiya ta'limida ilgaritdan qo'llanib kelinadi. Ushbu texnologiya geografik borliqni, xodisa va jarayonlarni tavsiflash tartibi, qoidasi, algoritmlar sifatida ifodalangan. Mazkur texnologiya har bir darslik uchun metodik qo'llanma sifatida kengroq tarqalgan. Masalan, har bir sinf bo'yicha nashr qilingan darsliklar albatta metodik qo'llanmasi bilan birga nashr qilinmoqda. Unda geografik ko'nikmalarni shakllantirish texnologiyalari ishlab chiqilgan.

Tabaqalashtirilgan o'qitish texnologiyasi (Episheva, Dushina). Ushbu texnologiya ham geografiya ta'limida ilgaritdan qo'llanib kelinadi. Ushbu usulni qo'llaganda sinf o'quvchilari qobiliyatiga va qiziquvchanligiga ko'ra ma'lum bir guruhlariga bo'linadi. Bunda o'quv maqsadlari tabaqalashtiriladi, har bir guruh uchun o'quv jarayonini ta'minlaydigan texnologiya ishlab chiqiladi. Mazkur texnologiyani regional geografiya

fanlarini o'rganishda qo'llash yaxshi natija beradi. Masalan, Yevropadagi rivojlangan davlatlar iqtisodiy geografiyasini o'rganishda har bir guruh ma'lum bir davlatni o'rganishi mumkin.

O'quvchilarni o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi (Suxov, Rom, Dronov, Dushina va boshqalar). Bunda o'quv faoliyati o'quvchilarni faolligini oshirishni maxsus, alohida shakli sifatida ko'riladi. Ushbu texnologiyada o'quvchilar bilimlarni ma'lum bir o'quv topshiriqlarni bajarish orqali olishadi. Ushbu texnologiyani qo'llash quyidagi bosqichlardan iborat: ma'lum bir mavzu yoki bo'lim bo'yicha topshiriqlar tizimi tuziladi (masalan, Shimoliy Amerika iqlimi; Xitoyning qishloq xo'jaligi; Yaponiya transporti va hokazolar); O'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini tashkil qilish loyihasini ishlab chiqish; mavzu bo'yicha o'quvchilar bilimini tekshirish uchun test topshiriqlarini tuzish; dars o'tish, o'quvchilar bilimini baholash. Mazkur texnologiyalarga o'quvchilar faoliyatini faollashtirish texnologiyasini ham kiritsa bo'ladi. O'quvchilar faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish geografik o'yinlar texnologiyasi, muammoli o'qitish texnologiyasi, o'quv materiallarini chizmalari, belgilar va kartografik modellardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Geografik o'yinlar texnologiyasi geografiya ta'limida juda keng qo'llaniladi va o'zining qiziqarliligi, bilimlarni o'quvchilar tomonidan oson o'zlashtirishlari bilan ajralib turadi. Geografik o'yinlar texnologiyasi barcha geografiya predmetlarini o'rganishda qo'llanishi mumkin. Muammoli o'qitish texnologiyasi ham geografiya ta'limida yangi emas. U ilgari qo'llanilib kelinadi. Bunda asosiy vazifa bo'lib ma'lum bir mavzu bo'yicha muammoli savollar yoki topshiriqlar tizimini ishlab chiqish va uni o'quvchilarga tushuntirishdir. Masalan reliefni shakllanishi va rivojlanishi; atmosfera yog'inlarini hosil bo'lishi: qishloq xo'jaligini tabiat zonalari bo'yicha ixtisoslashuvi, sanoat tarmoqlarining joylashuvi va hokazolar.

Modul texnologiyasi geografiya ta'limida endi rivojlanib kelmokda. Darslik, bo'lim, mavzu ayrim modullarga bo'linadi. har bir modulda o'quvchilar albatta egallashi lozim bo'lgan bilimlar tizimi aniqlanadi. Masalan, geografik koordinatalar mavzusini quyidagi modullarga bo'lishimiz mumkin: ekvator, bosh meridian, parallellar, meridianlar, daraja to'ri, geografik kenglik, geografik uzunlik, geografik koordinatalar. Bunda o'quvchilar albatta bilishi shart bo'lgan bilimlarga parallel, meridian, kenglik, uzunlik, geografik koordinata kiradi. Mazkur texnologiyani geografiya predmetlarining barchasida qo'llash mumkin. Mazkur

texnologiya o'qituvchi va o'quvchini birgalikdagi faoliyatini yengillash-tiradi va jadallashtiriladi.

Alternativ texnologiyalarni juda ko'p variantlari mavjud, ulardan geografiya ta'limda ustaxona texnologiyasidan foydalanish mumkin (Kollen, Okuney). Bunda usta (o'qituvchi) kerakli ma'lumotlarni o'quvchilarga beradi va uning asosida o'quvchilar o'zlarining bilimlariga tayangan holda topshiriqni bajarishadi. Masalan, o'qituvchi bergan quyidagi materiallar asosida (yillik o'rtacha harorat, yildagi eng baland va eng past haroratlar, yog'in miqdori va uning qaysi faslda yog'ishi, shamollar, havo massalari) iqlim turi, yillik havo harorati farqi, iqlim mintaqasi va u tarqalgan hududlarni aniqlashlari lozim.

Integratsiya texnologiyalari. Geografiya ta'limida integrativ predmet-larini o'rganishda qo'llaniladi. Geografiya ta'limida akademik litsey va kasb-xunar kollejlarda o'tiladigan «Amaliy geografiya» predmeti integ-rativ predmet hisoblanadi. Unda tabiiy geografik, ekologik, iqtisodiy geografiya, siyosiy geografiya va geosiyosiy bilimlar majmuasi berilgan. Bunda geografik qobiqdagi tabiiy, ijtimoiy- iqtisodiy, ekologik va geosiyosiy tizimlar haqida yaxlit bilimlar berilgan. Shuning uchun mazkur kursning vazifasi geografik borliqni yaxlit tushunish va qabul qilishni shakllantirishdir.

Kommunikativ - suhbat texnologiyasi ham geografiya ta'limida u yoki bu darajada ilgaritdan foydalanib kelinadi. Bunda o'qituvchidan o'quv jarayonida ijodiy yondashish, suhbat texnologiyasi usullaridan foydalana bilish, suhbat uchun savol va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, o'quvchilar yoki talabalar o'rtasida munozaralarni tashkil qila bilish talab qilinadi. Geografiya predmetlarini deyarli barchasini o'rganishda ushbu usuldan foydalanish mumkin. Masalan, «Orol dengizini qutqarib qolish mumkinmi», «Qozog'iston past tog'lari o'rnida Himolay tog'lari bo'lsa, O'rta Osiyo iqlimi qanday bo'ladi?», «Qanday tuproqlar hosildor va nima uchun», «SHimoliy Atlantika" iliq oqimi bo'lmasa Yevropa iqlimi qanday bo'ladi va hokazolar.

Bundan tashqari reyting, jamoa, rivojlantiruvchi, shaxsga yo'nalti-rilgan, mualliflik, didaktik maqsadlarni yiriklashtirish, mantiqiy tayanch konspektlar va boshqa texnologiyalar mavjud.

Ta'lim texnologiyalarining ko'p qismi geografiya ta'limida ilgaritdan o'qitish metodikasi sifatida qo'llanib kelingan. Metodika bilan texnologiya bir-biriga juda yaqin, bir-birini to'ldiradi. Masalan, jahon siyosiy kartasini

ma'ruza usulida o'rganish texnologiyasi, Quyosh tizimi mavzusini tushuntirish usulida o'rgatish texnologiyasi va hokazolar.

Demak, geografiya fani yangi ta'lim texnologiyalarini qo'llash uchun juda katta imkoniyatlarga ega, ammo mazkur texnologiyalarni qo'llash bo'yicha ilmiy-metodik ishlar boshqa fanlarga qaraganda sust olib borilmoqda.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yangi pedagogik texnologiyalarni vujudga kelish sabablarini tushuntirib bering.
2. Yangi pedagogika texnologiya deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlab yangi pedagogik texnologiyalar qaysi davlatda va kimlar tomonidan ishlab chiqildi?
4. Rossiyada yangi pedagogik texnologiyalar qachondan boshlab tarqala boshladi?
5. O'zbekistonda yangi pedagogik texnologiyalar qachondan boshlab qo'llanila boshladi va bu sohada kimlar katta ishlarni amalga oshirishdi?
6. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash va ishlab chiqish bo'yicha kimlar ish olib borishgan?
7. Hozirgi payda geografiyada yangi pedagogik texnologiyalarni qaysi turlari keng qo'llanilmoqda.

V-BOB. O'QITISHNING OG'ZAKI METODLARI

Geografiya ta'limida og'zaki bayon metodlari bilim berishning asosiy metodlaridan biri hisoblanadi. Chunki o'qitish metodlarini barcha turlarini qo'llaganda mazkur metod u yoki bu shaklda albatta qo'llaniladi.

O'qituvchining og'zaki bayoni quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- ilmiy jixatdan to'g'ri bo'lishi va ilmiy asoslangan bo'lishi zarur;
- bilimlar mantiqan to'g'ri bo'lishi lozim;
- bilimlar o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak;
- o'qituvchining og'zaki nutqi qiziqarli bo'lishi zarur;
- bayon me'yorida bo'lishi va uni o'quvchilar yozib olishga ulgurishi kerak;
- og'zaki bayon boshqa usullar bilan qo'shib olib borilishi lozim;
- og'zaki bayonda nutq yaxshi rivojlangan bo'lishi lozim.

Og'zaki bayon usullari to'g'ri qo'llanganda u o'quvchilarda quyidagi xususiyatlarni rivojlantiradi: o'qituvchi fikrlarni kuzatib borish

ko'nikmasini rivojlantiradi; geografik bilimlar va ular orasidagi aloqalarni yaxshi qabul qiladi; og'aki bayondagi asosiy fikrni o'zlashtirish ko'nikmasi shakllanadi. O'qituvchi tomonidan o'quv materialini aniq bir mantiqiy yo'nalishda ochib berishni o'quvchilarda tafakkurni rivojlanishiga yordam beradi.

Og'zaki bayon metodini afzalliklaridan biri shundaki unda 15-20 minutda katta xajimdagi material beriladi va vaqtdan samarali foydalaniladi.

Og'zaki bayon metodlarini qator yutuqlari bilan birga kamchiliklari ham mavjud. Masalan, og'zaki bayon metodlari yordamida kartalar bilan ishlash, darslik bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirib bo'lmaydi. Ayrim vaqtlarda og'zaki bayon metodlari o'qitishning asosiy metodiga aylanib qolishi mumkin, bunda o'quvchilarda mustaqil ishlarni bajarish ko'nikmalari shakllanmaydi yoki mazkur ishlarga kam e'tibor beriladi.

Dars o'tishda og'zaki bayon metodi yordamida faqat o'quv materialining asosiy mazmunini ochib berishga xarakat qilinadi va o'quvchilarni faollashtirishga kamroq e'tibor beriladi.

Og'zaki bayon metodi o'quvchilarni darsni diqqat bilan tinglashni talab qiladi. Shuning uchun og'zaki bayon metodlari bilan dars o'tishda o'quvchilarda tinglash ko'nikmasini shakllantirish lozim. Bunda o'quvchilar berilayotgan materialni faqat qabul qilishi va fikrlashi talab etiladi. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni bilimini o'zlashtirishni boshqarishi lozim. Bu esa o'quvchilarga dars mavzusi va rejasini tushuntirish orqali amalga oshiriladi.

O'quvchilar geografik bog'liqliklarni yaxshi tushunishi uchun o'quvchi geografik borliq va hodisalarni bayonini rejasini ishlab chiqishi lozim. Reja o'qituvchi tomonidan sinf taxtasiga yozib chiqiladi yoki og'zaki e'lon qilinadi. O'quvchilar mazkur rejani daftarlariga yozib olishadi. Bu esa o'quvchilarni bayon qilayotgan mavzu mazmunini yaxshi o'zlashtirishiga yordam beradi.

Reja bo'yicha o'quv materialini mazmuni bayon qilingandan so'ng o'qituvchi xulosa qiladi. Agar o'quvchilar darsni yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa, o'zlari mustaqil ravishda xulosa qilib gapirib berishlari mumkin. Bunda suxbat metodidan foydalaniladi.

O'quv materialini mazmunini o'quvchilar o'zlashtirishini osonlashtirish maqsadida o'quvchilar diqqatini eng muxim narsalarga qaratish lozim.

O'quvchilarda eshitish ko'nikmasi asta-sekin shakllanadi. Shuning uchun turli sinflarda og'zaki bayon davomiyligi turlicha bo'ladi. Quyi sinflarda og'zaki bayon 5-10 minut, yuqori sinflarda esa darsni to'liq egallashi mumkin.

O'qitishning og'zaki metodlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Tushuntirish
2. Xikoya
3. Suxbat
4. Ma'ruza
5. O'qib berish.

5.1. Tushuntirish metodi.

Geografik qonuniyatlar, qonunlar va bog'liqliklar hamda tabiiy va iqtisodiy geografik jarayonlar tushuntirish metodi orqali o'rganiladi.

Quyi sinflarda tushuntirish metodi quyidagi mavzularni o'rganishda qo'llaniladi: plan va karta, Yerning yillik xarakati, Yerning ichki tuzilishi, tog' jinslari, relef va uning turlari, vulkanlar, okean suvlarning sho'rliigi va xarorati, quruqlik suvlari, atmosferaning tuzilishi, mussonlar, tsiklonlar va passatlarning, past bosim va yuqori bosim oblastlarning xosil bo'lishi va x.k

Yuqori sinflarda esa tushuntirish metodi xalq xo'jaligining asosiy tarmoqlarini tuzilishi va ularni rivojlantirish qonuniyatlarini, mexnatni geografik taqsimotini, iqtisodiy rayonlarni vujudga kelishini, transport tizimini va xalqaro iqtisodiy aloqalarni asosiy turlarini va boshqa mavzularni o'rganishda qo'llaniladi.

Tushuntirish metodi isbotlash shaklida olib boriladi. Tushuntirish jarayonida o'qituvchi xodisalar orasidagi bog'liqliklarni ochib beradi va o'quvchilarni asosiy tabiiy geografik va iqtisodiy geografik qonuniyatlar bilan tanishtiradi. Masalan, ma'lum bir joyga tutashayotgan issiqlik quyosh nurlarini tushishi burchagiga bog'liqligini, xarorat va bosimni balandlik ortgan sari kamayib borishini va x.k.

Tushuntirish o'quvchilarni bilish qobiliyatlarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Tushuntirish davomida o'qituvchi o'quvchilar diqqatini oshirish maqsadida ular oldiga savollar qo'yadi va o'z fikrini ifoda qilishni taklif etadi. Masalan, passatlar Afrika iqlimiga qanday ta'sir ko'rsatadi; havo Yer yuzasidan ko'tarilganda nima sodir bo'ladi va x.k.

Tushintirish davomida o'qituvchi kartadan, sinf taxtasidan va turli xil ko'rgazmali ko'rollardan foydalanadi.

Iqtisodiy geografiya kurslarida quyidagi mavzular tushintirish metodi yordamida olib borilishi mumkin: xo'jalikni tarkibiy qismlari, sa'noat va qishloq xo'jaligining tarkibiy qismlari va tuzilishi. Tushintirish ma'lum bir tartibda, ayrim qismlarga bo'lingan holda olib borilishi lozim. Masalan, biror xududni qishloq xo'jaligini tushintirishda mavzuni quyidagi qismlarga bo'lib o'tish mumkin:

1. Qishloq xo'jaligini tabiiy sharoit bilan chambarchas bog'langanligi

2. Qishloq xo'jaligini rivojlanishining umumiy xususiyatlari

3. Qishloq xo'jalik tarmoqlari

4. Qishloq xo'jaligining joylanishi va asosiy dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan joylar

Tabiiy geografik tushunchalarni isbotlanganlik darajasini oshirish uchun tushintirilayotgan o'quv mazmunini kuzatish, tajriba, o'quvchilarni boshqa fanlardan olgan bilimlari bilan bog'lash katta ahamiyatga ega.

5.2. Xikoya metodi.

Xikoya metodi deb geografik borliq, voqea va xodisalarni jonli tasvirlashga aytiladi. Bunda o'qituvchining jonli so'zi muhim o'rin tutadi. Xikoya metodi bilan o'quvchi geografik voqea va xodisalarni, borliqni o'quvchilar ongida jonli tasvirlarni shakllantirishda, o'quvchilarni geografik kashfiyotlar bilan, o'ziga xos landshaftlar bilan, turli xil davlatlardagi axolining hayoti va faoliyati bilan tanishtirishda foydalaniladi.

Xikoya metodi quyidagi talablarga javob berishi zarur:

- xikoya qilinishi lozim bo'lgan geografik borliq, voqea va xodisalar oldindan tanlab olinishi lozim;

- xikoya o'quvchilar ongida o'rganilayotgan geografik borliq, voqea va xodisalar haqida aniq tasavvur xosil qilishi lozim;

- xikoya ishonchli bo'lishi lozim, asosiy ma'lumotlar ikkinchi darajali ma'lumotlardan ajralib turishi zarur;

- xikoya davomida turli xil ko'rgazmali qurollardan foydalanish kerak;

- quyi sinflarda ko'proq o'qituvchi o'zi ko'rgan geografik voqea va xodisalar haqida xikoya qilib berishi kerak;

- hikoya xayot bilan bog'langan bo'lishi, oson tushuniladigan va qiziqarli bo'lishi kerak;

-xikoya geografiya fanining eng so'ngi yutuqlaridan foydalangan holda bayon qilinishi lozim;

- xikoya g'oyaviy siyosiy jixatdan to'g'ri yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Unda kundalik matbuotda e'lon qilingan ma'lumotlardan foydalanmoq zarur.

Xikoyaning samaradorligi ko'p xollarda o'quv materialini tanlashga, dalillar va umumlashmalarni to'g'ri nisbatiga bog'liq.

Xikoya davomida o'qituvchi turli xil ma'lumotlarni bayon qilish davomida asosiy va eng muxim narsalarni, ya'niy geografik tushunchalarni shakillantirishni esdan chiqarmasligi kerak. Beriladigan ma'lumotlar qancha ko'p va qiziqarli bo'lmasin agar ular bir tizimga solinmagan bo'lsa, ular orasidagi aloqalar va bog'liqliklar ochilmasa va tegishli xulosalar qilinmasa xikoya ko'zda tutilgan samarani bermaydi. Dalillar, xulosa va umumlashmalarni mustahkamlashi va aniqlashtirish va o'quvchilarni o'zlashtirishini osonlashtirishi lozim.

O'quvchilar ongida geografik voqea va xodisalar haqida ongli tasavvur xosil qilish uchun o'qituvchi xikoya davomida ekskursiya va sayohatlar davrida olgan shaxsiy ma'lumotlaridan ham foydalanishi mumkin.

Hikoya yaxshi chiqishi va samarali bo'lishi uchun bayon davomida karta, gerbariy, maket, diagramma va boshqa materiallardan foydalanish zarur. Ko'rgazmali qurollar o'qituvchi hikoya yordamida shakillantiriladigan tasavvurlarni to'ldiradi va aniqlashtiradi. Hikoya davomida geografik borliq, voqea va hodisalar tasvirlangan rasmlardan ham foydalaniladi.

Xikoya metodi alohida mamlakatlar va o'lkalar geografiyasini o'rganishda katta foyda beradi.

Xikoyadan darsning turli bosqichlarida foydalaniladi. Xikoya qo'shimcha bilimlarni xabar qilish vositasi ham bo'lishi mumkin. Ba'zida xikoya dars jarayonida mustaqil o'rin ham egallashi mumkin, uning turli bosqichlarida tushuntirish metodini qo'llash mumkin. Ayrim hollarda o'qituvchi qisqa xikoyadan tushuntirishga o'tishi mumkin. Masalan, zilzila jarayonini xikoya qilib keyin uni sababini tushuntiradi. V-VII sinfarda mavzular ko'proq tasviriy tarzda xikoya qilib beriladi. Masalan yirik sharsharalardan Niagara va Viktoriya Kongo xavzasidagi nam ekvatorial o'rmonlarni yoki baland tog' o'lkasi tabiat manzarasini tasvirlab berish mumkin. Hikoya VI-VII sinflarda geografik borliq va xodisalarni

tasvirlash, tushuntirish, sharxlash ilmiy dalillar bilan qoʻshib olib boriladi, V-VI sinflarda 3-10 minut, VI-VII sinflarda 10-15 minut, VIII-IX sinflarda 15-20 minut boʻlishi lozim.

5.3. Suxbat metodi.

Suxbat metodi-oʻqitishning savol-javob shaklidir. Bu metodda oʻqituvchining savoli va oʻquvchining javobi asosiy oʻrin tutadi. Oʻqituvchi suxbat davomida oʻquvchilar fikrini oʻrganiladigan geografik borliq va xodisalarni asosiy belgilariga yoʻnaltiradi va ularni bilish faoliyatini boshqarib boradi. Oʻqituvchi darsda oʻtiladigan mavzuni eʼlon qiladi, zarur savollarni oʻrtaga tashlaydi, suxbatni mantiqiy qismlarga boʻladi, oʻquvchilar javobini tinglaydi, javobdagi xatolarni tuzatadi va toʻldiradi.

Oʻqituvchi suxbat davomida karta va boshqa koʻrgazmali qurollardan hamda oʻquvchilarni ilgari olgan bilimlaridan foydalanadi.

Mazkur usulda oʻquvchilar bilimlarini boshqa metodlarga nisbatan yaxshiroq oʻzlashtira olishadi. Ushbu metodning afzal tomonlari shundaki, dars davomida oʻquvchilarni bilimlari tekshirib boriladi. Shuning uchun suxbatni geografiya taʼlimidagi yetakchi metodlardan biri deyish mumkin. lekin hamma darslarda ham ushbu metodni qoʻllab boʻlmaydi. Masalan, Quyosh tizimidagi sayyoralar, Yerning quyosh atrofidagi xarakati, Beruniyning geografiya faniga qoʻshgan xissasi kabi bilimlarni suxbat metodi yordamida oʻtib boʻlmaydi. Suxbat metodini umumiy bilimlarni berib boʻlgandan soʻng, ayrim materiklar geografiyasini oʻrganayotganda qoʻllash mumkin. Masalan, Afrikaning iqlimi, Osiyoning reliefi, Janubiy Amerika daryolari va x.k. yaʼni oʻquvchilar zarur bilimlarni egallab boʻlgandagina ushbu metodni qoʻllash mumkin. Ushbu metod ikki turga boʻlinadi: katexezik (savol-javob); evristik (keng koʻlamdagi) suxbat.

5.3.1. Katexezik suxbat.

Katexezik suxbatda oʻqituvchining savoliga oʻquvchilar qisqa va aniq javob beradi. Savol-javob orqali geografik maʼlumotlar va xodisalarning joylanishi haqidagi bilimlar aniqlanadi. Masalan, Afrika bilan Yevrosiyoning chegarasi qaerdan oʻtadi, qaysi kanal Shimoliy va Janubiy Amerika qiʼalarini ajratib turadi, faqat bitta yarim sharda joylashgan materik qaysi, maktabga 180⁰ azimutda borsangiz qaysi azimutda qaytib kelasiz va x.k.

Katexezik suxbat eng oddiy suxbat turi bo'lib hisoblanadi. Bunda o'qituvchining qisqa va aniq savollariga o'quvchi qisqa va aniq javob berishi shart. Katexezik suxbatda o'qituvchining savollari mantiqiy jixatdan bir-biri bilan bog'langan bo'lishi mumkin va ular o'quvchini qaysidir muammoni yechishga undamaydi. Masalan, Volga daryosi qaysi ko'lga (dengizga) quyiladi, Mariana cho'kmasi qaysi okeanda joylashgan, O'zbekistonning eng past nuqtasi qaerda joylashgan va x. k. Mazkur suxbat o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini tekshirish, o'quv materialini mustahkamlash va qisman takrorlash uchun qo'llaniladi.

5.3.2. Evristik suxbat.

Mazkur metod qo'llanganda o'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir muammoli masalani qo'yadi. So'ngra o'qituvchi yordamchi savollar va ayrim ma'lumotlarni eslatish yo'li bilan o'quvchilarni ilgari olgan bilimlariga tayanib muammoni mustaqil xal etishga undaydi. Bu yerda o'qituvchi o'quvchilarni bilish faolligi ustidan nazorat qiladi, savollar shunday qo'yilishi kerakki, berilgan javob asosiy fikrni isbotlashi va shu fikrni davom ettirishi zarur. Masalan, Markaziy va Sharqiy Osiyoda havo haroratining yillik farqi qanday?, Markaziy va Sharqiy Osiyo yillik harorati farqining sababi nima?, Iqlim diagrammasiga qarab Sharqiy Osiyoda yil davomida yog'inning taqsimlanishini aniqlang?, Yog'in nima uchun ko'p yog'adi? Mazkur savollarga o'quvchilar javob berganlaridan so'ng Markaziy va Sharqiy Osiyo iqlimlarining turi aniqlanadi. Markaziy Osiyo iqlimi quruq va o'zgaruvchan, Sharqiy Osiyoniki esa nam.

Evristik suxbat katexezik suxbatga nisbatan murakkabroq. Evristik suxbat o'tkazganda o'quvchilarga keng ma'noda gapirishga imkon beriladi, bunda ular hayotiy tajribaga, qiyoslashga va fikrlashga asoslanishadi. Evristik suxbat asosan yangi o'quv materialini o'tishda va umumlashtiruvchi takrorlashda qo'llaniladi.

Tabiiy geografiyaning boshlang'ich kursida Evristik suxbat barcha mavzularni o'rganishda qo'llanishi mumkin. Materiklar va okeanlar geografiyasida va jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasida Evristik suxbat quyidagi mavzularni o'rganishda qo'llanishi mumkin: materikni yoki mamlakatni geografik joylashishini aniqlashda; turli o'lkalar va mamlakatlar tabiiy sharoitining asosiy xususiyatlarini o'rganishda.

Har qanday suxbatning samarasi o'qituvchining savoliga bog'liq. Shuning uchun darsga tayyogarlik davomida o'qituvchi beriladigan savollarni o'ylab ko'rishi lozim.

Birinchi navbatda bir-biri bilan mantiqan bog'langan va bir-birini to'ldiradigan, o'quvchilar bilimiga tayanadigan va o'quvchilarni xulosalar chiqarishga undaydigan savollar tuzish lozim. Didaktik maqsadlarga ko'ra suxbat 3 turga bo'linadi: Kirish, yangi bilimlarni o'rganish; umumlashtiruvchi yoki yakuniy suxbat.

- kirish suxbati: maqsadi yangi bilimni puxtaroq o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan (ilgari o'zlashtirilgan) bilim va ko'nikmalarni o'quvchilar xotirasida qayta tiklashdan iborat. O'quvchilar geografik borliq va xodisalar o'rtasidagi aloqalarni mustaqil aniqlashdan iborat bo'lgan vazifalarni bajaradi. O'quvchilar karta va boshqa qo'llanmalar vositasida yangi bilimlar eski bilimlar bilan bog'lanadi. Masalan, Afrika iqlimini o'tishda V-sinfda va yil boshida o'zlashtirishgan iqlim tushunchasi esga solinib, iqlimga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi:

-yangi o'quv materiallarini o'rganish suxbati. Bunda yangi mavzu o'quvchilarni ilgari olgan bilimlariga tayangan holda o'rganiladi. Mazkur suxbatning eng asosiy qismlari o'quvchilar tomonidan bajarilishi lozim. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiyasini o'rganayotganda tabiiy geografik rayonlarni ajratish tamoillariga e'tibor beriladi. Bayon qilingan metodlar o'qituvchi tomonidan xulosalanishi va mazkur materialni o'zlashtirilganligi tekshirib ko'rilishi lozim. Shundan so'ng o'quvchilarni mustaqil ishlarini tashkil qilish lozim;

-yakunlovchi suhbat. Ma'zkur takrorlash va bilimlarni muayyan bir tartibga solish, shuningdek o'rganilgan bilimlarni umumlashtirish va chuqurlashtirish hamda kengaytirishda tatbiq etiladi. Bunda o'quvchilar xulosalar chiqarishga o'rgatiladi. Bu suhbat yirik mavzular, qismlarni o'tgandan keyin qo'llaniladi.

Suhbat davomida beriladigan savollar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1.Savol va javoblar aniq va ravshan bo'lishi kerak.

2.Qo'shaloq savol bermaslik kerak. Masalan, Xisor tog'larida qanday relef shakllari tarqalgan va ular qanday paydo bo'lgan? Jamolungma cho'qqisini kim qachon zabt etgan?

3. Savollarda keraksiz soʻzlar boʻlmasligi, javobi sezilib turadigan savollar ham bermasligi lozim. Masalan kuzatuvchi yuqoriga koʻtarilgan sari ufq chizigʻi kengayadimi?

4. Murakkab yoki «Ha», «Yoʻq» javobini talab qiladigan savollar boʻlmasligi lozim. Masalan, Volga daryosi Kasbiyga quyiladimi?

5. Savollar oʻquvchini oʻylab koʻrishni, muhokama qilishni talab etadigan shaklda tuzilishi kerak.

Savollarning murakkabligi sinflarga qarab ortib boradi.

V sinfda beriladigan savollar murakkaab javoblarni talab qilmaydi. Masalan, daryo qaerdan boshlanadi?, Daryo qaerga quyiladi? U qaysi yoʻnalishda oqadi?

VI sinfda oʻrganiladigan «Materiklar va Okeanlar tabiiy geografiya-sida» savollar biroz murakkablashadi. Berilgan savollar oʻquvchilarning oʻylab koʻrishga va maʼlum bir aqliy faoliyatni amalga oshirishga majbur etiladi. Masalan, Anxel sharsharasini geografik joylashishini aniqlang.

VII sinfda savollar yanada murakkablashadi, bunda savolga javob berish uchun oʻquvchilar katta aqliy faoliyatni amalga oshirishlari lozim. Masalan, Oʻzbekiston tabiiy kartasi qanday proektsiyada tuzilgan? Oʻzbekistonda Tyanshan togʻ tizmasining qaysi qismlari joylashgan?

Yuqori sinflarda oʻrganiladigan iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida oʻquvchilarga keng va toʻliq javobni talab qiladigan savollar beriladi. Masalan, jaxon davlatlari qanday guruhlariga boʻlinadi?, Yoqilgʻi-energetika sanoati Oʻzbekistonni qaysi iqtisodiy rayonlarida yaxshi rivojlangan?

Geografiya taʼlimida suxbat metodi koʻp hollarda karta va koʻrgazmali qurollar bilan ishlash metodlari bilan birga qoʻllaniladi. Ayrim xollarda suxbat metodi xikoya va tushuntirish elementlarini ham oʻz ichiga oladi. Shunday qilib suxbat metodi geografiya taʼlimida asosiy metod sifatida ham, yoki qoʻshimcha usul sifatida ham qoʻllaniladi.

5.4.Oʻqib berish.

Dars jarayonida oʻqituvchi tomonidan oʻqib berish metodi ham keng qoʻllaniladi. Oʻqituvchi oʻqib berish uchun mavzuga oid turli maqolalar, darslikning ayrim qismlari, roʻznoma va oynomalardagi maʼlumotlar, badiiy adabiyotlardagi geografiyaga oid bayonlar, olim va sayyohlarning estaliklaridan foydalanadi.

O'qib berishning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

- 1) o'qitish metodining tez-tez o'zgartirib turish;
- 2) darsni va ta'lim tarbiya jarayonini faollashtirish;
- 3) darsda o'tiladigan mavzuni o'qituvchi o'z so'zlari bilan aytib berolmaydigan darajada bo'lsa;
- 4) geografik borliq, voqea va xodisalar badiiy adabiyotlarda yoki estaliklarda juda yaxshi bayon qilingan bo'lsa. Masalan, jala yog'ishi, suv toshqini, ekvotarial o'rmonlar, cho'llar, tog'lar tabiati va x.k.

Geografiya darslarida quyidagilarni o'qib berish mumkin:

- mavzuga oid badiiy matnlar (Navoiy, Bobur, Cho'lpon, Fitrat, Oybek, A Qaxxor va boshqalar);
- mavzuga oid ilmiy-ommabop kitob va maqolalarni qiziqarli joylari;
- dars mavzusiga oid ro'znoma va oynomalarda chiqqan maqolalar.

5.5. Ma'ruza metodi.

Ma'ruza metodi asosan yuqori sinflarda qo'llaniladi. Yuqori sinflarda iqtisodiy geografiya kurslari o'tilganligi munosabati bilan ma'ruza metodi asosan iqtisodiy geografik bilimlarni berishda foydalaniladi. Hikoyadan farq qilib ma'ruzada bayon elementlari kamroq ulushni tashkil qiladi. Ma'ruzada birinchi o'ringa geografik dalillarni tahlil i, ularni umumlash-tirish, iqtisodiy geografik qonunlarni chuqurroq ochib berish asosiy o'rinni egallaydi.

Ma'ruza bu o'qituvchi darsining bayon qilishni ancha murakkab shakli bo'lib hisoblanadi. Ma'ruza uzoq vaqtga mo'ljallanga bo'ladi va uni asosiy qismlarini o'quvchilar yozib olishlari ta'lab etiladi. Ma'ruza metodi o'quvchilarda eshitish ko'nikmalarini shakillantirishga imkon beradi. Bu esa kundalik hayotda va oliy o'quv yurtlarida zarur bo'ladi.

Ammo, ko'p hollarda umumta'lim maktablarida ma'ruza metodi kam hollarda qo'llaniladi. Mazkur metod iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarini o'rganishda keng qo'llanilmog'i lozim. Yuqori sinflarda ma'ruza metodini keng qo'llanilishi o'quvchilarning mustaqil ishlarni bajarishi uchun vaqtni tejashga imkon beradi.

Ma'ruza metodini ko'proq kirish va yakuniy mavzularni va mavzular guruhini o'tishda qo'llash ham yaxshi samara beradi. Masalan, jaxon siyosiy kartasi, jaxon tabiiy resurslari, jahon xo'jaligi, materiklar yoki qit'alar hamda regionlar siyosiy kartasi va xo'jaligi va boshqa mavzularni o'rganishda.

Ma'ruza o'quvchilarni qiziqishini oshirish uchun va uni o'zlashtirishni osonlashtirish uchun quyidagilarga amal qilish lozim:

- ma'ruzani rejasini e'lon qilish yoki sinf taxtasiga yozib qo'yish;
- ma'ruza davomida turli xil mavzuga oid ko'rgazmali vositalardan foydalanish (kartalar, jadvallar, chizmalaar, rasmlar);
- ma'ruzani eng muxim joylarini baland ovozda, alohida urg'u berib o'qish;
- o'quvchilarni ma'ruzani yozib olishga o'rgatish;
- ma'ruzani o'qish davomida faqat ko'rgazma vositalardangina emas, balki sinf taxtasidan ham turli xil xomaki kartalar va chizmalar chizishda keng foydalanish;
- ma'ruza davomida uchraydigan barcha geografik nomlar nomi sinf taxtasiga yozilishi lozim. Bunday sharoitda o'quvchilar geografik nomlarni yozishda va talaffuz qilishda xatoga yo'l qo'yishmaydi;
- o'quvchilarni faolligini oshirish maqsadida o'kituvchi vaqti-vaqti bilan sinfga savol bilan murojat qilishi va ma'lum bir vaqtdan so'ng unga o'zi javob berishi darkor:
- ma'ruzani so'ngida o'qituvchi o'quvchilarning savollariga javob beradi.

Mazkur talablardan tashqari ma'ruza mazmunani bir butun bo'limni, ma'ruza qamrab olgan masalalar tugal bo'lishi, ilmiy jihatdan mukammal va ko'rgazmali bo'lishi lozim.

Ma'ruza yuqori sinflarda 30-40 minutga mo'jallanadi. Ma'ruza boshqa metodlar bilan bilan birga olib boriladi. Mazkur darslarda mustaqil ishlarga vaqt qolmaydi, o'quvchilar asosan nazariy bilimlar olishadi va keyingi darslarda olib boriladigan mustaqil ishlar uchun zamin yaratiladi. Savollar ma'ruzani oxirida berilgani maqul.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.O'qitishning og'zaki metodlari qanday talablarga javob berishi lozim?
2. Og'zaki bayon usullari to'g'ri qo'llanilganda u o'quvchilarda qanday xususiyatlarni rivojlantiradi?
- 3.Og'zaki bayon usullarini yutuqlari haqida gapirib bering.
- 4.Og'zaki bayon usullarining kamchiliklari nimalardan iborat?
- 5.Og'zaki bayon metodlari qanday xollarda qo'llaniladi?
- 6.Tushuntirish metodi qanday turlarga bo'linadi?
7. Tushuntirish metodi qanday xollarda o'rganiladi?
- 8.Tushuntirish metodi qanday shaklda olib boriladi?

9. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida qaysi mavzularni tushuntirish metodi yordamida o'rganish mumkin?
10. Hikoya metodi deb nimaga aytiladi?
11. Hikoya metodi qanday talablarga javob berishi zarur?
12. Suhbat metodining mohiyati nima?
13. Katexezik suhbatda qanday savollar beriladi?
14. Evristik suhbatda savollar qanday tuziladi?
15. Katexezik va Evristik suhbatni orasida farqlar xaqida gapirib bering va ularga misollar keltiring.
16. Yangi o'quv materialini o'rganishda qanday suhbat metodlari qo'llaniladi?
17. Didaktik jihatdan suhbat necha turga bo'linadi?
18. Kirish suhbatining vazifasi nimadan iborat?
19. Suhbat davomida beriladigan savollar qanday talablarga javob berishi lozim?
20. O'qib berish metodi qanday hollarda qo'llaniladi?
21. Geografiya darslarida nimalarni o'qib berish mumkin?
22. Ma'ruza metodi qaysi sinflarda dars berishda qo'llaniladi?

6-BOB. KUZATISH VA TAJRIBA METODI

Tabiatda va ishlab chiqarish jarayonida bevosita olib boriladigan kuzatishlar bilim olishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Geografik bilimlarni berishning yana bir shakli bu tajriba metodidir. Bunda o'quvchilar tabiatda kuzatib bo'lmaydigan voqea va hodisalarni laboratoriya yoki sinf sharoitida tajriba yordamida ko'rishadi va o'rganishadi.

Ko'zatish deganda tabiiy sharoitda geografik borliq, voqea va hodisalarni ma'lum bir maqsadli yo'nalishlarda o'quvchilar tomonidan qabul qilishi tushiniladi.

Tajriba deganda geografik voqea va hodisalarni sodir bo'lishini suniy sharoitda amalga oshirish va o'rganish tushuniladi.

Kuzatish metodini ko'proq maktab hovlisida, o'quv sayohatlari jarayonida o'tkaziladi. Tajriba metodi geografiya ta'limida juda kam qo'llaniladi. Bu geografiya kabenetlarida tegishli asbob-uskunalarining yo'qligi, geografiya o'kituvchilarining tajribasizligi va uni ximiya, fizika o'qituvchilari bilan yaxshi aloqada emasligi tufayli sodir bo'ladi.

6.1.Kuzatish metodi.

Kuzatish davomida o'quvchilar geografik borliq, voqea va hodisalarni bevosita ko'rishadi va kuzatishadi. O'quvchilarni kuzatish jarayonida olgan bilimlariga asoslanib o'qituvchi ularni har bir geografik borliq, voqea va hodisalarni mohiyatiga tushunishni o'rgatadi. O'quvchilarning kuzatishga asoslangan bilimlari puxta va chuqurligi bilan ajralib turadi.

Kuzatish sinfda, geografiya maydonchasida, o'z shahri yoki qishlog'i chekkasida, o'z viloyati vat umani doirasida o'tkazilishi mumkin.

Geografik kuzatishlar mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:
Astronomik; meteorologik va fenologik.

6.1.1. Astronomik kuzatishlar.

Astronomik kuzatishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Quyoshni chiqishi va botishini kuzatish;
- yulduzlar va sayyoralarni kuzatish;
- qutub yulduzlarini aniqlash;
- oy davrlarini aniqlash;
- iloji bo'lsa observatoriyadagi asboblardan tanishish;
- planetariyga sayohat.

Quyoshni chiqishi va botishini kuzatish. Quyoshni chiqishi va botishini sinfdan tashqarida yani maktab hovlisida kuzatish mumkin. Bevosita dars jarayonida quyoshni chiqishi va botishini kuzatib bo'lmaydi. Quyoshni chiqishini kuzatish uchun avval kalendardan ertalab Quyoshni chiqish vaqtini aniqlash lozim. Iloji boricha Quyoshni chiqishi va botishini bahorning oxiri kuzning boshlarida kuzatgan ma'qul. Yozda o'quvchilar ta'tilda bo'lganliklari uchun mazkur kuzatishlarni amalga oshirib bo'lmaydi.

Quyoshni kuzatish quyidagi tartibda olib boriladi:

- o'quvchilar Quyoshning chiqishidan 5-10 minut oldin yig'iladi;
- Quyoshni chiqishini kuzatishda quyidagilarga ahamiyat beriladi:
 - a) Quyoshning ko'rinish vaqti;
 - b) Quyoshning to'la ko'rinish vaqti;
 - v) Quyoshning ufqdan ko'tarilish vaqti;
- Quyosh qaysi tabiiy geografik borliqlar orqasidan ko'rinishi aniqlanadi (tog', qir, balandlik, tekislik va x.k.);
- Quyoshning botishini kuzatish quyidagi tartibda olib boriladi:

- a) Quyosh doirasini Yer yuzasiga tegish vaqti;
 - b) Quyosh doirasini yarmini ufq ortiga o'tish vaqti;
 - v) Quyoshning to'la ko'rinmay qolgan vaqti;
 - g) Quyoshning qaysi geografik borliq orqasiga botganligi aniqlanadi;
- Quyosh chiqqan tomon sharq, botgan tomon g'arb ekanligi o'quvchilarga tushuntiriladi.

Yulduzlarni va sayyoralarni kuzatish tunda olib borilganligi uchun maktab sharoitida keng tarqalmagan. Qutb yulduzini aniqlash ham tunda olib boriladi. Yulduzlarni, sayyoralarni va oyning davrlarini kuzatishni o'quvchilar mustaqil o'rganishlari mumkin. Buning uchun o'qituvchi dars paytida yulduzlar, sayyoralar va oy davrlarini qanday kuzatishni o'rganishi lozim, yoki vaqt topib ular bilan birga astranomik kuzatishlar olib borib, so'ngra boshqa paytlarda ularga osmon jismlarini kuzatish bo'yicha topshiriq berishi mumkin.

6.1.2. Meteorologik kuzatishlar.

Meteorologik kuzatishlarda umumta'lim maktablarida ob-havoni kuzatish alohida o'rin tutadi.

Ob-havoni kuzatish bir necha bosqichlardan iborat:

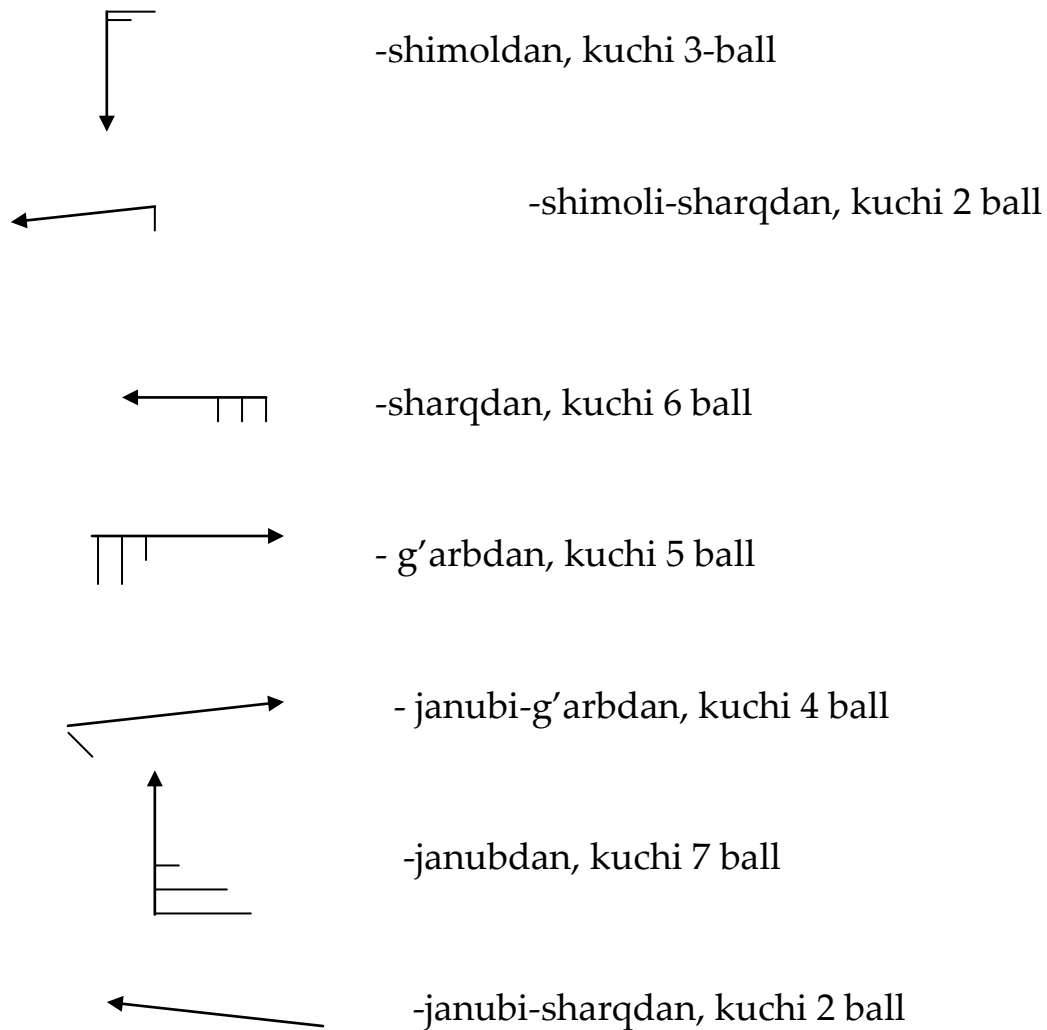
-o'quv yilining boshida ob-havoni kuzatishni tashkil etish va kuzatish usullari bilan maxsus darsda o'quvchilarni tanishtirish;

-kuzatishdan avval meteorologik asboblardan ishlash ko'nikmalarini shakillantirish lozim. Masalan, termometr bilan hisob olish texnologiyasi va x.k.;

-maxsus bilimlarni o'tgunga qadar oddiy meteorologik kuzatishlar olib boriladi (harorat, shamol, bulutlar, yog'ingarchilik);

-iqlim haqida maxsus mavzular o'tib bo'lingandan so'ng atmosfera bosimi, shamol kuchi, bulutlarning xillari va ularning xolati haqida kuzatishlar olib boriladi. Havoning haroratini va shamol yo'nalishini dastlab bir kunda bir marta kuzatishi mumkin, bulutlik va yog'inlarni kun davomida kuzatish mumkin;

-shamolning kuchi va yo'nalishini quyidagicha aniqlash va tasvirlash mumkin:

O'qlardagi qanot ballni ko'rsatiladi. Uzun qanot -2 ball, kalta qanot -1 ball.

Bulutlikni kuzatish natijalari quyidagicha ifodalanadi:

- **Хаво очик (осмон булутсиз)**

- **осмон булутли, унинг 50% булут билан қопланган**

- **осмон тўла булут билан қопланган**

Atmosfera yog'inlarini kuzatish natijalarini quyidagicha tasvirlanadi:

... – Yomg'ir

* - qor

≡ - туман

┌ - қироб

△ - дўл

∩ - шудринг

VI sinfdan boshlab ob-havoni kuzatish quyidagi jadval asosida olib boriladi.

4-jadval

Ob-havoni kuzatish jadvali

Oy va kun	Havo harorati	Havo bosimi	SHamolning yo'nalishi va kuchi	Bulutlik	Yog'inlar	Quyoshning ufqdan balandligi	Izoh

Mazkur jadval har kuni muntazam kuzatish natijalari bilan to'ldirib boriladi va har oy oxirida tahlil qilinadi. Tahlilda oy davomidagi eng yuqori va eng past harorat, bosimning pasaygan va ko'tarilgan kunlari, shamolning asosiy yo'nalishlari, bulutlik, yog'inlar aniqlanadi. So'ngra ob-havoni o'zgarishi fasllar bo'yicha tahlil qilinadi va yillik o'rtacha harorat va bosim aniqlanadi.

6.1.3.Fenologik kuzatishlar.

Tabiatda sodir bo'ladigan fasliy o'zgarishlarni va ular bilan bog'liq ravishda o'simlik va hayvonot dunyosini o'zgarishini kuzatish geografik bilimlarni oshirishda va ularni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Fenologik kuzatishlar maktab hovlisida, geograik maydonchalarda olib borilishi mumkin.

Fenologiya-tabiatdagi mavsumiy hodisalar, ularning boshlanish muddatlari va shu muddatlarni belgilovchi sabablar to'g'risidagi bilimlar tizimidir. Fenologiya atamasini fanga Belgiyalik botanik Sh.Morran 1853 yil kiritgan.

Fenologik kuzatishlar quyidagi qismlardan iborat:

a)yuksak o'simliklarda kurtaklarning bo'rtishi va yozilishi, barg chiqarishi, g'unchalash, gullash, urug' va mevalarning pishib yetilishi, kuzda barglarning sarg'ayishi va to'kilishi;

b) sut emizuvchi hayvonlarni kuzatishda quyidagilarga e'tibor beriladi: qishki uyqudan uyg'onishi, juftlashishi, bolalash, mavsumiy tullash va x.k;

v)qushlarni kuzatishda quyidagilarga e'tibor beriladi: bahorda uchib kelishi, in qurishi, tuxum qo'yish, jo'ja ochish, kuzda uchib ketish;

g)baliqlar quyidagicha kuzatiladi: bahorgi serharakat hayot, uvildirniqlar tashlash, mavsumiy ko'chib yurish va x.k.

Fenologiya fani quyidagi tarmoqlarga bo'linadi: umumiy va xususiy fenologiya. Umumiy fenologiya tabiat taraqqiyotini yil fasllarini bir me'yorda almashib turishi bilan bog'liq holdagi yaxlit xodisa sifatida o'rganiladi. Xususiy fenologiya fitofenologiya va zoofenologiyaga bo'linadi.

Tabiatdagi mavsumiy xodisalarning boshlanish muddatlarini belgilab beruvchi omillar va qonuniyatlarni ekologik fenologiya o'rganadi. Mazkur omillar endogen va ekzogen guruhlarga bo'linadi. Endogen omillar Yerning ichki kuchlari bilan bog'liq. Tashqi ekzogen omillarni iqlim belgilab beradi. Masalan, o'simlik va hayvonot dunyosini bahorgi uyg'onishini va qishki uyquga ketishini joyning issiqlik me'yori belgilab beradi.

Fenologik – geografik qonuniyatlarni aniqlash uchun fenologik kuzatishlar olib boriladi. Fenologik qonuniyatlar asosida qishloq xo'jalik tarmoqlari bo'yicha qilinadigan mavsumiy ishlar va tadbirlarni mintaqaviy taqvimni tuziladi. Bunday taqvimdan tabiatni muhofaza qilish tadbirlari ishlab chiqishda foydalaniladi.

Kuzatish metodi o'quvchilarning bilish qobiliyatini rivojlantiradi. Uzoq muddatli kuzatishlar katta ahamiyatga ega, uning natijasida o'quvchilar mustaqil ravishda tegishli xulosalar qilishi mumkin.

O'z o'lkasini tabiati va aholisini xo'jalik faoliyatini kuzatish oqibatida geografiya o'qitish metodikasida o'lkashunoslik tamoyilini amalga oshirishga imkon beradi.

Kuzatish boshqa xududlarni diqqat bilan o'rganishga imkon beradi. Masalan, jahon tabiiy va iqtisodiy geografiyasini o'rganishda, materiklar va davlatlarning geografik sharoitlari o'quvchilarni o'z yashash joyi sharoiti bilan taqoslashga imkon beradi.

Geografik kuzatishlar o'quvchilarni tabiatdagi voqea va xodisalarni ko'p qirrali xususiyatlari bilan tanishtiribgina qolmasdan balki tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va xodisalarni bir-biri bilan o'zaro bog'liqligini ham ochib beradi.

Geografik voqea va xodisalarni kuzatish muddatlari ham turlicha. Ayrim xodisalarni (ob-hovo) uzoq muddat kuzatishga to'g'ri keladi, boshqa hodisalarni esa qisqa vaqtda kuzatish mumkin (yomg'ir yog'ishi, shamol, chaqmoq boshqalar). Dastlab geografik bilimlarni o'zlashtirishga imkon beradigan voqea va hodisalarni kuzatmoq darkor. Ko'p geografik tushunchalarni tegishli kuzatishsiz o'rganib bo'lmaydi (ob-havo, iqlim, relef shakllari, ichki suvlar).

Geografik kuzatish ko'nikmalarini shakllantirish murakkab vazifalardan hisoblanadi va unda quyidagi talablarga javob berish lozim:

1.O'quvchilarga kuzatishni maqsadi, vazifalari, mazmuni va ob'ekti xaqida so'zlab berish lozim. Bunda kuzatish dasturini ishlab chiqish katta ahamiyat kasb etadi.

2.O'quvchilarga tegishli asboblardan foydalanishni o'rgatish lozim (Kompas, barometr, flyuger, nivelir va x.k.)

3.Kuzatish natijalarini aniq qayd etishni o'rganish lozim (daftarga, kuzatish jurnaliga)

4.Kuzatish natijalarini umumlashtirish va qayta ishlash ko'nikmalarini shakllantirish. Masalan, o'rtacha sutkalik, oylik va yillik haroratlarni hisoblash, daryo oqimini hisoblash; bosim chizmalarini tuzish; korxonani ishlab chiqarish aloqalari chizmasini tuzish.

5.O'quvchilarni Geografik voqea va xodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aniqlashga o'rgatish. Masalan, iqlimiy sharoit va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi bog'liqlik.

6.O'quvchilarni kuzatish ishlariga qiziqish uyg'otish zarur. Buning uchun kuzatish ishlarini muntazam nazorat qilib turish zarur. Ularga kuzatish ishlarini oldindan aytmaslik kerak.

Kuzatishning mazmuni xilma-xil bo'lmog'i lozim va sinfdan sinfga o'tgan sari murakablashib borishi zarur. Dars jarayonida kuzatish natijalaridan muntazam foydalanib borish kerak.

O'quv yili boshida mavzular bo'yicha kuzatish natijalaridan foydalanish rejasini tuzmoq zarur. Geografik voqea va xodisalarni kuzatish malakalari ortishi bilan o'quvchilarni mustaqil ish olib borish qobiliyatlari ortib boradi, kuzatish davomida o'quvchilarni mustaqilligini oshirish tartibi quyidagilardir:

-o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida kuzatish olib borishadi. Kuzatish sinfda, geografiya maydonlarida yoki joylarda olib boriladi. Asosan havo xarorati, yog'inlar, shamollar Quyoshning balandligi kuzatiladi;

-o'qituvchi bergan reja asosida o'quvchilarni tabiatda va ishlab chiqarishda olib boriladigan mustaqil ishlari (meteorologik, gidrologik, fenologik, xo'jalik) kuzatish natijalarini o'quvchilar mustaqil ravishda qayta ishlashadi va umumlashtiriladi;

-o'quvchilarni kuzatish ishlari dasturini ishlab chiqishda qatnashishi. Ular tomonidan uzoq vaqt kuzatish ishlari olib borilishi va ularni natijalarini umumlashtirishi (diagramma, karta, chizmalar tuzish)

Kuzatish metodlarini takomillashtirishning asosiy yo'li o'quvchilarni mustaqilligini oshirishdir.

6.2.Tajribalar.

Tajriba metodi deb o'quvchilar tabiatda bevosita kuzata olmaydigan voqea va xodisalarni laboratoriya sharoitida yaratishga aytiladi. Ayrim voqea va xodisalar juda tez sodir bo'ladi (zil-zila, vulqon va x.k) ayrimlari juda uzoq vaqt davom etadi (tog' jinslarini xosil bo'lishi, tog'larni ko'tarilishi, daryo vodiylarni shakillanishi va x. k.). bunday jarayonlarni bevosita kuzatib bo'lmaydi.

Tabiiy geografiyani qator mavzularini o'rganishda tajribalar o'tkazish muxim o'rin tutadi. Tajriba yordamida murakkab tabiiy geografik jarayonlar sodir bo'lishini o'quvchilarga sinf sharoitida ko'rsatish mumkin.

Geografiya o'qitish metodikasida quyidagi tajribalar o'tkaziladi:

- 1.Litosfera mavzusini o'rganishda o'tkaziladigan tajribalar
- 2.Gedrosfera mavzusini o'rganishda o'tkaziladigan tajribalar
- 3.Atmosfera mavzusini o'rganishda o'tkaziladigan tajribalar.

6.2.1. Litosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish.

Mazkur mavzuni o'tishda cho'kindi jinslarni xosil bo'lishini, burmalarni vujudga kelishini tajribada ko'rsatish mumkin.

Cho'kindi jinslarni xosil bo'lishini tajribada quyidagicha ko'rsatish mumkin. buning uchun 1l shisha bankaga yarim litr suv quyiladi. Unga qum va gil solinadi va so'ngra banka silkitiladi. Silkish jarayonida qum va gil suv bilan aralashadi va loyqa hosil bo'ladi. Shundan so'ng banka stol ustiga qo'yilib tindiriladi. Tindirish jarayonini o'quvchilar kuzatib turishlari lozim. Tindirish jarayonida banka tubiga avval og'irroq jins yani qum tusha boshlaydi va qum qatlami xosil bo'ladi so'ngra yengilroq gil qatlami cho'ka boshlaydi hamda qum qatlamini tepasida gil(loyqa) qatlami xosil bo'ladi, uni tepasida suv qatlami joylashadi.

Tajribadan so'ng o'qituvchi sinfga quyidagi savollar bilan murojat qiladi:

-qaysi tog' jinslari oldinroq cho'kdi;

-qaysi tog' jinslari keyinroq cho'kdi;

-nima uchun idish tubida hosil bo'lgan jinsni cho'kindi tog' jinsi deb ataladi;

-cho'kindi tog' jinslarini qanday belgilarga qarab aniqlash mumkin;

Tog' tizmalarini yoki burmalarni xosil bo'lishini ko'rsatish uchun 20-30 dona qog'oz varag'i yoki o'quvchilarni daftarlaridan foydalanish mumkin. buning uchun qog'ozlar qatlami yoki sinf daftari stol ustiga gorizantal xolatda qo'yiladi. So'ngra ikki tomonidan siqiladi, natijada tog' tizmasi va tizmalar orasidagi vodiy (botiq) xosil bo'ladi. Vertikal qatlami esa burmalarni vujudga kelishini ifodalaydi. Bundan tashqari graben va gorstlerni xosil bo'lishini plastilindan foydalanib o'quvchilarga ko'rsatilsa ham bo'ladi.

6.2.2.Gidrosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish.

Gidrosfera mavzusini o'rganish jarayonida quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin:

-suvni isiganda kengayib, soviganda torayishi;

-tog' jinslarining o'zidan suvni turlicha o'tkazishni;

-suvning tushish burchagiga qarab tog' jinslarini yuvilishi va jarlarni xosil bo'lishi;

-sharsharani vujudga kelishini.

Suvni isiganda kengayishi, soviganda torayishini quyidagi tajribada ko'rish mumkin (O.Mo'minov, 1986):

-kolbaga suv quyiladi va suvga bir necha tomchi siyoh tomizib rangli qilinadi;

-suvning kolbadagi satxi (kolbaning tor og'zi)ga ip boylab belgilanadi va kolbaning og'zi o'rtasidan shisha naycha o'kazilgan qopqoq bilan yaxshilab berkitiladi;

-kolbadagi suvni spirt lampasi yordamida qizdiriladi. Shunda suv ip bilan belgilab qo'yilgan sathdan yuqori ko'tarilib, shisha naycha ichiga kiradi.

Turli tog' jinslarini suvni turlicha o'tkazishini quyidagi tajribada ko'rsatish mumkin:

-ikkita shisha voronka shtativga o'rnatiladi va ularning pastki teshigi paxta bilan berkitiladi;

-birinchi kolbaga yarim stakan gil (tuproq), ikkinchisiga yarim stakan qum solinadi;

-voronkalardagi gil va qum ustiga yarim stakan suv quyiladi;

-tajribada suv qumdan tez o'tishi va gildan juda sekin o'tishi aniqlanadi.

-suv quyilishi va uni qum yoki tuproqdan o'tishi vaqtini belgilab yer osti suvlari tezligini ham aniqlash mumkin.

Bundan tashqari turli tog' jinslarini suvda eruvchanligini ham o'rganish mumkin. Buning uchun tsilindrda suv quyiladi va unga o'rganilayotgan tog' jinslarining bir bo'lagi solinadi va uning to'la erish vaqti kuzatiladi. Eriydi tog' jinslariga turli xil tuzlar, tuproqlar va qumtoshlar kiradi.

Mazkur tajribalar asosida o'quvchilar turli tog' jinslarini turlicha suv o'tkazishi va yer osti suvlarini xarakati xaqida bilimlarga ega bo'lishadi.

6.2.3. Atmosfera mavzusini o'rganishda bajariladigan tajribalar.

Mazkur mavzuni o'rganishda tajriba metodi o'quvchilarni tegishli bilimlarini egallashda va ko'nikmalarni xosil qilishda katta ahamiyatga ega.

Atmosfera mavzusini o'rganishda quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin:

-quruqlik va suvlikni turlicha isishini;

-bulut va yomg'irlarni xosil bo'lishini;

-qirov va qorni hosil bo'lishini va x.k.

Quruqlik va suvlikning turlicha isishini ko'rsatadigan tajriba o'quvchilarda quruqlik va musson iqlimi xaqida tushunchalarni shakillantirishda katta ahamiyatga ega. Mazkur tajribani «Ob-havo va iqlim»

mavzusini o'tishda ko'rsatish mumkin. Tajriba quyidagi tartibda olib boriladi:

-ikkita bir xil quticha shaklidagi idish olinadi. Mazkur idishlarning o'lchamlari quyidagicha bo'lishi lozim; uzunligi 15 sm, kengligi- 7,5 sm, balandligi-5 sm, ikkita bir xil termometr, lampa (qizdirish uchun):

-idishlarni biriga suv, ikkinchisiga tuproq solinadi, bir paytni o'zida ikkalasini ham harorati o'lchanadi;

-ikkala idishdagi suv va tuproq lampa yordamida qizdiriladi va 6-7 minutdan so'ng haroratlar yana qaytadan o'lchanadi;

Termometrdan olingan ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan sinf taxtasiga yoziladi, o'quvchilar esa daftarlariga yozib olishadi.

Ma'lumotlar quyidagi jadval shaklida ifoda qilinadi.

5-jadval

Tajriba natijalari

Yuza	Xarorat darajasi			Farqi
	Dastlabki	Qizdirilgandan so'ng	Sovutilgandan so'ng	
Suv	14	18	16	2
Tuproq	14	39	14	25

Suv va tuproq haroratidagi farqning kattaligi tuproq, yani Yer yuzasi nisbatan tezroq isib tezroq sovishi o'quvchilarda ishonch xosil qiladi. Bu esa quruklik va okaenda iqlimni turlichaligini asoslab beradi.

Bulut va yomg'irni xosil bo'lishini tajribada ko'rsatish uchun baladligi 25-30 sm keladigan shisha idish (tsindr) olinadi. Idishning devori terlamasligi uchun u bir oz qizdiriladi. Idish ichiga suv solinadi va spirtli lampada qizdiriladi. Idishning qopqog'ini tepasiga muz solib qo'yilsa, muz ostida bulut (bug') xosil bo'ladi, sungra undan yomg'ir (suv tomchilari) ajralib chiqa boshlaydi. Demak o'quvchilar bulutlar va yog'inlar xosil bo'lishini sinf sharoitida kuzatishi va ushbu jarayonni to'la kuzatishi mumkin.

6.2.4. Geografiya darslarida o'tkaziladigan tajribalarga qo'yiladigan talablar.

O'tkaziladigan tajriba ko'zlangan maqsadga erishish va unda beriladigan bilimlarni o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari uchun tajriba quyidagi talablarga javob berishi lozim (Gerasimova, Korinskaya)

1.O'qituvchi dars rejasini tuzayotganida qanday masalalarni tajriba yordamida tushuntirishni oldindan belgilashi zarur. Tajriba o'rganilayotgan mavzu bilan bevosita bog'langan bo'lmog'i lozim.

2.Tajribani boshlashdan avval o'quvchilarni tajriba mavzusi, uning ahamiyati va tajriba o'tkazishni asosiy bosqichlari bilan tanishtirish lozim. Masalan, o'qituvchi shag'al va gilni suv o'tkazuvchanligini o'rganish bo'yicha tajriba o'tkazishdan oldin o'quvchilar mazkur tajriba orqali nimalarni bilib olishlarini aytib berish lozim. Mazkur bilimlar buloqlarni artezian va oddiy quduqlarni o'rganishda zarur bo'lishini takidlashi lozim.

3.O'quvchilarni faolligini oshirish va o'tkazilayotgan tajribani mohiyatini tushunayotganini tekshirish maqsadida sinfga savol bilan murojat qilish va har bir o'quvchini kuzatib turish lozim.

4.Tajriba davomida o'qituvchi o'quvchilarda kuzatilayotgan xodisa xaqida mustaqil fikrlash qobiliyatini uyg'otish zarur va tajribani oxirida ular mustaqil xulosalar qilishlari lozim. Masalan, quruqlik va suvlikni isishi va sovushini tajribada o'rganish davomida o'quvchilar quruqlik okeanlarga nisbatan tez isib va tez sovishi xaqida va buni oqibatida turli iqlim va tuproqlarini shakillanishi xaqida bilimlarga ega bo'lishadi.

5.Tajriba davomida rasmlar, jadvallar, chizmalar va ko'rgazma qurollarni ham ko'rsatib borishi lozim.

6.Tajriba o'tkazish uzoq davom etmasligi lozim. O'ta murakkab tajribalar bir soatdan ortiq davom etmasligi lozim.

7.Tajriba o'tkazilishga o'quvchilar puxta tayyorlanishi lozim.

8.Tajriba o'tkazilayotganda priborlarni shunday joylashtirish kerakki ularni o'quvchilarni hammasi ko'rib tursin.

Maktab geografiya maydonchasida quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin: suvni yemirish ishi; yer yuzasini yonbag'rini qiyaligi va nima bilan qoplanganini bog'liq holda turlicha isishi.

Suv va quruqlik yuzasini havoni isishiga ta'sirini o'rganish uchun quruqlik va suv havzasi yuzasida harorat turli vaqtda o'rganiladi va tahlil qilinadi.

Relefni haroratga ta'sirini o'rganish uchun havo xarorati tekislik va tog' yonbag'rida o'rganiladi. Olingan ma'lumotlarni tahlil qilish asosida tekislik va yonbag'rini turlicha isishi haqida o'quvchilar bilimlarga ega bo'lishadi. Ya'ni o'quvchilar tajriba asosida yonbag'irlarni shimoliy va janubiy qismlarida o'simliklar xillarini turlichaligini tushunib olishadi.

Gruntlarni turi, mexanik tarkibi, rangi, o'simlik bilan qoplanganlik darajasi, namligini yer yuzasini isishiga ta'sirini saqlash uchun quyidagi tajriba o'tkaziladi:

-chuqurligi 0,5 m, kengligi 0,5 m, uzunligi 1 m bo'lgan bir necha chuqur qaziladi;

-mazkur chuqurlar turli xil tog' jinslari va tuproqlar bilan to'ldiriladi;

-ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ularni harorati o'lchanadi;

-turli vaqtlarda turli tog' jinslari va tuproqlar haroratining qiymatlari tahlil qilinadi va tog' jinslarning turlari mexanik tarkibi hamda namlik darajasi haroratga qanday ta'sir etishi aniqlanadi.

Geografiya maydonida yoki ochiq joyda o'quvchilar tomonidan tuproqlarni va tog' jinslarini haroratini mustaqil o'rganilishi geografiya ta'limini hayot bilan bog'liqligini mustahkamlaydi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.Kuzatish deganda nimani tushunasiz?
- 2.Tajriba deganda nimani tushunasiz?
- 3.Kuzatish qaerlarda olib boriladi?
- 4.Geografik kuzatishlar qanday guruhlariga bo'linadi?
- 5.Astronomik kuzatishlar nimalardan iborat?
- 6.Meteorologik kuzatishlar qanday qismlardan iborat?
- 7.Ob-havoni kuzatish qanday qismlardan iborat?
- 8.Fenologiya deganda nimani tushunasiz?
- 9.Fenologiya fani qanday qismlarga bo'linadi?
- 10.Ekologik fenologiya nimani o'rganadi?
- 11.Geografik voqea va xodisalarni kuzatish muddatlari qanday bo'ladi?
- 12.Geografik kuzatish ko'nikmalarini shakllantirish qanday talablarga javob berishi zarur?
- 13.Kuzatish davomida o'quvchilarni mustaqilligini oshirish tartibini so'zlab bering.
- 14.Qanday voqea va xodisalarni tajribada ko'rish mumkin?
- 15.Geografiya o'qitish metodikasida qanday tajribalar o'tkaziladi?
- 16.Litosfera mavzusida qanday tajribalar o'tkaziladi?
- 17.Gidrosfera mavzusini qaysi qismlarini tajriba usulida o'tish mumkin?
18. Atmosferani o'rganayotganda qaysi mavzularni tajriba metodi yordamida o'rganish mumkin?

7-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA KARTOGRAFIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Kartalar geografiya ta'limida asosiy o'qitish vositalari bo'lib hisoblanadi. Geografik kartalardan o'qitishning barcha shakllarida foydalanish mumkin; dars berishda, amaliy ishlarda, mustaqil ishlarda, bilimlarni baholashda va x.k.

7.1.Umumiy kartografik tushunchalar. Shartli belgilar va ularni o'qish.

Geografik kartalarda turli – tuman voqea va hodisalar tasvirlangani uchun, ular juda xilma-xil bo'ladi. Kartografiyada quyidagi tushunchalar uchraydi:

Tarx (plan)- joyning yirik miqyosda (5000va undan kattaroq) tuzilgan chizmasidir. Chizmada maydoni uncha katta bo'lmagan kichik-kichik joylar tasvirlanadi.

Karta- Yer yuzasini kichraytirilib va umumlashtirilib shartli belgilar bilan tekislikka tushurilgan tasviridir. Ularda tabiiy va iqtisodiy- ijtimoiy voqea va xodisalar tasvirlanadi.

Aerofotosurat- tayyora va boshqa o'zi uchar asboblar yordamida olingag Yer yuzasini yoki uning bir qismining tasviridir. Ular orqali joyning tuzulishi, reliefi, o'simlik qoplami, yo'llari, qishloqlar, jihozlar va korxonalarining joylanishi aniqlanadi.

Kosmosurat- Yerning va boshqa sayyoralarning kosmik kemalari yordamida olingan tasviridir. Ular fanning va halq ho'jaligining turli sohalarda keng qo'llaniladi. Har bir tarx, karta va kosmo va aerosurat ma'lum bir miqyosda tuzuladi.

Miqyos- bu kartadagi chiziqning uzunligini Yer yuzasidagi shu chiziqqa mos keladigan haqiqiy uzunlikka nisbatdir. U kartadagi tasvir necha marta kichraytirilganini ko'rsatadi. Masalan, kartada daryoning uzunligi 1sm , haqiqiy uzunligi 10 km, yoki 1 000000 sm. Demak haritaning miqyosi 1: 1 000000 . Miqyoslar sonli, chizikli va so'zli bo'ladi. Sonli miqyos kasrdan iborat, uning surati 1- ga teng, maxraji esa kartada tasvir necha marta kichraytirilganni ko'rsatadigan son bo'ladi. Masalan, 1: 1 000 yoki $\frac{1}{1000}$ bu tasvirni ming marta kichraytirilganligini ko'rsatadi. Chizikli miqyos - bu teng bo'laklarga bo'lingan to'g'ri chiziqdir. Har bir bo'lak

qancha masofaga tengligi uning ustiga yozib qo'yiladi. So'zli miqyos kartadagi 1sm masofa haqiqatda qanchaga tengligini ko'rsatadi. Masalan 1sm 10km ga teng.

Andozalarlar (proektsiyalar) - bu Yer yuzasining kartada tasvirlash usulidir. Yer dumaloq bo'lganligi tufayli uni tekislikda tasvirlanayotganda ma'lum bir xatoliklarga yo'l qo'yiladi. Bunday xatoliklarga asosan maydonni, uzunlikni va burchaklarni tasvirleyotganda yo'l qo'yiladi. Shuning uchun turli hil (teng burchakli, teng maydonli, teng masofali va aralash andozalar) qo'llaniladi.

Shartli belgilar – voqea va hodisalarning ma'lum bir belgilar yordamida kartada tasvirlanishidir. Miqyosli shartli belgilar yordamida voqea va hodisalar haqiqiy o'lchamlari bilan tasvirlanadi. Miqyosiz shartli belgilar bilan, kartalarning miqyosida ko'rsatib bo'lmaydigan voqea va hodisalar tasvirlanadi (TETS, kon, aholi yashaydigan joylar). Chiziqli shartli belgilar bilan daryo oqimining yo'nalishi, o'rmondagi daraxtlarning turlari ko'rsatiladi. Bundan tashqari yozuvli, harfli, sonli shartli belgilar ham bo'ladi.

Kartada voqea va hodisalar quydagi usullar bilan tasvirlanadi:

- belgilar usuli – miqyosda tasvirlab bo'lmaydigan narsalar, voqea va hodisalar tasvirlanadi;

- chiziqli usuli – asosan uzunlik bo'yicha joylashgan daryo, yo'l va chegaralar tasvirlanadi:

- rang berish usuli – voqea va hodisalarni maydon bo'yicha tarqalishini tasvirlashda qo'llanadi (o'simlik, tuproq, iqlim kartalari);

- teng qiymatli chiziqlar usuli – bir xil qiymatga ega bo'lgan voqea va hodisalar tasvirlanadi (harorat, balandlik, aholi zichligi);

- bog'langan diagrammalar usuli – ma'lum bir joydagi meteorologik stantsiyada haroratni mavsumiy o'zgarishini, yog'in va shamollarni taqsimlanishini tasvirlashda qo'llaniladi;

- chegara usuli – bir xil voqea va hodisalarni tasvirlashda qo'llanadi, foydali qazilmalar, hayvonlar va qishloq xo'jaligi kartalari.

- nuqta usuli – narsalarni, voqea va hodisalarni tarqoq holda miqdorini beradi. Masalan bitta nuqta 200 bosh sigir;

- harakat belgilari usuli – voqea va hodisalarni harakat yo'nalishini ko'rsatadi (daryo oqimi, shamol va oqim yo'nalishi, yuk tashish yo'llari).

Kartalar miqyosiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- tarxlar, miqyos 1:5000 va undan katta;

- yirik miqyosli kartalar 1: 1 0000 dan 1:200000 cha;
- o'rta miqyosli kartalar 1: 200000 dan 1:1000000 cha;
- mayda miqyosli kartalar 1: 1000000 dan kichik

Kartalar ularda tasvirlanadigan maydonning ko'lamiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- yulduzlar kartasi;
- sayyoralar va Yer kartasi;
- yarim sharlar kartasi;
- quruqlik va okeanlar kartalari;
- tabiiy geografik o'lkalar kartalari;
- mamlakatlar haritalari;
- ma'muriy birliklar kartalari;
- maxsus hududlar haritalari (qo'riqxonalar, sayohatbon joylar);
- shaharlar va aholi punktlari kartalari ;
- shahar va viloyat tumanlari kartalari;

Mazmuniga ko'ra kartalar.- umumgeografik va mavzuli kartalarga bo'linadi. Umumgeografik kartalar o'z navbatida yana

- a) topografik (1: 100000 va undan katta);
- b) umumtopografik (1: 200000 dan 1: 1000000 cha)
- v) umumtasavvur (obzor) kartalarga bo'linadi (miqyosi 1:1000000 kichik).

Mavzuli kartalar tabiiy va iqtisodiy (iqlim, tuproq, o'simlik, qishloq xo'jalik, sa'noat va x. k.) kartalarga bo'linadi:

Vazifasiga ko'ra kartalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- a)ilmiy kartalar;
- b)madaniy va tashviqot kartalari;
- v) texnik kartalar (kosmik, havo, dengiz, yo'l va muxandislik kartalari);
- g)o'quv kartalari;
- d)sayohat kartalari;

Tuzilishiga ko'ra kartalar 3 turga bo'linadi:

a)tasviriy kartalar alohida voqea va xodisalarni tasvirlaydi. Masalan havo xarorati, yog'inlar va bosim kartalari;

b)jamlama kartalar ma'lum bir hodisaning hamma o'lchamlari birga tasvirlanadi. Masalan, bitta kartada shamol va bosimni tasvirlash mumkin:

v)yakuniy kartalar bir biri bilan o'zaro bog'langan hodisalar bir butun holda tasvirlanadi (iqlim mintaqalari kartasi).

Geografik atlaslar va ularning turlari

Atlaslar- to'la va aniq ma'lumotga ega bo'lgan, yagona dastur asosida tuzilgan, tartibga solingan kartalar to'plamidir.

«Atlas» atamasi Flamand kartashunosi Merkator tomonidan kiritilgan. U o'zi tuzgan kartalar to'plamini (1595 yili) Liviyaning afsonaviy qiroli Atlas nomi bilan ataydi. Kartalar to'plami birinchi marta II-asrda Klavdiy Ptolomiy tomonidan tuzilgan. Atlaslar egallagan maydonga qarab, Sayyoralar, dunyo, materiklar, okeanlar, o'lkalar, davlatlar, viloyatlar atlaslariga bo'linadi. Mazmuniga qarab umumgeografik va mavzuli atlaslarga bo'linadi. Vazifasiga ko'ra ilmiy, ma'lumotli, ommabop (o'lkashunoslik), o'quv, sayoh va yo'l atlaslariga bo'linadi.

Globuslar va ularning turlari

Globus (lotincha globus – dumoloq) Yerning kichraytirilgan nusxasi, unda Yer yuzasi, mareriklar va okeanlar, tog'lar va tekisliklar shakli xatosiz aniq va to'g'ri tasvirlanadi. Birinchi marta globus Beruniy tomonidan X asrda, Bexaym tomonidan XV asrda yasalgan.

Globuslar miqiyosiga ko'ra mayda (1:30000000) va yirik globuslarga bo'linadi.

O'quv va boshqa maqsadlar uchun yirik globuslar yasaladi.

7.2.Maktab geografik kartalarining turlari.

Maktab geografik kartalarining boshqa kartalardan farqi ularni o'quvchilarni yoshi va rivojlanishiga moslab chiqarilishidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun oddiyroq, tushunishi va o'qishi oson bo'lgan kartalar chiqariladi, yuqori sinflar uchun esa murakkabroq kartalar nashr qilinadi.

Umumta'lim maktablarida qo'llaniladigan kartalarni quyidagi guruhlarga bo'lishimiz mumkin:

- devoriy kartalar;
- darsliklar ichidagi kartalar;
- atlaslar;
- globuslar;
- chiziqli kartalar.

Mazmuniga ko'ra devoriy maktab kartalari juda xilma xil bo'ladi: tabiiy; iqlimiy; tuproq, o'simlik; zoogeografik; geologik; foydali qazilmalar;

iqtisodiy, siyosiy, sanoat; qishloq xo'jaligi, transport va x.k. Ular turlicha bo'lgani bilan, umumiy o'xshashlikka ham ega. Ularning barchasi sinfda foydalaniladi, o'quvchilarning uzoqdan ko'rishiga moslashga bo'ladi, ya'ni masshtabi katta bo'ladi. Mazkur kartalar yordamida o'quvchilar bilimlarni o'rganishida amaliy va mustaqil ish bajarishadi va ma'lum bir savollarga javob berishadi..

SHuning uchun ular yaxshi ko'rinishga va katta aniqlikka ega bo'lgan o'lchamda bo'lishi lozim.

Kartalarning turiga ko'ra ularning o'lchamlari turlicha bo'ladi. Dunyo kartalari, alohida materiklarning kartalari hozirgi vaqtda 1,5x1,8m o'lchamda chiqarilmoqda. O'zbekiston va O'rta Osiyo kartalari ham deyarli mazkur o'lchamda chiqarilmoqda.

Kartalar aniq va ravshan ko'rinib turishi lozim. Ulardagi geografik voqea va borliqni o'quvchilar 5-6 m dan aniq ko'ra bilishlari lozim. Buning uchun kartada eng muhim narsalar aks ettiriladi. Masalan, daryo tasvirlanayotganida uning asosiy qismi va eng yirik irmoqlari ko'rsatiladi, mayda irmoqlari esa ko'rsatilmaydi. Karta ravshan ko'rinib turishi uchun ranglar yaxshi tanlanishi lozim. Ranglar bir- biridan keskin ajralib turishi lozim. Devoriy kartalarga qo'yiladigan yana bitta talab chiroyli bo'lishidir. Agar karta chiroyli va aniq qilib ishlangan bo'lsa o'quvchilar ularni oson o'qishadi va tushunishadi.

Maktab kartalarida relief asosan turli qalinlikda rang berish bilan amalga oshiriladi. Past tekisliklar to'q yashil, tekisliklar esa och yashil, balandliklar och jigarrang, o'rtacha tog'lar jigarrang, baland tog'lar esa to'q jigarrangda beriladi.

Karta geografik nomlar bilan to'lib qolmasligi kerak. Unda faqat o'quvchilarni yoshi va bilimi darajasiga mos bo'lgan yozuvlar bo'lmog'i lozim. Boshlang'ich sinf kartalarida geografik nomlar kamroq va yirikroq yozilishi, o'rta va yuqori sinflarda ularning soni ko'payib va o'lchamlari maydalashib borishi mumkin.

Darsliklar ichiga qo'yladigan kartalar. Geografiya predmetlarining oxirida alohida karta ilova qilinar edi. Hozirgi vaqtda darsliklarni matnida kartalar berilmoqda. Bunday kartalar tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va hodisalarni tasvirlaydi. Ular oq-qora va rangli bo'lishi mumkin. Tabiiy geografik kartalar ko'pincha rangli holda beriladi. Ayrim iqtisodiy geografik kartalar ko'pincha rangli holda beriladi. Ayrim iqtisordiy geografik voqea va xodisalarni ko'rsatishda oq-qora rangdan

foydalaniladi. Masalan, foydali qazilmalar, taransport, ayrim ekinlar, chorvachilik kartalari hamda siyosiy kartalar rangli tasvirda beriladi. Ko'p hollarda materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (6-sinf), Jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (9-sinf) kurslarini darsliklari matnlarida kartalar ko'proq beriladi.

Atlaslar ma'lum bir mavzuda va yo'nalishlarda tuzilgan kartalar jamlamasidir. Atlaslar tuzilishi va mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: egallagan maydoniga ko'ra; yulduzlar atlas; dunyo tabiiy geografik atlas; dunyo iqtisodiy geografik atlas; alohida materik va okeanlar atlas; alohida davlatlar atlas; va x.k.; mazmuniga ko'ra: tabiiy geografik; iqtisodiy; temir yo'l; o'quv atlaslari va x. k.

Har bir sinf uchun o'quv atlaslari mavjud. masalan, 5-sinf atlas, 6-sinf atlas, 7-sinf atlas, 8-sinf atlas, 9-sinf atlas.

O'quv atlaslari quyidagi talablarga javob berishi lozim:

-atlasda ko'rsatilgan geografik borliq va voqealar soni darslikdagidan ko'proq bo'lmog'i lozim;

-atlas o'quvchilar uchun ma'lumotnoma vazifasini bajarishi lozim;

-atlasda geografik nomlar ro'yxati albatta bo'lishi zarur;

Atlasda kartalar soni 40-45 tadan kam bo'lmasligi lozim.

Chiziqli kartalar. Ular geografiya ta'limida keng qo'llaniladi. Ular asosan o'quv va nazorat maqsadlarida ishlatiladi.

Chiziqli kartalar o'quv maqsadlarida quyidagi hollarda qo'llaniladi:

- chiziqli kartaga tabiiy geografik borliq nomlarini tushirish

(daryo, ko'l, dengiz va x.k.), bu esa geografik nomlarni o'quvchilar tomonidan yaxshi eslab qolinishiga imkon beradi;

- tog'lar, daryo havzalari, izotermalar, tabiat zonalari chegaralarni chiziqli kartaga tushirish;

- davlatlarni chegaralarini chiziqli kartaga tushirish;

-iqtisodiy rayonlarni chiziqli kartaga tushirish;

-qishloq xo'jaligi ekinlari chegaralarini chiziqli kartaga tushirish.

Chiziqli kartalar nazorat maqsadida ham ishlatiladi. Buning uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

-sinfdagi barcha o'quvchilarda bir xil chiziqli karta bo'lmog'i lozim;

-barcha o'quvchilar uchun bir xil shartli belgilar berilishi zarur;

-barcha o'quvchilar chiziqli kartalarida masshtab, legenda, o'quvchining ismi sharfi bir xil joyda ko'rsatilgan bo'lmog'i lozim.

7.3.Kartalarni tushuntirish texnologiyasi.

Umumta'lim maktablarida kartalarni tuzilishini tushuntirish o'quvchilarga o'rgatish geografik bilimlarni egallashda muhim o'rin tutadi.

O'quvchilarni geografik kartalarni tuzilishini tushuntirishga o'rgatish uchun joyda amaliy ishlar olib boriladi, joy rejasi bilan ishlanadi, gorizontallarni o'qish bo'yicha amaliy ishlar bajariladi, daraja to'ri bilan mashq qilinadi, turli kartalar solishtiriladi, nuqtalarni geografik kordinatalari aniqlanadi, turli masshtablar bilan mashq qilinadi va x.k.

Kartalarni tushunishni eng yaxshi yo'li joyni o'rganish va uni kartada qanday tasvirlanganligini aniqlashdir. Bundan tashqari globusdan kartaga o'tish, rejadan geografik kartaga o'tish orqali ham geografik kartalarni tuzilishini tushunishga yordam beradi. Mazkur usullar yordamida o'quvchilarni daraja to'ri, kartografik yiriklashtirish (generalizatsi) va geografik kartalarni tushuntirishga imkon beradi.

Joyda va sinfda olib boriladigan amaliy mashg'ulotlar (yo'nalishlarini aniqlash, masofani o'lchash va ularni chizmada tasvirlash hamda ularni joy rejasiga tushirish) o'quvchilarni geografik kartalarda xaqiqatda borliq va xodisalar tasvirlanganligiga ishonch xosil qilishiga undaydi.

Geografik kartalarni tuzilishini tushunishga faqat joyda olib borilgan ishlargina emas, balki joyning xomaki rejasi bilan ishlash ham yordam beradi. Bunday ishlar o'quv sayohatlari, turistik poxodlarda va joyda amaliy ishlar olib borganda bajariladi.

O'quvchilar yirik masshtabli kartalarni tuzilishini gorizontallarni o'qish bo'yicha olib boriladigan mashqlarda, topografik kartalar yordamida relefni tasvirini tushirish jarayonida joyni rejasini tuzish davomida o'rganishadi.

O'z yashash joyini tuzilishi va joy rejasini o'rganish davomida o'quvchilar asta-sekin yirik va mayda masshtabli kartalarni tuzilishini anglay bolashadi. Ular topografik va geografik kartalarni solishtirish asosida joy rejasi va geografik karta o'rtasidagi farqlarni tushuna boshlashadi.

O'quvchilar kartografik andozalarni (proektsiyalarni) turlarini o'rganish davomida geografik kartalardagi xatoliklar va ularning miqiyosini tushuna boshlashadi, xatoliklarni qanday sodir bo'lishini o'quvchilar tushunishi uchun globusdagi va ma'lum bir kartadagi borliqni o'lchami solishtiriladi. Masalan,Chukotka yarim oroli yoki Grelandiya orolini globusda va kartada tasvirini solishtiradi. Ularning tasviri kartada globusdagiga ko'ra kattaroq tasvirlangan, ana shu farqlarning asosiy

sababi kartalardagi xatoliklar ekanligi tushuntiriladi. Masalan, globus Yerning kichiklashtirilgan modeli hisoblanadi, shuning uchun unda geografik borliq xatosiz tasvirlanadi, karta esa globusning tekislikka yoyish natijasida hosil bo'lgan shuning uchun uning chekka qimsmlarida xatoliklar katta bo'lishi tushuntiriladi.

Kartalarning daraja to'ri, meridianlar va paralellar o'rganib bo'lingandan so'ng o'quvchilar geografik kordinatalar bilan mashq qilishadi. Buning natijasida ular har qanday nuqtani geografik o'rnini topishni o'rganishadi va daraja to'rini ahamiyatini anglashadi, bundan tashqari ular daraja to'ri meridian va parallelarga qarab yo'nalish va masofani aniqlashni o'rganadi. O'quvchilar nuqtani geografik koordinatasini aniqlashni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun hayotdan misollar keltirish lozim. Masalan, o'z shahrini, yoki tumani markazini kordinatalarini aniqlash, O'zbekistonni chekka nuqtalarini, eng baland va eng past nuqtalarini kordinatalarini aniqlash.

Xarita masshtabi bilan ishlaganda o'quvchilar geografik borliqni kichrayish yoki kattayishi darajalari bilan tanishishi lozim. Buning uchun avval yirik, o'rta va mayda masshtablar xaqida tushunchalarga ega bo'lmoqlari lozim. Shundan so'ng har xil geografik borliqni, masalan Chorbog' suv omborini kengligi va uzunligini aniqlashlari lozim. O'quvchilar geografik kartada masofani taxminan aniqlashlari uchun ayrim geografik borliqni uzunligini aniqlab uning yordamida kerakli masofani topishlari mumkin. Masalan, Saxalin orolini uzunligi 1000 km, shundan foydalanib Osiyodagi joylarni uzunligini topish mumkin. Biror joyni uzunligini topish uchun Saxalin orolini xayolan joylashtiriladi va masofa aniqlanadi. Masalan, uzunligi aniqlanadigan joygacha 2 ta Saxalin oroli sig'sa demak uning uzunligi 2000 km ekan.

Bundan tashqari daraja to'ridan foydalanib ham masofani o'lchashni o'quvchilar o'rganmog'i lozim. Buning uchun 1^0 yoyning uzunligini bilish kifoya. Meridian bo'yicha 1^0 yoyning o'rtacha uzunligi 111 km. agar ikki nuqta orasidagi masofa 10^0 bo'lsa u km da quyidagicha ifodalanadi: $10 \cdot 111 = 1110 \text{ km}$.

7.4. Geografik kartalarni o'kish texnologiyalari.

Geografik kartalar bilan ishlashning eng ma'suliyatli qismi bo'lib ularning o'qish va ular asosida tegishli xulosalar chiqarishdir.

Geografik kartalarni o'qish quyidagi bosqichlardan iborat:

- kartalarning daraja to'ri, masshtabi va shartli belgilarini o'qish;
- topografik kartalarni o'qish asosida diktantlar yozish;
- relefning o'qish va uning tavsifini tuzish;
- geologik va tektonik tuzilishni o'rganish va xulosa chiqarish;
- foydali qazilmalarni o'rganish;
- iqlimni o'rganish va uning tavsifini tuzish;
- geografik sharoitni o'rganish;
- tuproqni va o'simliklar qoplamini o'rganish;
- hayvonot dunyosini o'rganish;
- tabiat zonalarini o'rganish;
- joyning umumiy tabiiy geografik tavsifini tuzish;
- tabiiy resurslarini o'rganish;
- aholi kartasini o'qish;
- yoqilg'i energetika sanoatini o'rganish;
- sanoat kartasini o'qish;
- qishloq xo'jalik kartalarini o'qish;
- transport kartalarini o'qish;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar kartasini o'qish;
- kompleks iqtisodiy-geografik kartalarni o'qish.

Geografik kartalarni o'qishning eng muhim shartlaridan biri uni masshtabi va shartli belgilarini o'qiy bilishidir. Masshtabga ko'ra yirik, o'rta va mayda masshtabli kartalarga ajratiladi. Shartli belgilar topografik, tabiiy geografik va iqtisodiy geografik hamda siyosiy geografik belgilarga bo'linadi. Ular o'z navbatida masshtabli, masshtabsiz chiziqli, aralash ko'rsatgichli va boshqa turlarga bo'linadi.

Kartalarni o'qitishning dastlabki bosqichi shartli belgilarni o'qitishdir. O'quvchilar topografik kartalarni o'rta masshtabli va mayda masshtabli kartalarni shartli belgilarini to'la o'rganib bo'lgandan so'ng, masshtab va daraja to'ridan foydalanib yuqoridagi vazifalarni bajarishlari mumkin. Ular joy rejasini tuzish jarayonida ham shartli belgilar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

O'quvchilar daraja to'ri, masshtab va shartli belgilarni to'la o'zlashtirib olgandan so'ng kartadan foydalanib ma'lum bir yo'nalishni tavsifini tuzishi mumkin, ya'ni topografik diktant yozishlari mumkin.

Topografik diktant deganda qog'ozga o'qituvchini bergan ma'lumotlari asosida yo'nalish chizmasini tushirishdir. Mazkur ish quyidagicha

bajariladi: o'quvchilar o'qituvchi topshirig'i asosida ikki xil ishni bajarishi mumkin: berilgan yo'nalishni karta asosida tavsifini tuzishadi; berilgan yo'nalishni chizmasini daftarga chizishadi.

Ma'lum bir yo'nalishni tavsifini karta asosida tuzishda o'quvchilar kerakli yo'nalishlarni aniqlashadi, masshtabdan foydalanib nuqtalar orasidagi masofani o'lchashadi, shartli belgilar bilan ko'rsatilgan geografik borliqni (ko'prik, yo'l, shahar, zavod, yaylov, ekinzor, o'rmon va x.k.) nomlarini aniqlaydi va joyning tavsifini tuzadi.(relefi, tuprog'i, o'simligi, suvlari). Avval o'quvchilar topografik kartadan foydalanib o'qituvchining qisqa savollariga javob beradi, masalan o'rikzor qishloq markazining qaysi tomonida joylashgan, maktabga boriladigan yo'lda qanday o'simliklar uchraydi. Buning natijasida o'quvchilar yo'nalishni og'zaki tavsifini tuzish ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

Topografik diktant tuzganda o'quvchilar o'qituvchining xikoyasi orqali yo'nalish yo'lini chizmasini tuzishadi. Topografik diktant daftar varag'iga chiziladi. Varaqning yuqorisida sh-j belgisi, pastki qismiga masshtab yoziladi. O'qituvchi varaqda dastlabki nuqtani belgilab beradi. So'ngra yo'nalishni va geografik borliqni ko'rsatadi, ularni o'quvchi qog'ozga tushiradi. Topografik diktant yo'nalishni tavsifini tuzishdan murakkabroq. U o'quvchilardan diqqat va ijodiy fikrlashni talab qiladi, Ushbu vazifani bajarish davomida o'quvchilar olgan bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Joy relefini o'rganish turli masshtabli kartalarda olib borilishi mumkin. Topografik kartalar yordamida relefni o'rganish gorizontlarni tahlili asosida olib boriladi. Gorizontallarni orasi keng va mutloq balandligi kam o'zgarsa tekislik, gorizontallar orasi tor va ular qalin va zich joylashgan bo'lsa tik yonbag'ir va x.k. Tabiiy geografik kartalarda relef ranglarni tahlil i asosida olib boriladi: zangori rang tekislik, jigarrang tog'lik. Relefning o'rganganda kartada berilgan nuqtalarni mutloq balanligi ham tahlil qilinadi.

Geologik va tektonik tuzulishni o'rganish VI va VII sinflarda bajariladi. VI –sinf atlasida litosfera plitalari, kartasida berilgan. Uning yordamida litosfera plitalari ularni yoshlari, harakat tezligi aniqlanadi. VII-sinf atlasida O'rta Osiyo va O'zbekistonning geologik va tektonik kartalari berilgan. Uning yordamida har bir hududda tarqalgan tog' jinslari komplekslari va ularni qaysi davrlarga mansubligi aniqlanadi. O'qituvchi yordamida o'quvchilar geologik kesmalar ham tuzishi mumkin. Mazkur

kartalarni o'qish va tahlil qilish asosida tegishli xulosalar qilinadi. Masalan, mazkur joyda qaysi davrda vujudga kelgan qanday tog' jinslari keng tarqalgan.

Joyning yoki ma'lum bir hududning foydali qazilmalari tegishli foydali qazilma turi kartasining o'qish asosida amalga oshiriladi. Bunda avval yoqilg'i-energetika foydali qazilmalari kartasidan neft-gaz ko'mir konlari aniqlanadi, metalli foydali qazilmalar kartasidan qora, rangli va nodir metallar konlari aniqlanadi. Nometall foydali qazilmalar kartasidan esa qurilish, ximiya sanoati xom ashyosi konlari aniqlanadi. So'ngra joyda yoki hududda qaysi foydali qazilma turi kengroq tarqalganligini o'quvchilar aniqlashadi.

Iqlim xaritalarini o'qish orqali iqlimning asosiy xususiyatlari o'rganiladi. Bunda yozgi va qishki xarorat izotermalari, yozgi va qishki shamollar yo'nalishi, yog'in miqdori, sovuqsiz kunlar soni va boshqa kartalar o'qiladi, tahlil qilinadi va tegishli xulosalar chiqariladi. O'quvchilarning xulosalari o'qituvchi tomonidan ko'rib chiqiladi va baholanadi.

O'quvchilar joyni yoki ma'lum bir hududni gidrografik sharoitini tuzilishini o'qituvchi raxbarligida tabiiy kartani o'qish va tahlil qilish asosida o'rganishadi. Ular o'kituvchini topshirig'iga binoan avval daryolarni, so'ngra ko'llar va muzliklarni aniqlashadi va ularni ro'yxatini tuzishadi.

O'quvchilar joyning tuproq va o'simlik qoplami kartalarini o'qish va tahlil qilish asosida asosiy tuproq va o'simlik turlarini aniqlashadi va tegishli xulosalar qilishadi.

Materiklarni tabiiy geografik sharoiti o'rganilganda o'quvchilar tabiat zonalari kartasini o'qish va tahlil qilish asosida mazkur materikda tarkib topgan tabiat zonalarini aniqlashadi. Mazkur kartani o'qish va tahlil qilish asosida joyning yoki ma'lum bir xududning tabiiy geografik tavsifi o'quvchilar tomonidan tuziladi. Iqtisodiy geografik tavsifdan tegishli iqtisodiy kartalarni o'qish va tahlil qilish asosida tuziladi.

7.5. Chiziqli kartalar bilan ishlash texnologiyasi.

Geografik bilimlarni egallashda chiziqli kartalar bilan ishlash muxim o'rin tutadi. Ular geografiya ta'limining barcha shakllarida qo'llanilishi mumkin. Chiziqli kartalar bilan ishlash geografik nomlarni o'quvchilar tomonidan yaxshi eslab qolishga imkon beradi.

Chiziqli kartalar bilan ishlash samarali bo'lishi uchun u quyidagi talablarga javob berishi lozim: kartaning nomi yirik harflarda uning yuqori qismida yoziladi; o'kuvchining ismi, sharfi va sinfi kartaning quyi o'ng qismiga yoziladi(mayda xarflar bilan); geografik borliq nomlari bosh harflar bilan yoziladi; daryo, tog' tizmalari, qo'ltiqlar va dengizlar nomi ularning yo'nalishi bo'yicha yoziladi; shaharlar, ko'llar nomlari kengliklar bo'yicha yoziladi; foydali qazilmalar, xalq xo'jaligi tarmoqlari umum qabul qilingan shartli belgilar yordamida belgilanadi:

Sinf sharoitida chiziqli kartalar qalam bilan bo'yaladi, uy sharoitida esa tush yoki siyoh bilan bo'yaladi. Chiziqli kartalarni to'ldirish devoriy kartalar va atlasdagi kartalar bilan ishlash bilan uyg'unlikda olib boriladi. O'kituvchi dars o'tish jarayonida geografik borliqni devoriy kartada ko'rsatib ularni atlasdan topishni va chiziqli kartaga shartli belgilar bilan tushirishni tavsiya etadi. Kartada geografik borliqni tushirish uchun mo'ljal bo'lib daraja to'ri, daryolar, shaharlarning punsonlari, qirg'oq chizig'i, chegaralar hisoblanadi.

Chiziqli karta bilan bajariladigan har bir yangi ish o'qituvchi yordamida amalga oshirilishi zarur. O'quvchilar chiziqli kartaga geografik borliqni tushirishni yaxshi o'rganib olgandan so'ngina ularga mustaqil ishlashga ruxsat berish mumkin.

Chiziqli kartaga tushiriladigan geografik nomlar soni chegaralangan bo'lmog'i lozim. Chiziqli karta bo'yicha o'quvchilarga murakkab bo'lgan vazifalarni bermagan maqul. Masalan, atlasdagi ma'lumotlarni chiziqli kartaga tushirish. Chiziqli kartalarga faqat dasturda uchraydigan geografik nomlarni tushirish lozim.

Chiziqli kartalar bilan ishlash ijodiy yo'nalishga ega bo'lmog'i va o'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda bajarilishi lozim. Umum ta'lim maktaktablarida chiziqli kartalari bilan quyidagi vazifalarni bajarish mumkin:

-chiziqli kartalarga geografik borliq, xodisa va jarayonlarni nomlarini tushirish. Mazkur geografik nomlar darslik matnida uchrashi mumkin, o'qituvchi dars jarayonida kartadan ko'rsatgan bo'lishi mumkin, boshqa kartalar bilan mustaqil ishlash aniqlangan bo'lishi mumkin;

-geografik (tabiiy va iqtisodiy) borliq va xodisalarning shartli belgilarini chiziqli kartaga tushirish. Mazkur ish o'qituvchi yordamida bajariladi;

-o'qituvchini darsni gapirib berishi davomida chiziqli kartalarni to'ldirish. Bunday ishlar asosan yuqori sinflarda bajariladi. Bunda o'quvchilar shartli belgilarni to'la o'zlashtirgan bo'lishlari shart;

-tog' tizmalarini, shamollarni, yuk tashish oqimlari, migratsiya yo'nalishlari, yo'llarni, oqimlarni yo'nalishlarini karta sxemalarini tuzish;

-chiziqli kartaga iqlim elementlarini tushirish, yog'in miqdorini ranglar bilan shamol yo'nalishini strelka bilan tasvirlash;

-chizikli kartaga tuproq turlarini tushirish. Ko'proq materiklar tabiiy geografiasini o'rganishda qo'llaniladi;

-chiziqli kartaga foydali qazilmalarni tushirish. Bunda o'quvchilar foydali qazilmalarni shartli belgilarini yaxshi bilishi zarur;

-chiziqli kartaga aholini ko'rsatgichlarini tushirish (zichligi, milliy tarkibi, urbanizatsiya darajasi, til va kasb, jinsiy tarkibi va x.k.);

-chiziqli kartada sanoat tarmoqlarini ko'rsatish (yoqilg'i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik, transport, yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati, va x. k.);

- chiziqli kartada qishloq xo'jaligi tarmoqlarini tasvirlash (dehqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik, chorvachilik va x.k.);

- chiziqli kartada mamlakatlarni tasvirlash (rivojlangan, rivojlanayotgan, mustamlaka).

O'quvchilarni chiziqli karta bilan ishlashini o'qituvchi muntazam ravishda nazorat qilib borishi zarur. Bajaradigan vazifalar muntazam baholanib bormog'i lozim.

Chiziqli kartalar tabiiy geografik, iqtisodiy geografik va siyosiy geografik yo'nalishda bo'ladi o'quvchilar aynan mavzuga doir chiziqli kartadan foydalanmog'i lozim, aks holda ularni chiziqli kartalar bilan ishlashi qiyinlashadi va ular berilgan vazifani bajara olishmaydi.

7.6. Globus bilan ishlash texnologiyasi.

Globus Yerning kichraytirilgan modeli bo'lganligi uchun unda geografik kartalarda uchraydigan xatoliklar bo'lmaydi. U teng masshtabli, tengburchakli va teng maydonli bo'lgani uchun unda tasvirlangan geografik borliq, voqea va xodisalar to'g'ri va aniqligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun globuslar umum ta'lim, o'rta va oliy ta'limning deyarli barcha predmetlarini o'rganishda albatta qo'llaniladi.

Globus yordamida o'quvchilar ongida jaxondagi yirik hududlarning tasviri o'lchamlari va maydoni haqida to'la va aniq tasavvurlar

shakllanadi. Faqat globusdagina daraja to'ri xech qanday xatoliklarsiz tasvirlanadi, paralellar va meridianlar orasidagi masofa joydagi masofaga mos keladi.

Globusdan tabiiy geografiya, iqtisodiy geografik hamda amaliy geografiya kurslari darslarini o'tkazishda keng foydalaniladi.

Tabiiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni o'rganishda globusdan foydalanish mumkin:

- Erning shakli va o'lchamlari;

- daraja to'ri. Qutblar, ekvator, meridianlar, paralellar, geografik kengliklar va uzunlik;

- Erning o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanishi va uning oqibatlari;

- eng muhim ekspeditsiyalar, sayohatlar yo'nalishi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni globus yordamida o'tish mumkin:

- jaxon siyosiy kartasi;

- qit'alar va alohida mintaqalar kartasi;

- mamlakat maydonlarini, chegaralar uzunligini aniqlash;

- quruqlikda va suvda yo'llarni yo'nalishi va uzunligini aniqlash.

Globusdan tabiiy geografiya kurslarida ko'proq foydalaniladi.

Erning shakli va o'lchamlarini tabiiy geografik globuslarda o'rganish mumkin. Bunda Yerning dumaloqligi va uning og'irligi oson tushintiriladi. Yerning maydoni, aylanasining uzunligi globus masshtabidan foydalanib aniqlanadi. Masalan globusning masshtabi 1:40 000 000 bo'lsa globusdagi 1 sm oraliq Yer yuzasidagi 400 km ga teng ekanligi o'quvchilarga tushuntiriladi. Shundan so'ng globusning ekvator bo'yicha uzunligi santimetrlarda yoki santimetrlarga bo'lingan matoli metr bilan aniqlanadi. Santimetrda o'lchangan globusning aylanasining uzunligi globus masshtabiga ko'paytiriladi. Masalan, globus aylanasining uzunligi 100 sm bo'lsa unda globus aylanasining (ekvatorning) uzunligi $100\text{sm} \times 400 = 40\,000\text{ km}$. Huddi shu taxlitda sinf o'quvchilarining yarmi ekvatoridan shimoldagi, yarmi ekvatoridan janubdagi paralellarni uzunligini aniqlashi mumkin. Bunda ular ekvatoridan shimol va janub tomon paralellarni uzunligini kamayib borishini va qutblarda ular eng qisqa ekanligini bilib olishadi.

Daraja to'ri, paralellar, geografik uzunlik va kenglik tushunchalarini shakllantirishda xam globus katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bunda xar bir

tushuncha masalan, ekvator, qutblar, meridian va paralellar bevosita globusda ko'rsatilib tushuncha xosil qilinadi. Masalan, Yer sharini teng ikkiga bo'lib turadigan, uni o'rtasidan o'tkazilgan chiziqqa ekvator deb ataladi deb o'qituvchi globusdan ekvatorni joylashishini ko'rsatadi va undan shimoliy va janubiy qutblargacha so'ng meridian, parallel, geografik koordinatalar tushunchalari xosil qilinadi va tegishli mashqlar o'tkaziladi.

Erni o'z o'qi atrofida va Quyosh atrofida aylanishini ko'rsatish uchun globus va lampadan foydalaniladi. Bunda globus lampa atrofida aylantiriladi va yoritish mintaqalarini xosil bo'lishi tushuntiriladi. Globusni o'z o'qi atrofida aylantirib tong, tush, kech va qorong'u tushunchalarini ko'rsatish mumkin. Mazkur ishlar kecha va kunduzni, fasllar hosil bo'lishini tushuntirishga imkon beradi.

Mazkur tajribalar yordamida Quyosh nurlarini Yer yuzining turli joylarida turlicha burchaklarda tushishini, ya'ni ekvator atroflariga tik, qublarga borgan sari tushish burchagi kamayib borishini va buning oqibatida Yer yuzasining turli joylari turli miqdorda issiqlik olishini hamda qutblarda yarim yil to'xtovsiz Quyoshni botmasligi yoki chiqmasligini tushuntirish mumkin.

Tabiiy geografik globuslarda eng muxim ekspeditsiya va sayohatlar yo'nalishini ham tushirilgan. Mazkur ma'lumotlardan materiklar va okeanlar geografiyasini o'rganishda foydalanish mumkin. Masalan, Amireka qit'asini kashf qilinishi va tekshirilish tarixini o'rganish davomida X. Kolumb ekspeditsiyasi yo'nalishlarini aniq va to'la tushintirish mumkin.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida globuslar ko'proq jahon siyosiy kartasini o'rganishda davlatlarni joylashishi va maydonini aniqlashda, dengiz va quruqlikdagi yo'llarni yo'nalishi va uzunligini aniqlashda, yirik iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan portlarni aniqlashda ishlatiladi.

Bundan tashqari globuslar alohida materiklar, qit'alar, mintaqalar siyosiy kartasini va ularda davlatlarni joylashishini va ularni o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda ham ishlatiladi.

7.7.Kartografik tasavvurlarni shakllantirish texnologiyasi.

Kartografik tasavvurlarni shakllantirish geografik bilimlarni o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega. Kartografik tasavvurlar quyidagi usullar yordamida shakllantiriladi: geografik borliq, voqea va xodisalarni

kartada ko'rsatish; geografik voqea va xodisalarni nomlarini yozish; geografik borliq, voqea va xodisalar haqida o'quvchilarga ma'lumot berish; didaktik materiallardan foydalanish; geografik diktantlar tayyorlash; turli xil karta chizmalarini chizish; chiziqli kartalar bilan ishlash; globus va turli xil kartalar bilan ishlash.

Geografik tasavvurlarni shakillantirishdan maqsad o'quvchilar tomonidan geografik ob'ektlar va ularni nomlarini hamda joylarini mustahkam o'zlashtirishdir.

Kartografik tasavvurlarni shakillantirish texnologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Kartalar haqida tasavvur hosil qilish;

Dunyo kartasi, yarimsharlar kartasi, materiklar va okeanlar kartasi, tabiiy geografik o'lkalar va jaxondagi davlatlar kartalari. Kartalar geografik borliq, voqea va xodisalarni kichraytirilgan tasviri ekanligi haqida tasavvurlarni shakillantirish.

2. Kartalarning masshtablari haqida tasavvurlarni shakillantirish. Masshtab bilan ishlash yo'llarini tushuntirish. Kartalarni masshtabiga ko'ra yirik, o'rta va mayda masshtabli kartalarga bo'linishi haqida tasavvurlarni shakillantirish. Kartalar masshtabi qancha mayda bo'lsa undagi borliq, voqea va xodisalar shuncha kichraytirib tasvirlanishi haqida tasavvurlarni shakillantirish.

3. Geografik kartalarning shartli belgilari haqida tasavvurlarni shakillantirish. Shartli belgilarning turlari va ularni o'qish va ulardan foydalanish texnologiyasini shakillantirish. Shartli belgilar asosida turli xil kartalarni o'qish, o'lchash ishlari olib borish, ko'nikmalarni shakillantirish.

4. Geografik kartalarning matematik asosi (ekvator, meridian, parallel, daraja to'ri, geografik kenglik va uzunlik, geografik kordinatalar) va ulardan foydalanish texnologiyasini hosil qilish;

5. Geografik nomenklaturani o'qitish va aniqlash texnologiyasidan foydalanish ko'nikmasini shakillantirish. Geografik nomenklaturani va geografik ob'ektlarni Yer yuzasida joylashishini bilmasdan o'quvchilar karta bilan ishlay olishmaydi va o'qituvchi dars jarayonida berilgan bilimlarni o'zlashtira olmaydi. Kartografik tasavvurlar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning asoslarini o'zlashtirishda va har bir insonni amaliy faoliyatida katta ahamiyatga ega. Kartografik tasavvurlarni shakillantirish geografik ma'lumotlarni o'rganish davomida amalga oshadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning xotirasini turli xil turlariga suyansa (eshitish, ko'rish, xarakat, so'z, mantiq) katta natija beradi.

Geografik nomenklaturani o'rganishda fazoviy tasavvurlarni shakllantirish muxim o'rin tutadi. Geografik nomenklaturani o'rganishni ikkita muxim guruhga ajratishimiz mumkin: tabiiy geografik, iqtisodiy-ijtimoiy geografik. Tabiiy geografik nomenklaturaga tog'lar, tekisliklar, daryolar, ko'llar, okeanlar, dengizlar, qo'ltiqlar, bo'g'izlar, okean osti tog' tizmalari, cho'kmalar, vulkanlar, botqoqlar, tabiat zonalari, iqlim mintaqalari, muzliklar, materiklar, qit'alar, o'lkalar nomlari kiradi. Iqtisodiy geografik nomenklaturaga davlatlar, shaharlar, portlar, harbiy bloklar, sanoat rayonlari, foydali qazilma konlari, ko'mir, neft, gaz havzalari nomlari kiradi.

6.Kartografik tasavvurlarni shakllantirishda geografik yozma (diktant) ishlar muxim o'rin tutadi. Bunda o'qituchi bergan ma'lumotlar asosida geografik yozma ishlar tuzish kartalar yordamida turli xil chizmalar yoki karta- chizmalar chizish katta ahamiyatga ega. Dars davomida o'qituvchi so'zlagan geografik voqea va xodisalarni (tog'lar, daryolar, shaharlar) chiziqli kartaga tushirib borish va x. k.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR.

- 1.Kartografik tushunchalar jadvalini tuzing.
- 2.Tarx (plan) nima?
- 3.Karta deganda nimani tushunasiz?
- 4.Aerosurat deb nimaga aytiladi?
- 5.Karta bilan aerosuratni farqi nima?
- 6.SHartli belgilar turlari jadvalini tuzing.
- 7.Masshtab (miqyos) deb nimaga aytiladi?
- 8.Masshtabni qanday turlarini bilasiz?
- 9.Maktab geografik kartalari qanday turlarga bo'linadi?
- 10.Kartalarda voqea va xodisalar qanday usullarda tasvirlanadi?
- 11.Kartalar ularda tasvirlangan maydonning ko'lamiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
- 12.Mazmuniga ko'ra kartalar qanday guruhlarga bo'linadi?
- 13.Vazifasiga ko'ra kartalar qanday turlarga bo'linadi?
14. «Atlas» atamasini fanga kim kiritgan?
- 15.Kartalrni tuzilishi texnologiyasi haqida so'zlab bering.
- 16.Geografik kartalarni o'qish texnologiyasi sxemasini tuzing.
- 17.Chiziqli kartalar bilan ishlash texnologiyasi nimalardan iborat?
- 18.Globus yordamida qanday ishlar amalga oshiriladi?
- 19.Kartografik tasavvurlar qanday tartibda shakllantiriladi?

8-BOB. MUAMMOLI O'QITISH METODLARI

Muammoli o'qitish metodikasi ilg'or o'qitish metodlaridan hisoblanadi, chunki u o'quvchilarni o'ylashga? izlanishga majbur qiladi, natijada ularning bilimlari chuqurlashadi va turli muammolarni qo'yish va yechish ko'nikmalari shakillanadi.

8.1. Geografiya fanidagi muammolar va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish.

Geografiya fani tabiiy va iqtisodiy - ijtimoiy qismlardan iborat bo'lganligi uchun unda tabiat va jamiyatdagi barcha muammolar mujasmlashgan. Mazkur muammolar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar hamda ularni o'zaro ta'siri natijasida shakillanadi va rivojlanadi. Mazkur muammolardan ta'lim jarayonida foydalanishning eng muhim shartlaridan biri bo'lib ularni kelib chiqishiga ko'ra gruxlarga bo'lishdir. Ushbu muammolarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

- tabiiy geografik muammolar;
- ijtimoiy-iqtisodiy geografik muammolar;
- geoekologik muammolar;
- ta'limiy va tarbiyaviy muammolar;

Tabiiy geografik muammolar insoniyat tarixi davomida jamiyatga ta'sir etgan asosiy muammolardan biri bo'lib kelgan va bo'lib qolmoqda. Bunday muammolarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

a) Yer qobig'ining xususiyati bilan bog'liq bo'lgan muammolar (zilzila, vulqonlar, tiktonik xarakatlar va x. k.);

b) atmosfera va iqlim bilan bog'liq bo'lgan muammolar (kuchli shamollar, sellar, yashin tushishi, do'l, sovuq urishi, qurg'oqchilik va x.k.);

v) Yer usti suvlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar (suv toshqini, botqoqlanish, va x.k.);

g) biologik muammolar, ya'ni tuproq, o'simlik va hayvanot dunyosi bilan bog'liq bo'lgan muammolar;

d) Dunyo okeani bilan bog'liq bo'lgan muammolar (okean satxini ko'tarilishi, tayfun, tsunami) va x.k..

Er qobig'ini xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan muammolarni (jarayonlarni) oldindan bilib bo'lmaydi, faqat ularni sodir bo'lishini oldindan bilib tegishli chora tadbirlarni amalga oshirish mumkin. Masalan, zilzila yoki vulqonni sodir bo'lishini oldindan aytishni iloji bo'lsa mazkur

hududlarda aholi olib chiqib ketiladi. Tektonik harakatlar natijasida Yer yuzasining ma'lum bir joylarini asta sekin pasayishi va ko'tarilishini Nedirlandiya xududi misolida tushuntirish mumkin. Yer po'stini asta-sekin cho'kishi natijasida Nedirlandiya xududi dengiz satxidan pastda qolib ketmoqda. Natijada Nedirlandiya xududini suv bosish havfi tug'ilgan. Buni oldini olish uchun dengiz qirg'og'iga to'g'on qurilgan uning balandligi har yili ko'tarilib turiladidi.

Atmosfera va iqlim bilan bog'liq bo'lgan muammolar insoniyatni qadimdan qiziqtirib keladi. Xozirgi vaqtda ayrim atmosfera xodisalarini sodir bo'lishini oldindan aytib beriladi va shunga mos ravishda chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Masalan, sel, sovuq urishi, qurg'oqchilik, bo'ronlar va x.k

Er usti suvlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar ham hozirgi vaqtda oldindan aniqlanadi va tegishli chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Bunday muammolarga (jarayonlarga) suv toshqinlari, botqoqlar xosil bo'lishi kiradi.

Biogeografik muammolarga tuproq erroziyasi, o'simlik va hayvonot dunyosining o'zgarishi yoki kamayib ketishi kiradi. Ular asosan tabiiy sharoitni keskin o'zgarishi natijasida sodir bo'ladi.

Dunyo okeani bilan bog'liq bo'lgan muammolar qirg'oq va orollarda joylashgan davlatlar uchun muxim muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Yer shari iqlimini asta-sekin ilishi natijasida materik va tog' muzliklari erib Dunyo okeani satxi ko'tarilmoqda, tayfunlar va tsunami qirg'oqlarda va orollarda yashovchi xalqlarga katta zarar keltirmoqda. Masalan 2005 yil qishda Indoniziyada sodir bo'lgan tsunami natijasida minglab aholi va dam oluvchilar xalok bo'lishdi.

Iqtisodiy geografik muammolar ham insonlarni asosiy muammolari qatoriga kiradi. Masalan, tabiiy resurslar va ulardan foydalanish; aholishunoslik va demografik muammolar; ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirish muammolari; transpart va xaoqaro iqtisodiy munosabatlar muammolari.

Geoeklogik muammolar tabiat va jamiyatni o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladi va ularni quyidagi guruhlarga bo'lishimiz mumkin:

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari;
- tabiatni muxofaza qilish muammolari;
- tabiatni tiklash muammolari;

Tabiatdan va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari hozirgi davrda barcha fanlar oldida turgan umum insoniy muammo bo'lib hisoblanadi. Tabiatdan noto'g'ri foydalanish oqibatida katta maydonlarda tuproqlar sho'rlanib ketgan, shamol va suv eroziyasi oqibatida tuproqni sifati pasayib ketgan, yaylovlardan intensiv foydalanishi oqibatida ularni maxsuldorligi kamayib ketgan, o'simlik resurslaridan noto'g'ri foydalanish oqibatida o'rmonlar maydoni qisqarib ketgan, ovchilikni rivojlanishi bilan insoniyat tarixida ko'p hayvonlar butunlay qirilib ketgan yoki butunlay yo'qolish arafasida.

SHu munosabat bilan tabiatni va tabiiy resurslarni muxofaza qilish maqsadida butun jahonda qo'riqxonalar, milliy bog'lar, biosfera qo'riqxonalari, buyurtmaxonalar tashkil qilingan. Jahon va alohida davlatlar qizil kitoblari nashr qilingan va qilinmoqda.

Hozirgi paytda inson tomonidan buzilgan tabiat komplekslarini tiklash bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Sanoat ishlab chiqarishi natijasida hosil bo'lgan texnogen landshaftlar bog'larga, o'rmonlarga, ekinzorlarga va dam olish maskanlariga aylantirilmoqda.

Geografiya ta'limining asosiy vazifalaridan biri muammoli dars texnologiyalarini ishlab chiqish jarayonida yuqoridagi muammolardan keng foydalanish va ularni o'quvchilar ongiga chuqurroq singdirishdan iborat.

Muammoli ta'lim texnologiyasini ishlab chiqishda O'zbekiston va O'rta Osiyodagi muammolardan foydalanilsa katta samara beradi. Masalan, Orol muammosi, Sibir daryolarini O'rta Osiyoga burish muammosi, qishloq xo'jaligini keng rivojlanishi va tuproqlarni sho'rlanishi muammosi va x.k.

8.2.Muammoli bayon metodi.

O'qituvchi tomonidan muammoni quyilishi va uni yechish yo'llarini asoslashga **muammoli bayon metodi** deb ataladi. Mazkur metod yordamida o'qituvchilar tabiiy geografik, iqtisodiy geografik va geoeologik muammolarni yechish yo'llari va ularni asoslash usullari haqida ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

Mazkur metodni qo'llanganda qo'yidagilarga e'tibor beriladi:

- o'qituvchi muammoni o'rtaga tashlaydi va uni yechish namunasini ko'rsatib beradi, ya'ni mazkur muammoni dars mavzusi bayoni davomida o'zi yechib beradi;

- o'quvchilar o'qituvchini mazkur muammoni yechish bosqichlarini nazorat qilib kuzatib turishadi va dars davomida geografik muammolarni yechish ko'nikmalariga ega bo'lishadi.

Ma'lum bir muammoni yechish davomida o'qituvchi uni yechish yo'llarini ko'rsatib beradi, muammoni yechish davomida fikrlar qarama-qarshiligini vujudga kelishiga, fikrlarni rivojlanish xususiyatlariga o'quvchilar fikrlarni jalb qiladi.

Muammoni yechilishini bayoni davomida o'qituvchi ilmiy bilish va ilmiy fikrlash na'munasini ko'rsatadi. O'quvchilar esa muammoni yechilish bosqichlarini, uni ilmiy asoslanganlik darajasini, fikrlarni rivojlanishini kuzatib va nazorat qilib turishdi.

Tabiiy geografiya darslarida quyidagi muammolarni o'rtaga tashlab uni yechish na'munasini ko'rsatishi mumkin:

-Orol va Orol atrofi muammosi, bunda o'qituvchi Orol dengizini qurishi sabablarini va uni oqibatlarini hamda Orol muammosini yechish yo'llarini ilmiy asoslab berishi lozim;

-atmosferani ifloslanishi va u bilan bog'liq ravishda Yer yuzasida o'rtacha xaroratni muntazam ortib borishi va uning oqibatlarini ochib berishi lozim;

-o'rmonlarni kesilishi va u bilan bog'liq ravishda tabiiy sharoitni o'zgarishini asoslab berishi lozim;

-O'zbekiston relefini o'tganda o'qituvchi qo'yidagi muammolarni o'rtaga tashlab uni yechib berish na'munasini ko'rsatish mumkin. «O'zbekiston relefi ichki va tashqi kuchlarning o'zaro ta'siri xosilasidir». Bunda ichki va tashqi kuchlarning o'zaro ta'sirida qanday relief shakillari hosil bo'lishini va tashqi kuchlar ta'sirida ular qanday o'zgarishi dars bayonida ochib beriladi;

-O'zbekiston tabiat mintaqalari mavzusini o'tishda qo'yidagi muammoni o'rtaga tashlab uni yechish yo'llarini ko'rsatib berish mumkin. O'zbekiston tabiiy sharoiti g'arbdan sharqqa tomon mutloq balandlikni ortishi va iqlimni o'zgarishi tufayli almashinadi. Bunda o'quvchilar e'tiborrini balandlik ortgan sari iqlimni sovushi va natijada O'zbekistonda cho'l, adir, tog' va baland tog' mintaqalari vujudga kelganligi asoslab beriladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida tabiiy resurslar, aholii geografiyasi, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish, transporti va xalqaro iqtisodiy aloqalar, iqtisodiy rayonlarning vujudga kelishi, mehnatni

geografik taqsimoti mavzulari bo'yicha muammoli darslarni tashkil qilish mumkin. Iqdisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida quyidagi muammolarni o'rganish mumkin:

-har qanday davlanning qudrati uning rivojlanish darajasi va tabiiy boyliklariga bog'liq. Davlat yuqori darajada rivojlangan bo'lsa va tabiiy boyliklari yetarli bo'lsa u davlatning qudrati yuqori bo'ladi masalan, Rossiya, Xitoy, AQSH, Buyuk Britaniya va x.k. Davlatlar yuqori darajada rivojlangan bo'lsa ammo tabiiy resurslari kam bo'lib aqliy (insoniy) resurslari yuqori darajada bo'lsa ham qudratli bo'lishi mumkin, masalan Yaponiya;

-ishlab chiqarish kuchlarini joylanishini tabiiy sharoit va tabiiy resurslar, hamda ishchi kuchlariga bog'ligi;

- aholi ko'chib yurishini iqtisodiy va siyosiy sharoitga bog'liq ekanligi;

-sanoatni rivojlanish darajasi ilmiy texnik inqilob natijalaridan foydalanish darajasiga bog'liq ekanligi;

-har qanday davlatni rivojlantirish uning xalqaro ixtisoslashgan soxasini rivojlantirishga bog'liqligi va x. k.

Geografiya darslarida deyarli har qanday mavzuni o'tishda geoekologik muammolarga duch kelinadi. Shuning uchun geografiya fani o'quvchilarga va keng xalq ommasiga ekologik ta'lim va tarbiya beradigan asosiy fanlardan biri hisoblanadi.

Geoekologiya bo'yicha muammolarni shakillantirib ularni yechish namunasini ko'rsatish mumkin:

-Orol dengizi butunlay qurib qolsa orol atrofida qanday geografik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Mazkur muammolarni yechishda o'qituvchi avval uning tabiiy geografik oqibatlarini so'ngra iqtisodiy geografik oqibatlarini, pirovardida esa geoekologik oqibatlarni ochib berishi darkor. Shundan so'ng Orol dengizini qurishini oldini olish chora-tadbirlarini asoslab berish lozim;

-sanoat korxonalarini notug'ri joylashtirish va uning geoekologik oqibatlari. Mazkur muammolarga misol qilib Tojikistondagi alyuminiy zavodini keltirish mumkin. Mazkur zavodni qurilishi va faoliyati oqibatida janubiy O'zbekistonda sodir bo'lgan noxush ekologik jarayonlarning sabablari ochib berilishi lozim;

-sobiq ittifoq davrida O'zbekistonda paxta yakka hokimligini rivojlantirishi va uning ekologik oqibatlarini o'qituvchi muammoli bayon sifatida ochib bermog'i lozim;

-iqlimni o'zgarishi va uni tabiiy sharoitga ta'siri ham muammoli bayon jarayonida ochib berilishi mumkin.

8.3. Reproduktiv va izlanuvchan metod.

8.3.1.Reproduktiv metod.

Ma'lum bir tanish sharoitda yoki ma'lum bir namuna asosida o'quvchilar bilimi va ko'nikmalarini qo'llashga o'rgatadigan metodga **reproduktiv metod** deb ataladi.

Uning asosiy maqsadi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va mustaqil ishlarni bajarishga o'rgatishdir.

Mazkur metodni qo'llaganda o'qituvchi bir qolipdagi savollarni ketma-ketlikda tuzishi va unga o'quvchilar javob berishlari lozim.

Mazkur metod bilan tabiiy geografiya iqtisodiy geografiya kurslarida bajariladigan ma'lum bir xududni yoki ishlab chiqarish komplekslarini tavsifini tuzish vazifalari kiradi.

Masalan, Farg'ona vodiysiga quyidagi qolipda tabiiy geografik tavsif berish mumkin:

- a) geografik joylanishi;
- b) geologik tuzilishi;
- v) relefi;
- g) foydali qazilmalari;
- d) iqlimi;
- e) ichki suvlari;
- yo) tuproqlari;
- j) o'simligi;
- i) hayvonot dunyosi;
- k) tabiiy geografik birliklari.

Iqtisodiy geografik tavsif tuzishda ham qo'yidagi qolipdan foydalanish mumkin:

- a) iqtisodiy geografik joylanishi;
- b) ma'muriy birliklari yoki siyosiy kartasi;
- v) tabiiy resurslari;
- g) aholisi va mehnat resurslari;
- d) xo'jaligining tarkibiy tuzilishi;
- e) sanoati;
- yo) qishloq xo'jaligi;

j) transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari.

Bundan tashqavri har bir tabiiy geografik yoki iqtisodiy geografik komponentlarni o'rganish bo'yicha ham bir qolipdagi savollar tuzish mumkin. Masalan, iqlimni o'rganishda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- a) iqlim hosil qiluvchi vositalar;
- b) qish iqlimi;
- v) yoz iqlimi;
- g) yog'inlar;
- d) shamollar;
- e) fasllar;
- yo) iqlim mintaqalari.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik tavsifni asosiy tarkibiy qisimlaridan bo'lgan tabiiy resurslarni o'rganishda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- a) yer resurslari;
- b) iqlim resurslari;
- v) suv resurslari;
- g) tuproq resurslari;
- d) o'simlik resurslari;
- e) mineral resurslari;
- yo) rekratsiya resurslari.

Bu yerda tabiiy resurslarni alohida tarkibiy qismlarini o'rganish uchun bir qolipdagi savollar tuzish mumkin. Masalan, mineral resurslarini o'rganishda quyidagicha savollar tuzish mumkin:

- a) yoqilg'i energetika resurslari;
- b) metali foydali qazilmalar;
- v) nometall foydali qazilmalar; va x.k.

Mazkur metod bilan ishlaganda o'quvchilardan bilish va ko'nikmalarni ma'lum bir qolipda qo'llash talab etiladi.

8.3.2.Qisman izlanuvchan metod.

Qisman izlanuvchan metodning asosiy maksadi o'quvchilarda ijodiy ko'nikmalarni hosil qilishdir. O'quvchilarni ijodiy ishga qiziqtirish va o'rgatish muammoli yoki ijodiy vazifalarni ishlab chiqish va ularni dars jarayonida o'quvchilar tomonidan yechishi orqali amalga oshiriladi. Mazkur vazifalarni yechish usullari o'quvchilarga oldindan ma'lum

qilinmog'i lozim. Mazkur metodni qo'llaganda o'qituvchining faoliyati quyidagilardan iborat bo'ladi;

-o'qituvchi vazifani ishlab chiqadi va uni o'quvchilarga e'lon qiladi;

-so'ngra o'qituvchi vazifani alohida qismlarga bo'lib yuboradi yoki alohida savollar tuziladi;

O'quvchilar mazkur vazifani yechish davomida quyidagi faoliyatni amalga oshiradi;

-vazifani to'la va har tomonlama tushunish;

-belgilangan tartibda ma'lum bir qismlarga bo'lingan vazifani yechishadi. Bunda ular qisman izlanuvchanlikni amalga oshiradi. Izlanuvchanlik ishlari o'qituvchi raxbarligida va uni nazoratida amalga oshiriladi.

O'qituvchi materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursida. Shimoliy Amerikaning tabiat zonalari mavzusini o'rganishda o'quvchilarga quyidagi savollar berish mumkin: «Qadimgi muzliklar Shimoliy Amerika tuproqlariga qanday ta'sir qilganini tushuntirib bering». O'quvchilar mazkur savollarga birdaniga javob bera olishmaydi, shuning uchun o'qituvchi uni ayrim qismlarga quyidagicha bo'lib chiqadi:

-muzlar Shimoliy Amerika materigida qanday ishlarni amalga oshirgan?;

-SHimoliy Amerikaning qaysi qismida tuproqlar yosh, shimoldami yoki janubdami?;

-qanday tuproqning qalinligi katta bo'ladi, qadimgilarnimi yoki yoshrog'ni?;

-nima sababdan Kanada to'plam Orolidagi tuproqlar yupqa va toshli?

Mazkur savollarga o'quvchilar javob berib bo'lishgandan so'ng o'qituvchi dastlab bergan savolini qaytaradi «Qadimgi muzliklar Shimoliy Amerika tuproqlariga qanday ta'sir etgan», o'quvchilar endi mazkur savolga to'liq javob berishadi. Mazkur metodni qo'llaganda evristik suxbatdan foydalanish katta samara beradi.

8.3.3. Izlanuvchan metod.

O'quvchilarni ijodiy faoliyatga o'rgatadigan metod **izlanuvchan** metod deb ataladi. Qisman izlanuvchan metod yordamida o'quvchilar o'qituvchi yordamida qisman ijodiy ish olib borish ko'nikmasiga ega bo'lishadi. Izlanuvchan metodda esa o'quvchilar mustaqil ravishda izlanish olib borishadi. Bunday ishlarni amaliy geografiya kurslarida,

o'lkashunoslik bo'yicha olib boriladigan ishlarda qo'llaniladi. Mazkur vazifalar umum ta'lim maktablarida asosan o'quv sayohatlarida hamda mustaqil ishlarni bajarish davomida bajariladi. Masalan, o'quv sayohatiga chiqilganda hududni o'simliklarini o'rganish, xududni xo'jaligini o'rganish va x.k. Mustaqil ishlar bajarish davomida quyidagi muammolarni yechish mumkin: Orol muammosini hal qilish yo'llari; Toshkentdan Farg'ona vodiysiga temir yo'l o'tkazish yo'nalishini aniqlash; O'zbekistonda suvni tejash usullarini asoslash; O'zbekistonda shakar ishlab chiqarishni asoslab berish; O'zbekistonda mashinasoslikni rivojlantirish muammolarini hal qilish yo'llari va x.k.

Muammoli vazifalarni yechishda faqat tabiat va jamiyat to'g'risida yangi bilimlarnigina topib qolmasdan mazkur muammoni yechishning yangi samarali yo'llarini ham qidirish lozim. Bu esa o'quvchilarni ijodiy tafakkurini rivojlantirishga, yangi metodlarni o'rganishga va ularda ijodiy faoliyat ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Izlanuvchan metodni qo'llaganda o'qituvchining vazifasi muammoli vazifani ishlab chiqish va ularni o'quvchilar oldiga qo'yishdan iborat. O'quvchilarni vazifasi esa mazkur muammoni qabul qilish, o'ylab ko'rish va yechishdan iborat. Demak reproduktiv, qisman izlanuvchan va izlanuvchanlik metodlari bevosita mustaqil mashg'ulotlar jarayonida bajariladi. Mustaqil mashg'ulotlar odatda o'qituvchi topshirig'iga binoan o'qituvchini ishtirokisiz amalga oshiriladi. Mustaqil ishlarning asosiy belgilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: og'zaki javob; yozma ish; chizma ishlari; kartografik ishlar va x.k.

Mustaqil ishlar uchun vazifalar ikki turga bo'linadi: bir qolipdagi: muammoli yoki ijodiy.

Bir qolipdagi vazifalar reproduktiv metodga kiradi. Bunda o'quvchilardan o'xshash o'quv jarayonida bir qolipdagi savollarga javob berish talab etiladi.

Ijodiy yoki muammoli vazifalarni yechish qisman izlanuvchan va izlanuvchan metodlar yordamida amalga oshiriladi. Mazkur metodlar o'quvchilardan bilim va ko'nikmalarni yangi o'quv sharoitida qo'llashni va mustaqil fikrlashni talab etadi. Bir qolipdagi vazifalar yangi bilimlarni olishga va ilgari olgan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga imkon beradi.

O'qitish metodlarini tanlash va o'quvchilarni bilish faoliyatini va o'qish jarayonini samaradorligini baholash bilimlarni o'zlashtirish

darajalari orqali amalga oshiriladi. Geografiya o'qitish metodidagi o'zlashtirish darajalari 6-jadvalda keltirilgan.

6-jadval

Geografik bilimlarni o'zlashtirish darajalari (L.M.Pancheshnikova)

O'zlashtirish darajasi	O'zlashtirish darajasini ko'rsatgichlari	O'qitish metodlari
I-daraja	O'quvchi tayyor ma'lumotlarni o'zlashtirada va aytib beradi	Tushuntirish - ko'rgazmali
II-daraja	O'quvchi tanish o'quv sharoitida o'z bilimi va ko'nikmasini namuna asosida qo'llaydi	Reproduktiv
III-daraja	O'quvchilar yangi o'quv sharoitida o'z bilim va ko'nikmalarini ijodiy qo'llashadi	Qisman izlanuvchan va izlanuvchan (tadqiqot)

Mazkur darajalar va ularga mos keluvchi metodlarni o'qitishni barcha bosqichlarida ajratish lozim: yangi mavzuni o'rganishda, takrorlashda, umumlashtirishda va bilimlarni mustahkamlashda.

O'qitish jarayonini har bir bosqichida unga mos keluvchi metodlar tanlansa o'qitish yaxshi samara beradi.

O'quvchilarni izlanuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish quyidagi vazifalarni yechish orqali amalga oshirilishi mumkin:

-eng qisqa yo'l magistralini tuzing. Uni amalga oshirish uchun hozirgi davrda qanday siyosiy va iqtisodiy omillar to'sqinlik qilmoqda;

-nima uchun qo'ng'ir ko'mirni uzoqqa olib borish samara bermaydi, shuning uchun IESlar ko'mir koniga yaqin quriladi?;

-nima uchun oxirgi davrlarda metallurgiya zavodlari dengiz qirg'oqlariga yaqin qurilmoqda?

Bunday vazifalarni quyilishi iqtisodiy geografiya fanidagi ilmiy muammolarga asolanadi (xo'jalikning xududdiy tarkibi va uni aniqlaydigan omillar, ichki va tashqi omillarni ishlab chiqarish kuchlarini joylanishiga ta'siri va x.k).

8.4.Muammoli o'qitish metodi.

Muammoli o'qitish metodi deb o'quvchilarni o'qituvchi tomonidan ular uchun yangi bo'lgan geografik muammolarni yechishga jalb etishga aytiladi.

Muammoli metodlar bayon, qisman izlanuvchan va izlanuvchan metodlar hamda o'zlashtirish darajalari bilan tanishgandan so'ng zamonaviy o'qitish tizimining tarkibiy qismlaridan bo'lgan muammoli o'qitish metodiga o'tishi mumkin.

Muammoli o'qitishning asosiy shartlaridan biri muammoli faziyatni tashkil qilish hisoblanadi. Muammoli vaziyat deganda yechilmishi o'quvchilar uchun qiyin tuyilgan va uni yechish uchun yangi izlanish va yondashishlarni talab qiladigan muammoga aytiladi. Muammoli vaziyatni vujudga kelishi o'quvchilar uchun qiyin tushuniladigan holat bilan bog'liq bo'ladi. Agar mazkur vaziyatni tahlil i davomida o'quvchilar uning mohiyatini tushunib yetishga va uni yechish yo'llarini topsa muammoli vaziyat muammoga aylanadi, agar vujudga kelgan muammoli vaziyatni yechishga o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari yetishmasa unda muammoli vaziyat yechilmaydi va muammoli dars emas muammoli bayon shaklida o'qituvchini o'zi yechib beradi.

Hozirgi davrda o'quvchilarni mustaqil ishlariga katta e'tibor berilmoqda ammo shunga qaramasdan muammoli o'qitishga ancha sust darajada e'tibor berilmoqda.

O'qitish jarayonida ijodiy metodlarni va muammoli o'qitishni qo'llash geografiya o'qituvchilarining asosiy metodi bo'lib qolishi lozim.

Turli bosqichlardan iborat bo'lgan muammolarni yechishga o'quvchilarni jalb qilish katta ahamiyatga ega. Mazkur bosqichlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin. Ma'lumotlarni yig'ish (kartalar, adabiyotlar, statistik ma'lumotlar va o'lkashunoslik ishlarida yig'ilgan ma'lumotlar asosida); yig'ilgan ma'lumotlarni tartibga solish (kartalar, diagrammalar, chizmalar, jadvallar tuzish); yig'ilgan ma'lumotlarni tartibga solish (kartalar, diagrammalar, chizmalar, jadvallar tuzish); tahlil qilish; umumlashtirish va xulosa ishlab chiqish.

Mazkur muammolarni tabiiy va iqtisodiy – ijtimoiy geografiya kurslarida yechish mumkin.

Tabiiy geografiya.

1. Yonbag'irlardagi o'rmonlar kesilsa tabiatda qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?

2. Sharqiy Yevropa platformasida joylashgan Rossiya tekisligini reliefi shakillanib bo'lgan deyish mumkinmi?

3. Afrika platformasida joylashgan cho'llarning reliefini shakillanib bo'lgan deb hisoblan mumkinmi?

4. Agar Qozog'iston past tog'lar ko'tarilib, uning balandligi 5-6 ming metrga yetsa O'zbekistonda qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?

5. Sibir daryolarini bir qismini O'rta Osiyo tomon oqizilsa Sibir tabiiy sharoitida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?

6. Litosferani vulkanlar otilib turgan qismlarida qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?

7. Nima uchun Antraktida tabiati juda ham sovuq?

Mazkur muammolar geografik qobiqning bir butunligini ifodalaydi va geografik qobiqning bir qismini o'zgarishi boshqa qismini ham o'zgarishiga olib kelishini asoslab beradi.

Iqtisodiy geografiya. 1. Toshkentdan Farg'ona vodiysiga quriladigan temir yo'l magistralini loyixasini tuzing. Bunda qanday tabiiy va iqtisodiy omillar mavjudligi va ularni qanday hisobga olishni asoslab bering.

2. O'zbekiston dunyo okeaniga chiqadigan. Masalan, gidrofera mavzusini o'tmasdan avval o'quvchilarga tog' va materik muzliklari haqida muammoli vaziyatlarni qo'yib bo'lmaydi, yoki bo'lmasa atmosfera mavzusini o'tmasdan turib shamollar haqida muammoli vaziyatni tashkil qilib bo'lmaydi.

Ijodiy fikrlarning birinchi bosqichi bo'lib muammoni aniqlash va uni shakllantirishdir. Muammoni ifoda qilishni shakllari bo'lib muammoli savol, muammoli masala, muammoli vazifa hisoblanadi. Muammoli o'qitishning asosiy belgisi bo'lib muammoni yechish orqali o'qitishdir.

Har bir geografiya kursi bo'yicha muammoli vazifalar tizimi ishlab chiqilmog'i lozim. Ular didaktik maksadlarga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin: yangi mavzuni o'rganish; bilimlarni nazorat qilish; olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash.

Geografiya predmetlarining barchasi bo'yicha muammoli vazifalar tizimini tuzish mumkin. Quyida mazkur muammolar bo'yicha misollar keltiramiz.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya fanidagi muammolar jadvalini tuzing.
2. Tabiiy geografik muammolar qanday qismlardan iborat?
3. Geografiya ta'limida qanday geoeologik muammolarga ko'proq e'tibor beriladi?
4. Muammoli bayon metodi qanday hollarda qo'llaniladi?
5. Muammoli bayon metodini qo'llaganda nimalarga etibor berish lozim?
6. Repraduktiv metod nima?

- 7.Repraduktiv metodni qo'llashning asosiy vazifalarini so'zlab bering.
- 8.Qisman izlanuvchan metodni qo'llaganda o'quvchilar faoliyati nimalardan iborat bo'ladi?
- 9.Izlanuvchan metod deb nimaga aytiladi?
- 10.Izlanuvchan metodni qisman izlanuvchan metoddan farqi nimada?
- 11.Izlanuvchan metodni qo'llaganda o'qituvchini faoliyati nimalardan iborat bo'ladi?
- 12.Bilimlarni o'zlashtirish qanday darajaga bo'linadi?
- 13.O'quvchi tayyor ma'lumotni o'zlashtirib va aytib berishi qaysi darajaga kiradi?
- 14.Muammoli o'qitish deb nimaga aytiladi?
- 15.Muammoli o'qitishning asosiy sharoiti bo'lib nima hisoblanadi?
- 16.Qanday xollarda muammoli vaziyat muammoga aylanadi va uni o'quvchilar mustaqil ravishda hal qilishadi?
- 17.Qanday hollarda muammoli vaziyat muammoga aylanmaydi va uni o'qituvchi muammoli bayon tarzida hikoya qilib beradi?.

9-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA MATEMATIK VA STATISTIK METODLARDAN FOYDALANISH

Geografiya ta'limida matematik va statistik metodlardan foydalanish o'quvchilarda mavjud qonuniyatlarni to'laroq tushuntirishga, geografik voqea va xodisalar orasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash ko'nikmalarini shakllantirishga imkon beradi.

9.1.Geografiya ta'limida matematik metodlardan foydalanish texnologiyasi.

Geografiya darslarini deyarli barchasida matematik metodlardan foydalanishga to'g'ri keladi, ammo mazkur metodga shu paytgacha kamroq e'tibor berilgan.

Geografiya fanining ikkita katta tarmog'ining barcha qismlari bo'yicha bilimlar berishda va tegishli ko'nikmalarni shakllantirishda matematik metodlardan unumli foydalanish katta samara beradi. Shu munosabat bilan matematik metodlardan foydalanish texnologiyasini tabiiy va iqtisodiy geografiya kurslari uchun alohida-alohida ko'rib chiqamiz. Chunki geografiya fanining ushbu ikki tarmog'i bir birini to'ldirishi bilan birga o'ziga xos xususiyatlarga ham ega.

9.1.1. Tabiiy geografik bilimlar berishda matematik metodlardan foydalanish.

Tabiiy geografiya kurslarida matematik metodlar, plan va kartalar bilan ishlashda, masofalarni gradus va metrlarda hisoblash, geografik koordinatalarni aniqlash, gorizontallar bilan ishlash, mutloq va nisbiy balandliklar bilan ishlash, litosfera, gidrosfera va biosfera tabiat muxofazasi va boshqa mavzularni o'rganishda matematik metodlar qo'llaniladi.

Boshlang'ich tabiiy geografiya kursida matematik metodlardan foydalanish deyarli barcha mavzularni o'rganish jarayonida amalga oshiriladi. Plan va karta bo'limida masofani o'lchash, masshtab, gorizontallar, geografik koordinatalar bo'yicha o'tiladigan nazariy va amaliy mashg'ulotlarda matematik metodlar qo'llaniladi.

O'quvchilar qiyin tushunadigan va amaliy mashg'ulotlarni bajarishga qiynaladigan mavzulardan biri masshtab mavzusidir. Mashstabni tushuntirganda sinf xonasidan foydalanish mumkin. Sinf xonasining uzunligi va kengligini qog'ozga tushiradigan bo'lsak undan foydalanish noqulay bo'lishi, agar stadion yoki bog'ni rejasini tuzadigan bo'lsak ularni maydoniga teng qog'oz kerak bo'ladi, shuning uchun sinf xonasini, stadionni, bog'ni, tuman, viloyat, davlat va materiklarni kartasini tuzganda ular matematik jixatdan kichraytirib olinadi. Joydagi bir kilometr masofa qog'ozga bir santimetrga teng deb olinishi mumkin, bunda joydagi masofa qog'ozda 100 000 marotaba kichraytirib tasvirlangan bo'ladi. Demak joydagi masofani kartalarda qancha marotaba kichraytirib tasvirlanishini ko'rsatadigan ifodaga masshtab deb atalarkan. Yuqoridagi ifoda matematik jixatdan quyidagicha ifodalanadi 1:100 000 ya'ni kartadagi 1sm masofa joydagi 100 000 sm, ya'ni bir kilometrغا masofaga teng. Kartalarda masofalar kilometrda va darajalarda ifodalanadi. Masalan, 1° yoyning uzunligi o'rtacha 111 km. ga teng. Kartada ekvator dan qutblar tomon paralelning qisqarishi munosabati bilan ularda 1° yoyning uzunligi ham qisqarib boradi, ammo meridianlar bo'yicha 1° yoyning uzunligi o'zgarmay. Bir 1° yoyning muayan uzunligini bilgan holda karta yoki globuslarda ikki nuqta orasidagi masofani quyidagicha aniqlash mumkin:

$$L=N^0 \times M$$

L=ikki nuqta orasidagi masofa, km da

N⁰=ikki nuqta orasidagi masofani darajada ifodalanganligi, ya'ni mazkur nuqtalar orasidagi darajalar farqi (f₁⁰ -f₂⁰=N⁰).

M=ma'lum bir parallel yoki meridian yoyi bo'yicha 1° yoyning uzunligi.

Masalan, ekvatoridan Toshkentgacha bo'lgan masofa darajalarda 42° . Mazkur masofani kilometrda ifodalash uchun meridian yoyini uzunligini topamiz. $1^{\circ}=111\text{km}$. Unda

$$L = 42^{\circ} \times 111 = 4662 \text{ km.}$$

Kartadagi uzunlikni santimetrda aniqlab uni haqiqiy uzunligini masshtab o'lchamiga ko'paytirish orqali topish mumkin. Masalan, kartaning masshtabi 1:10 000 000 bo'lsin, masshtab o'lchami 1 sm da 100 km. Ikki nuqta orasidagi masofa 5 sm. Unda joydagi haqiqiy masofa

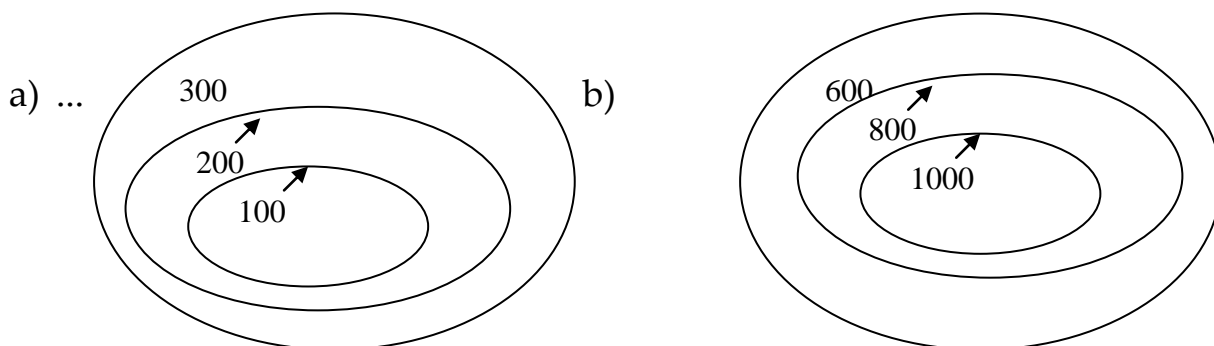
$$L = l_1 \times l_{o1} = 5 \times 100 = 500 \text{ km}$$

l_1 = kartadagi ikki nuqta orasidagi masofa sm.

l_{o1} = masshtab o'lchami

L = joydagi haqiqiy masofa

Gorizontallar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish topografik kartalarni o'qishda muxim ahamiyatga ega. Gorizontallarni balandligini qaysi tomonga qarab ortishi yoki kamayishiga qarab balandlik yoki botiqni qaerda joylashganini va o'lchalarini aniqlashimiz mumkin. Masalan, quyidagi chizmaga qarab qanday rel'ef shakli tasvirlanganini va uning o'lchamlarini aniqlaymiz.

«a» rasmda gorizontallarning mutloq balandligi markazdan tevarakka tomon ortib bormoqda, demak, bu yerda botiq tasvirlangan. Botiqni chuqurligini topish uchun chekkadagi va markazdagi gorizontallar farqini topamiz

$$(N_1 - N_2) \text{ ya'ni } 300 \text{ m} - 200 \text{ m} = 100 \text{ m. botiqning chuqurligi } H = N_1 - N_2 = 300 - 200 = 100 \text{ m}$$

«b» rasmda gorizontallarning mutlaq balandligi chekkadan markaz tomon ortib bormoqda, demak, mazkur chizmada balandlik tasvirlangan. Uning balandligi qo'yidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$N = N_2 - N_1 = 1000 - 600 = 400 \text{ m}$$

Demak balandlikning balandligi 400 m ekan.

Gidrosfera mavzusini o'rganishda matematik metodlar qo'yidagi xollarda qo'llanildi: daryo suv sarfini aniqlash, daryo tizimi zichligini aniqlash, daryo havzasi, maydonini aniqlash , okean suvi sho'rligini aniqlash va h.k.

Daryolarning suv sarfi doimo kerak bo'ladigan o'lchamlardan biri hisoblanadi. Har qanday daryolarni yoki soyni suv sarfini aniqlash uchun quyidagi ma'lumotlar zarur bo'ladi: daryo ko'ndalang kesimining maydoni, suv oqimining tezligi.

Mazkur ma'lumotlar bo'lgan taqdirda daryoning suv sarfi qo'yidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$Q = F V \text{ m}^3 / \text{sek.}$$

$$Q = \text{daryoning suv sarfi, m}^3 / \text{sek}$$

$$F = \text{daryoning suv oqimining ko'ndalang kesimi maydoni}$$

$$F = H L = \text{m}^2$$

$$H = \text{daryo suv qatlamining balandligi, m}$$

$$L = \text{daryo suv qatlamining kengligi, m}$$

Masalan, daryo suv oqimining balandligi 1,0 m, kengligi (L) 5m, suv oqimining tezligi sekundiga 10 sm bo'lsa uning suv sarfi quyidagicha bo'ladi:

$$Q = 1 \cdot 5 \cdot 10 = 50 \text{ m}^3 / \text{sek.}$$

Daryo havzasining maydonni turli usullar yordamida aniqlanishi mumkin. Umum ta'lim maktablari o'quvchilari uchun eng sodda usul daryo havzasini o'rtacha kengligi va uzunligini ko'paytmasini hisoblashdan iborat. Masalan daryoning havzasini o'rtacha kengligi 16 km, o'rtacha uzunligi 150 km. Unda daryo havzasining maydoni

$$F = L \cdot l \text{ km}^2 = 16 \cdot 150 = 2400 \text{ km}^2$$

Daryo havzasining zichligi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$3 = 500 \text{ km} : 500 \text{ km} = 1 \text{ km}$$

Demak, 1 km² maydonga 1 km uzunlikdagi daryo to'g'ri kelar ekan.

Ko'l suvini hajmi quyidagi tartibda aniqlanadi: a) ko'lning maydoni aniqlanadi; b) ko'lning chuqurligi aniqlanadi (N); v) ko'ldagi suv hajmi aniqlanadi.

$$Q = F H \text{ m}^3$$

$$F = \text{ko'l maydoni}$$

$$N = \text{ko'lning chuqurligi, m}$$

Masalan, ko'lni suv yuzasini maydoni 15000 km², chuqurligi 50 m. Uning hajmi

$$Q = 15\,000 \cdot 0,5 = 7500 \text{ km}^3$$

Atmosfera mavzusini o'rganishda matematik metodlar quyidagi xollarda qo'llaniladi: harorat o'lchamlarini hisoblash, namlikni hisoblash va h.k.

Haroratni hisoblashni quyidagi turlari mavjud: sutkalik o'rtacha haroratni hisoblash; 10 kunlik o'rtacha haroratni hisoblash; oylik o'rtacha haroratni hisoblash; yillik o'rtacha haroratni hisoblash; ko'p yillik o'rtacha haroratni hisoblash. Yog'in miqdori ham oylik va yillik hisobida chiqariladi.

Mutloq va nisbiy namlikni ham hisoblashda o'quvchilar chalkashlikka yo'l qo'yishlari mumkin. Mutloq namlik 1 m³ havodagi nam miqdori hisoblanadi va g/m³ da o'lchanadi. Nisbiy namlik foizda yoki g/m³ ifodalanadi. Nisbiy namlik ma'lum bir harorat uchun hisoblanadi. Masalan, havo harorati 10⁰, nisbiy namlik 50 % bo'lsa, 10⁰da 1m³ havoda bo'lishi mumkin bo'lgan namlikning 50 % mavjud degani. Agar 10⁰ haroratda 1m³ havoda mumkin bo'lgan namlik 9 gramm bo'lsa, ma'lum vaqtdagi nisbiy namlik 50 % bo'lsa 1m³ havoda 4,5 gramm nam bo'ladi.

Atmosfera bosimi va haroratni balandlikka chiqqan sari pasayishi va pastga tushgan sari ortishini quyidagi ifodalar orqali aniqlash mumkin;

$$R = R_0 - (N : 10)$$

R – atmosfera bosimi

R₀- Yer yuzasidagi atmosfera bosimi

N - nisbiy balandlik km yoki «m»da

Masalan, Yer yuzasida atmosfera bosimi 800 mm bo'lsa, 3 km balandlikda qancha bo'ladi

$$R = 800 - (3000 : 10) = 500 \text{ mm}$$

Biosfera mavzusini o'tganda ko'proq biomassa hisoblab chiqiladi. Ammo bunga maktab geografiyasida yetarlicha e'tibor berilmaydi. Biomassa har bir maydon uchun tonna hisobida aniqlanadi. Quruqlikdagi maydonlar uchun Yer usti va osti biomassasi hisoblanadi. Bunda 100 sm² maydondagi Yer usti va osti biomassasi hisoblanadi va ularning yig'indisi aniqlanadi. Masalan, dasht zonasida 100 sm² maydonda yer osti biomassasi 2 kg, yer usti biomassasi esa 3 kg bo'lishi mumkin. Unda umumiy biomassasi 5 kg bo'ladi. Uni km² hisoblab chiqish mumkin. O'rmonlarda

yer usti biomassasi miqdori yuqori bo'ladi. Okeanlarda biomassa miqdori asosan hayvonot dunyosi biomassasidan iborat.

9.1.2. Iqtisodiy - ijtimoiy geografik bilimlar berishda matematik metodlardan foydalanish.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida matematik metodlarni quyidagi hollarda qo'llash mumkin: tabiiy resurslar ko'rsatkichlarini aniqlaganda; aholini ko'rsatkichlarini aniqlaganda; sanoat va qishloq xo'jaligini ko'rsatkichlarini aniqlaganda; eksport va import ko'rsatkichlari va transport ko'rsatkichlarini hisoblashda qo'llaniladi.

Tabiiy resurslarga baho berganda ularni zaxirasi, yillik ishlatilishi miqdori asosiy ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi. Masalan, mineral resurslarni baholayotganda birinchi navbatda ularning zaxirasi hisobga olinadi, so'ngra yillik qazib olish miqdori aniqlanadi. Masalan, oxaktosh konini zaxirasi 800 mln. tonna deb aniqlandi, agar yiliga 10 mln. tonnadan oxaktosh qazib olinsa $800 \times 10 = 80$ yilga yetadi. Bundan tashqari foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash jarayonida atrof muxitga tashlanadigan chiqindilar miqdorini ham aniqlash mumkin. Masalan, ruda tarkibida foydali qazilma ulushi 30% bo'lsa har tonna rudadan 700 kg gacha chiqindi hosil bo'ladi. Bir yilda 50 mln tonna ruda qazib olinsa $50 \times 0,71 = 35$ mln. tonna chiqindi vujudga keladi. Chunki qazib olingan va qayta ishlanayotgan rudaning 70 % chiqindidan iborat. Agar foydali qazilma konini tasdiqlangan zaxirasi mlrd tonna bo'lsa, mazkur kon qazib bo'lingandan so'ng 700 mln tonna chiqindi hosil bo'ladi.

$$1000\ 000\ 000 \times 0,7 = 700\ 000\ 000 \text{ tonna.}$$

Xudi shunday hisoblarni boshqa shunday tabiiy resurslar uchun ham amalga oshirish mumkin.

Axolii geografiyasini o'rganayotganda juda ko'p matematik omillardan foydalaniladi. Aholini zichligini hisoblaganda quyidagi usullardan foydalaniladi.

$$3 = \frac{N}{S} \text{ kishilar/km}^2$$

N-aholi soni

S-maydon

Axolining milliy kasbiy, jinsiy va diniy, til va boshqa tarkiblarini o'rganayotganda quyidagi ifodadan foydalanish mumkin

$$T = \frac{\sum T_i}{\sum N} \bullet 100^a\%$$

T- axolining mu'lum bmr ko'rsatgich bo'yicha tarkibi

T_{Σ} -ma'lum bir guruh axolining soni

N_{Σ} - axolining umumiy soni

Masalan ma'lum bir viloyat axolisining umumiy soni 1 mln. kishi bo'lsa. Ulardan 700 000 kishi turkiy til guruhi, 300 000 kishi Hind-Evropa guruhiga kirsa, unda

$$T_t = \frac{700000}{1000000} \bullet 100\% = 70\%$$

$$T_{xe} = \frac{300000}{1000000} \bullet 100\% = 30\%$$

Demak, mazkur viloyat aholisining 70% turkiy tillar, 30% Hind-Yevropa tillari guruhiga mansub ekan.

Xudi shunday usulda boshqa tarkiblarni hisoblab chiqish mumkin.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining yalpi hosili va ularni aholi jon boshiga ishlab chiqarilishi umumiy usullar yordamida hisoblanadi.

Maktab geografiya kurslarining o'rganishda matematik metodlar quyidagi masalalarni yechishda qo'llaniladi:

- uzunlik va maydonni hisoblashda;
- geografik kordinatalarni aniqlashda;
- gorizantallar yordamida relefni asosiy ko'rsatgichlarini aniqlashda;
- iqlimiy ko'rsatgichlarni hisolashda;
- gidrologik ko'rsatgichlarni hisoblashda;
- biologik ko'rsatgichlarni hisoblashda;
- tabiiy resurslarni ko'rsatgichlarini hisoblashda;
- aholi soni va uni ko'rsatgichlarini aniqlashda;
- sanoat va qishloq xo'jaligi bo'yicha ko'rsatgichlarni hisoblaganda;
- eksport va import ko'rsatgichlarini aniqlaganda;
- yuk tushirish ko'rsatgichlarini aniqlashda va x.k.

Matematik metodlar yordamida geografik ma'lumotlarni quyidagicha ifodalash mumkin:

- jadvallar yordamida;
- grafiklar yordamida;
- diagramaalar yordamida;
- kardiogrammalar yordamida;
- kartalar yordamida.

9.2. Geografiya ta'limida statistik ma'lumotlardan foydalanish texnologiyasi.

9.2.1. Geografiya kurslarida sonli ma'lumotlar.

Maktab geografiya ta'limida juda ko'p sonli ma'lumotlar mavjud. Ular tabiatshunoslik kurslaridan tortib amaliy geografiya kurslarigacha uchraydi. Sonli, ya'ni statistik ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish o'quvchilarni bilish va fikrlash faoliyatini rivojlantirishda juda katta ahamiyatga ega.

Geografiya darsliklarida uchraydigan statistik ko'rsatkichlarni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin: mutloq o'lchamlar; nisbiy o'lchamlar; koeffitsientlar.

Mutloq o'lchamlar ma'lumot ahamiyatiga ega bo'ladi, ular orqali geografik xudud, voqea va hodisalarni o'lchamlari beriladi masalan, davlatlar maydoni, aholi soni, tog'larining balandligi, daryo uzunligi, okeanlar maydoni va chuqurligi va x.k.

Nisbiy o'lchamlar mutloq o'lchamlarni qiyoslash natijalarini ifodalaydi, geografik voqea va hodisalarni qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi. Masalan, havoning o'rtacha xarorati, bosimni o'zgarishi, demografik jarayonlarni kechishi, ishlab chiqarishni joylashishi va x.k.

Koeffitsientlar alohida voqea va hodisalarni o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydigan ko'rsatkichlar. Masalan, filtratsiya koeffitsienti, namlanish koeffitsienti, iqtisodiy rayonlarni ixtisoslashuvi, axoli va sanoatini o'sishi suratlari va x.k.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya kurslarida qo'llaniladigan statistik ma'lumotlarni yana quyidagi uch guruhga bo'lish mumkin:

-yakka raqamlar shaklida, asosan mutloq qiymatlarda, masalan tonna, kilometr, kilovatt-soat, kilogramm va x.k.;

-chizma tarzida (diagramma, grafik, kartogrammalar, kartadiagrammalar) ifodalangan raqamlar;

-statistik jadvallar tarzida ifodalangan raqamlar.

Maktab geografiya darsliklarida uchraydigan raqamlar bilan ishlashni quyidagi shakllari mavjud:

a) kerakli statistik ma'lumotlarni yig'ish;

b) statistik ma'lumotlarni solishtirish;

v) umumlashgan statistik ko'rsatkichlarni aniqlash;

g) grafik, diagramma va jadvallardagi statistik ma'lumotlarni tax-lil qilish;

d) grafik, diagramma va jadvallar tuzish.

Kerakli statistik ma'lumotlarni yig'ish 5-sinfdan boshlanadi. Mazkur ma'lumotlarni o'quvchilar ob-havo kalendari bilan ishlaganda yig'ishadi. Bunda o'qituvchi ma'lum bir oyni tanlab olib ob-havoni kuzatishni tashkil qiladi. Bundan tashqari 5-sinfda gidrosfera, litosfera va biosfera mavzularini o'rganish davomida statistik ma'lumotlarni yig'ib tegishli qonuniyatlarni aniqlash mumkin.

Umumlashgan ko'rsatkichlarni geografik moyiyatini o'quvchilar chuqur anglashlari lozim ular asosida o'quvchilar to'g'ri va aniq geografik xulosalar qilishlari zarur.

Masalan, o'quvchilar «iqlim» mavzusini darslik asosida o'rgani-shayotganda umumlashgan statistik ko'rsatgichlar, iqlimni okean, dengizlarga yaqinligiga bog'liq ekanligini aniqlashga imkon beradi.

Turli xil chizma va diagrammalarni tahlil qilish uchun o'quvchilarda tafakkur yuqori darajada rivojlangan bo'lmog'i lozim. Matematika, tarix, chizmachilik, geografiya fanlarini o'rganayotganda o'quvchilar ongida ikki turdagi aloqalar shakllanadi:

-vaqt va miqdoriy tasavvurlar orasidagi bog'liqlik;

-fazoviy va miqdoriy tasavvurlar orasidagi bog'liqlik.

Chizma va diagrammalar bilan ishlash jarayonida mazkur ikki tur aloqalar bir-biri bilan bog'lanadi, ya'ni bitta tizimni hosil qiladi chizma va diagrammalar bilan ishlaganda o'qituvchi predmetlararo aloqalarga ko'proq e'tibor bermog'i lozim. Avval chizmada minus (manfiy) va musbat qiymatlar koordinata o'qini qaysi tomonida joylashishi haqida tushun-chalar beriladi.

SHundan so'ng birin-ketin iqlimni tahlil qilishga o'quvchilarni undaydi:

-koordinata o'qlari belgisini aniqlash;

-koordinata o'qlarida mashstabni aniqlash;

-chizma yoki diagrammani miqdoriy tahlil qilish;

-chizma yoki diagrammani sifat jixatdan tahlil qilish.

Yuqorida ko'rsatilgan faoliyatlarning eng murakkabi iqlimiy chizma yoki diagrammalarni miqdoriy va sifatiy tahlil qilishdir. Chizma yoki diagrammani miqdoriy tahlil ida miqdoriy ko'rsatkichlar va bog'liqliklar o'rganiladi. Bunday tahlil o'quvchilarni matematik bilimlariga asoslanadi.

Sifat jixatdan baholashni metodik yo'llaridan biri **qiyoslashdir**. Agar dars jarayonida iqlimiy diagrammalarni tushuntirish davomida o'qituvchi turli xil iqlimlar va iqlimiy xodisalar haqida qiyosiy hikoya qilib berishi mumkin.

7-sinf darsligida iqlimni o'rganish jarayonida umumlashgan statistik ma'lumotlardan foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi. Masalan, namlik koeffitsenti, yalpi quyosh radiatsiyasi, yutilgan quyosh radiatsiyasi, bug'lanuvchanlik. Mazkur tushunchalarni o'rganish o'qituvchidan o'quvchilar bilan muntazam ishlashni talab qiladi.

Har bir yangi ko'rsatkichlarni o'qituvchi alohida-alohida o'quvchilarga mohiyati va ma'nosini tushuntirishi, uni qanday aniqlashini va aniqlash tartiblarini ko'rsatishi lozim.

Alohida iqlim turlarini o'zlashtirib bo'lganidan so'ng, iqlimni umumlashgan ko'rsatkichlarini aniqlash boshlanadi: ular quyidagi tartibda aniqlanadi:

- Quyosh radiatsiyasi, Quyosh balandligi va bulutlik turli sharoitlarida aniqlanadi;

- o'rtacha yillik, eng yuqori va eng past harorat, haroratni yillik o'zgarishi aniqlanadi;

- havoni namligi va bug'lanish aniqlanadi;

- o'rtacha yillik yog'in miqdori, eng ko'p va kam yog'in miqdori, yog'inni yil davomida taqsimlanishi aniqlanadi;

- havo bosimi va uni mavsumiy o'zgarishi, shamollar va ularning asosiy yo'nalishlari hamda kuchi.

9.2.2.Yakka holdagi raqamlar bilan ishlash.

Yakka holdagi raqamlarga mutlaq ko'rsatkichlarda ifodalangan sonlar kiradi. Ular ko'pincha og'irlik, balandlik, chuqurlik, masofa, energiya va boshqa o'lchovlarda borilishi mumkin.

Yakka holdagi raqamlarni ayrimlarini esda saqlab qolish talab etiladi. Ayrimlari haqida esa fikrlash talab etiladi. O'quvchilar eslab qoladigan raqamlar ko'p bo'lmasligi mumkin. Ularni ikkita yirik guruhga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografik; iqtisodiy geografik.

Tabiiy geografik raqamlarga quyidagilar kirishi mumkin:

- er yuzasi haqidagi umumiy ma'lumotlar (eng baland va past nuqtasi maydoni, materiklar va okeanlar soni), eng katta va kichik okeanlar, dengiz, materik, qit'a daryo, ko'l, cho'l, tog' va x.k.;

-materiklar haqida umumiy ma'lumotlar (maydoni, eng baland va past nuqtasi, yog'in miqdori, harorat, iqlim mintaqalari soni va x.k.);

-okeanlar haqidagi umumiy ma'lumotlar (maydoni, cho'kmalari, sho'rliigi, harorati va x.k.);

-iqlim ko'rsatgichlari;

-gidrologik ko'rsatgichlar va x.k.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik raqamlarga quyidagilar kiradi:

-jahonning umumiy ta'rifi (davlatlar soni, aholi soni, tabiiy resurslar miqdori, jon boshiga to'g'ri keladigan daromad va x.k.);

-axoli xaqidagi ma'lumotlar (jaxon axolisi va uning tarkibi, shahar va qishloq axolisi, erkaklar va ayollar soni, migratsiya saldosini, tug'ilish, o'lish, ko'payish);

-tabiiy resurslar va ularning miqdori;

-sanoat va qishloq xo'jaligi ko'rsatkichlari;

-transport va tashqi iqtisodiy aloqalar, eksport va import ko'rsatkichlari;

-davlatlar haqidagi ma'lumotlar (maydoni, aholisi, xo'jaligi)

O'quvchilarni raqamlarni yaxshi eslab qolishlari uchun ularni butun son holda berish yaxshi natija beradi. Masalan, Xitoyning maydoni 10 mln km², axolisi 1 milyardan ortiq.

Dars jarayonida o'quvchilarga berilayotgan raqamlarga ta'rif berishi lozim. Bunday ta'rif berishning usullaridan biri miqdoriy tasavvurlarni aniqlashtirishdir. Maktab geografiyasida eng keng tarqalgan aniqlashtirish usuli masofani vaqtga o'tkazish, uni ifodalash hisoblanadi. Masalan, 100 km masofani turli transport turlari qancha vaqtda bosib o'tishi mumkin.

Iqtisodiy geografiya darslarida xo'jalik tarmoqlarini davlat iqtisodidagi ahamiyatini tushuntirishda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi hisobga olinadi.

Raqamlar bilan ishlashning eng muxim usullaridan biri qiyoslash hisoblanadi. Qiyoslashda o'quvchilar raqamlarni tez eslab qolishadi. Masalan, Tinch okeani maydoni Atlantika okeani maydonidan ikki marta katta. Qiyoslash bilan faqat o'qituvchi emas, o'quvchilar ham shug'ullanishi mumkin. Masalan, o'qituvchi o'quvchilarga vazifa berishi mumkin, O'zbekistonni maydoni dunyodagi qaysi davlatlar maydoni bilan bir xil va x.k.

9.2.3. Jadvallar bilan ishlash.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida ko'pincha raqamlar ma'lum bir ko'rsatgichlar bo'yicha guruhlashtirilgan bo'ladi. Bunday guruhlashtirilgan raqamlar yig'indisiga jadvallar deb ataladi. Jadvallar maktab geografiasining barcha tarmoqlarida foydalaniladi. Tabiiy geografiya kurslarida ko'proq quyidagi jadvallardan foydalaniladi: Yer yuzasida quruqlik va suvlikning taqsimlanishi; Okeanlar, dengizlar cho'kmalar, bo'g'izlar; Materiklar va ulardagi daryolar, ko'llar, orollar, cho'qqilar, vulqonlar jadvallari; iqlim ko'rsatgichlari jadvallari; va x.k.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha jadvallardan foydalaniladi: Davlatlar guruhlari bo'yicha; axolii va uning ko'rsatgichlari; tabiiy resurslari ko'rsatgichlari; sanoat tarmoqlari ko'rsatgichlari; qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish ko'rsatgichlari; transport ko'rsatgichlari; xalqaro iqtisodiy aloqalar ko'rsatgichlari; ma'muriy birliklar ko'rsatkichlari.

Geografiya ta'limida jadvallar quyidagi guruhlarga bo'linadi: Oddiy; guruhlashtirilgan; kombinatsion; va boshqa jadvallar.

Oddiy jadvallarda xalq xo'jaligini tarmoqlari bo'yicha rejalashtirish uchun asos bo'ladigan statistik kuzatishlar natijalari ma'lum bir tizimga solinadi. Bunday jadvallarga markaziy statistika qo'mitasi tomonidan chiqariladigan statistik to'plamlar kiradi. Mazkur jadvallardan O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiasini kursini o'rganishda foydalaniladi. Mazkur jadvaldan har bir viloyatning xo'jaligini rivojlantirish xususiyatlarini o'rganishda ham foydalaniladi.

Guruhlashtirilgan jadvallarda statistik ma'lumotlar ma'lum bir ko'rsatgichlar bo'yicha guruhlantiriladi. Masalan, aholini quyidagi guruhlarga bo'lib ko'rsatish mumkin: shahar va qishloqlar aholisi, erkaklar va ayollar, dehqonlar, ziyolilar, bolalar, o'smirlar, qariyalar va x.k.

Kombinatsion jadvallar murakkabroq bo'ladi. Masalan, ishchi kuchi ixtisosligi bilangina emas, balki jinsi, yoshi bilan ham guruhlashtiriladi. Kombinatsion jadvallar guruhlarni solishtirishga imkon beradi.

Darslikda keltirilgan jadvallardagi statistik ko'rsatgichlarni tahlil qilishga kirishishdan oldin o'quvchilarga tahlil ni maqsadini tushuntirish lozim. Jadvallarni tahlil qilish dars jarayonida amalga oshirish lozim. Ularni tahlil vazifa sifatida bermaslik lozim. Chunki jadvallar bo'yicha tushunmovchiliklar tug'ilishi mumkin.

Maktab geografiyasi kurslarida voqea va hodisalarni statistik tahlil dan oldin ularni nazariy jihatdan asoslab berish lozim. Masalan, iqlim haqidagi statistik ma'lumotlarni tahlil qilishdan avval iqlim hosil qiluvchi omillar haqida nazariy bilimlar berib o'tish lozim.

Jadvallarni tahlil qilayotganda statistik ko'rsatgichlarni qiyoslash iqtisodiy geografiya darslarida katta ahamiyatga ega.

9.2.4. Diagramma va chizmalar bilan ishlash.

Maktab geografiyasi darslarida diagramma va chizmalardan juda ko'p foydalaniladi. Diagramma va chizmalarda raqamli ma'lumotlar ifodalaniladi.

Diagramma orqali ma'lum bir ko'rsatgichlarni boshqasidan kattaligi yaqqol ko'rsatish mumkin.

Diagramma va chizmalarni chizish usullari bilan o'quvchilar matematika darslarida tanishishadi.

Shuning uchun geografiya darslarida to'g'ridan-to'g'ri ularni mohiyati va mazmuniga o'quvchilar diqqatini qaratadi.

Diagramma va chizmalarni tushintirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

-diagramma va chizmalarda nimalar tasvirlanganini o'quvchilarga tushuntiriladi;

-diagramma va chizmalarda qanday tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va hodisalar tasvirlangani ochib beriladi;

-diagramma va chizmalarda qanday bog'liqlik yoki qonuniyatni aniqlash mumkinligi tushuntiriladi. Masalan, Tabiiy geografiya darslarida iqlim mavzusini o'rganishda yer yuzasiga tushayotgan issiqlik miqdorini Quyosh nurlarini tushishi burchagiga bog'liqligini ko'rsatuvchi chizma. Bunda Quyosh nurlari ekvatorial tropik mintaqalarda Yer yuzasiga tik tushishi, shuning uchun mazkur mintaqalarda Quyosh issiqligini miqdori katta, qutublarda esa Quyosh nurlarini tushish burchagi kichik shuning uchun bu yerlarda Yer yuzasiga kelayotgan Quyosh issiqligini miqdori kam ekanligi oqibatida qutbiy o'lkalar muz va qor bilan yil davomida qoplanib yotganligi asoslab beriladi. Iqtisodiy geografiya darslarida diagramma va chizmalar orqali axolini, mineral resurslarni, sanoat va qishloq xo'jaligi ko'rsatgichlarini ifodalash mumkin.

Maktab geografiyasida statistik ma'lumotlarni quyidagi xollarda qo'llashi mumkin:

-statistik ma'lumotlar geografik bilimlarni manbai sifatida foydalanilganda;

-o'rganilayotgan mavzu nazariyasi bilan uning statistik ko'rsatgichlari orasidagi bog'liqlik o'rganiladi;

-predmetlararo aloqalardan foydalanishda. Masalan, matematika bilan. Bunday aloqalar diagramma, chizma, hisoblash ishlarini amalga oshirganda qo'llaniladi;

-Darslik matnidagi va kartalardagi statistik ma'lumotlardan foydalaniladi;

-yangi mavzularni o'tishda statistik ma'lumotlardan foydalaniladi;

-o'tilgan darsni mustahkamlashda statistik ma'lumotlardan foydalanishdi;

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Boshlang'ich tabiiy geografiya darslarida qaysi mavzularni o'tishda matematik usullardan foydalanish mumkin?

2. Matematik usullarda iqlimni qanday ko'rsatgichlarini ifodalash mumkin?

3. Matematik usulda ifodalash mumkin bo'lgan iqlim ko'rsatgichlari jadvalini tuzing.

4. VI va VII sinflarda matematik va statistik usullarni qo'llab o'tiladigan mavzular jadvalini tuzing.

5. Iqtisodiy geografiya darslarida qanday jadvallar, diagrammalar va chizmalardan foydalanish mumkin?

10-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI ISHLAB CHIQISH VA QO'LLASH

10.1. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashni ilmiy-metodik asoslari.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash muammosining hozirgi xolati, 4.3. bo'limda yoritilgan.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

-geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash va ularni sinflashtirish;

-ta'lim maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash;

-ta'lim maqsadlariga erishish usullari va metodlarni aniqlash;

-ta'lim maqsadlariga erishishni baholash.

10.1.1. Geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash.

Pedagogik texnologiyalarni tushunishni muhim jihatlaridan biri quyidagilardir:

- a) juda yaxshi aniqlangan maqsadlarga yo'naltirilganligi;
- b) o'quvchilarni o'qitish o'quvchilar faoliyati orqali olib borilishi.

Odatda har bir davlatning ta'lim tizimi jamiyatni sotsial buyurtmasini oladi. Mazkur buyurtma ma'orif va oliy ta'lim muassalari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Sotsial buyurtma asosida har bir o'quv fanining maqsadi ishlab chiqiladi. So'ngra mazkur fanning har bir o'quv predmeti uchun, ma'lum bir predmetlarning bo'limlari, mavzulari va alohida darslar uchun maqsadlar ishlab chiqiladi.

O'zbekistonda sotsial buyurtma «Ta'lim to'g'risida», «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari hamda Vazirlar mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'limni tashkil etish to'g'risida» 1998 yil 13 maydagi 203-sonli qarorida ifodalangan.

Mazkur qonunlarda va qarorlarda yuqori malakali pedagog kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashga alohida e'tibor berilishi, yangi darslikni, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini o'z vaqtida ishlab chiqish va joriy joriy etishni ta'minlashni alohida nazorat ostiga olish zarurligi ko'rsatib o'tilgan.

Geografiya ta'limining maqsad va vazifalari Davlat ta'lim standartiga sharhlarda aniqlab berilgan. Ya'ni geografik madaniyatni shakillantirish, kartalardan moxirona foydalanishni o'rgatish, tabiat bilan jamiyat munosabatlariga kompleks yondoshishni anglatmoq va h.k.

Geografiya fani bo'yicha ta'lim standarti ikki qismdan iborat: a) ta'lim mazmunining majburiy minimumi; b) bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan minimal talablar. «Ta'lim mazmunining majburiy minimumi» qo'yidagi yo'nalishlarda ishlab chiqilgan: a) geografiyaning nazariy asoslari; b) geografiyaning tadqiqot metodlari;

v)tabiiy va sotsial-iqtisodiy ob'ektlar; g) hodisalar va jarayonlar; d) olamni idrok etishning moddiy va ma'naviy madaniyatda ifodalanishi; ye)hudud geografik tavsifining tuzilishi. «Bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan minimal talablar» 5 ta yo'nalishlarda ishlab chiqilgan: a) ayta (ko'rsata) olish; b) aniqlay (o'lchay) olish; v) tasvirlay olish; g)tushuntira olish; d) bashorat qila olish (P.Musaev, A.Baxromov, 1999).

Yangi pedagogik texnologiyalarda maqsadlar o'qituvchi uchun alohida ishlab chiqiladi. O'quvchilarning maqsadi vazifalar deb ataladi. Chunki o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatida o'qituvchilarni maqsadi o'qitish o'quvchilarni maqsadi o'rganishdir (Ziyamammedov 2002).

B.A.Farberman, S.Ziyamammedov va boshqalarning fikricha o'qitishning mazmuni odatda mavzuli yo'nalishga ega bo'lganligi uchun undan aniq ta'lim maqsadlarini ajratib olish mushkul. Shuning uchun vazifalarni shakllanishini osonlashtirish uchun, ularning tavsifida fa'ellar ishlatiladi. Fa'ellar o'quvchilarni o'quv faoliyatini aks ettiradi, masalan aniq faktlarni biladi; qoidalarni biladi; so'z ifodalagan ma'lumotlarni matematik jixatdan ifodalay oladi; chizma va sxemalarni tushuntirib beradi; berilgan ma'lumotlar bo'yicha oqibatlarini aniqlay oladi; chizma va sxemalarni tushuntirib beradi; berilgan ma'lumotlar bo'yicha oqibatlarini aniqlay oladi va h.k.

O'xshash o'quv maqsadlari va vazifalari uchun aniq fa'ellardan foydalanmoq lozim. Aniq fa'ellar bir tarzda tavsiflanadigan va o'lchanadigan, o'quvchilar o'qishi natijasida bajaradigan operatsiyalardan iborat bo'lishi lozim.

Qator olimlarning fikricha, maqsadlarni aniqlashtirishning umumiy usuli- bu aniq natijalar beradigan faoliyatni ko'rsatadigan fa'ellardan foydalanishdir.

O'xshash ta'lim maqsadlarini shakllantirish bir necha bosqichdan iborat: o'quv mavzusini o'rganishning umumiy maqsadi-xususiy maqsadi-o'xshash ta'lim maqsadi.

Ammo ba'zi hollarda o'xshash ta'lim maqsadlarini shakllantirishda qiyinchiliklar tug'iladi. Ayrim hollarda ta'lim natijalarini ayrim qismlarga bo'lish oson bo'ladi. Bunday hollarda Blum tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiyadan foydalanish qulay bo'ladi. Mazkur taksonomi asosida umumiyroq maqsadlarni shakllantirish mumkin. So'ngra esa ularni aniqlashtirish mumkin.

Shu maqsadda geografiya ta'limi maqsadlarining taksonomiyasi ishlab chiqiladi. Mazkur taksonomiya asosi bo'lib, B.Blum tomonidan ishlab chiqilgan umumiy ta'lim maqsadlari taksonomiyasi hisoblanadi (1-jadval).

Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasini ishlab chiqishda geografiya faning umumiy maqsad va vazifalari, geografiya ta'limi mazmunining majburiy minimumi hamda bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar hisobga olinadi.

Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasi
(B.Blum taksonomiyasi asosida)

№	Geografiya ta'limi maqsadlarining asosiy toifalari	Ta'lim maqsadlarining turlarining ta'rifi
1.	<p>Bilish Mazkur toifa geografik bilimlarni eslab qolish va aytib berishdan iborat. Bu yerda gap aniq geografik faktlarning mazmunidan bir butun nazariyalargacha bo'lishi mumkin. Ushbu toifaning asosiy xususiyatigishli ma'lumotlarni eslab qolishdir.</p>	<p>Geografiyaning nazariy asoslarini bilish. Geografik tadqiqot metodlarini bilish, tabiiy va sotsial-iqtisodiy ob'ektlarni bilish va ularni sinflashtirish. Geografik hodisa va jarayonlarni bilish, olamni idrok etishning moddiy va ma'naviy shaklda ifodalanishi bilishi, hudud geografik tavsifining tuzilishini bilishi</p>
2.	<p>Tushuntirish Ushbu toifani ko'rsatgichlari qo'yidagilardan iborat: geografik ma'lumotlarni bir shaklga ikkinchi shakldan aylantirish (masalan, sonlarni kartalarda ifodalash): o'quvchilar tomonidan ma'lumotlarni bayoni yoki voqealarni kelajakdagi holati haqida tavsiyalar berish (masalan, iqlim-muzlarni rivojlanishi, o'rmonlar, tabiiy resurslar, aholi, xo'jalik, atrof-muhit va h.k) tushuntirish (tabiiy geografik va iqtisodiy geografik qonun va qonuniyatlar, ma'lumotlar, hodisa va jarayonlar) oddiy eslab qolishdan ustundir.</p>	<p>Geografik ob'ektlarni ko'rsata bilish. Geografik voqea va hodisalarni hamda ob'ektlarni aniqlay (o'lchay) olishi, geografik ma'lumotlarni talqin (interpretatsiya) qila olishi, geografik ma'lumotlarni tasvirlay olishi. Geografik voqea va hodisalarni, qonuniyatlarni, nazariyalarni tushuntira olish. Atrof-muhitni o'zgarishini bashorat qila olish (ekstropolyatsiya).</p>
3.	<p>Qo'llash Geografik metodlarni, umumiy tushunchalarni, qoidalarni qo'llash. Bunga quyidagilar kiradi: qoida, metod, tushuncha, nazariya, qonuniyatlar. Tegishli ta'lim natijalari bilimlarni tushuntirishga nisbatan yuqori darajada bilishni talab etadi.</p>	<p>Geografik nazariya va ta'limotlarni qo'llay olish: Geografik qobiq, geografik o'rin, zonallik, modda va energiyaning aylanishi, suv muvozanati, mehnatni geografik taqsimoti, xududiy ishlab chiqarish komplekslari, rayonlashtirish. Geografik tadqiqot metodlari: kuzatish tajriba, kartografik, statistik, tizimli, tarixiy, qiyosiy, aerokosmik, modellashtirish.</p>

№	Geografiya ta'limi maqsadlarining asosiy toifalari	Ta'lim maqsadlarining turlarining ta'rifi
4.	<p>Tahlil O'quuvchilar qo'yidagilarni uddalay olishlari lozim: yaxlit geografik qobiqni ma'lum bir qismlarga bo'lishini; geografik borliqni elementlarini o'zgarishidagi izchilliklarini aniqlashni; geografik borliqlar orasidagi munosabatlarni aniqlash olishni; geografik tahlil qila olishni; yaxlit jaxon xo'jaligini tuzilishini tahlil qila olishni, ta'lim natijalarini tushuntirish va qo'llashga nisatan yuqori intellektual darajasi bilan ajralib turadi, chunki unda o'quv materialini mazmunini ham uning ichki tuzilishini ham bilish lozim bo'ladi.</p>	<p>Geografik qobiq qismlari tahlil i Geografik qobiq qismlari (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, issiqlik, iqlim mintaqalari, tabiat zonalari, landshaftlar, xo'jalik komplekslari). Tabiiy - xududiy komplekslarni, hududiy ishlab chiqarish komplekslarni tashkil topish tamoillarini tahlili.</p>
5.	<p>Umumlashtirish (sintez). Berilgan ma'lumotlarni tahlil i asosida yaxlit geografik birlikni yaratish, masalan, fatsiyalar yig'indisi urochisheni, urochishelar yig'indisi joyni, joylar yig'indisi yaxlit landshaftlarni tashkil qilishi. Yoki xo'jaliklar yig'indisi tuman xo'jaligini, viloyat xo'jaligi iqtisodiy rayonlar xo'jaligini, u esa davlat iqtisodini, davlatlar iqtisodiyoti jaxon xo'jaligini tashkil qilishini. Ta'lim natijalari yangi chizma va tuzilmalarni yaratishga yo'naltirilgan, ijodiy faoliyat bo'lishini taqozo qiladi.</p>	<p>Turli - mavzuli kartalar va ma'lumotlarning tahlil i asosida yozma ish tayyorlash. Ma'lum bir geografik muammoni yechish bo'yicha faoliyat rejasini ishlab chiqish. Xususiy ma'lumotlar asosida yaxlit tabiiy geografik va iqtisodiy geografik yoki geosiyosiy yaxlit obrazni yaratish.</p>
6.	<p>Baholash. Mavjud qabul qilingan ta'lim maqsadlarini hisobga olgan holda ma'lumotlarni va metodlarni baholash. Masalan, meteorologik, gidrologik, statistik ma'lumotlarni hamda kuzatish, kartografik, qiyosiy-geografik matematik metodlarni baholash. Ushbu toifa ta'lim natijalari yuqoridagi toifalar bo'yicha natijalar olinishi aniq ifodalangan o'lchamlar asosida baholashni talab qiladi.</p>	<p>Tabiiy geografik va iqtisodiy geografik rayonlarni ichki o'lchamlar (ma'lumotlar) asosida baholash. Geografik qobiq va va uning qismlarini hamda jaxon xo'jaligini, jaxon geosiyosiy maydonlarini tegishli o'lchamlar asosida baholash.</p>

10.1.2. Geografiya ta'limi maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash.

Pedagogik texnologiyalarning ajralmas qismi bo'lgan test topshiriqlari barcha o'quv fanlarida bilimlarni tekshirishni asosiy usuli bo'lib qoldi, ayniqsa XX-asrning 90-yillaridan boshlab kirish imtixonlarida keng qo'llanila boshlandi. Shuni ham aytib o'tish lozimki, deyarli barcha fanlarda ham test topshiriqlarini tuzish bo'yicha aniq bir metodik qullanmalar va ko'rsatmalar ishlanmasdan turib test topshiriqlari ishlab chiqildi va nashr qilindi. Bu esa ayrim chalkashliklarni keltirib chiqardi. Testalogiya, ya'ni o'qitish maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash pedagogik texnologiyalarning oxirgi bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Demak, O'zbekistonda va boshqa qator MDH davlatlarida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash uning oxirgi bosqichlaridan boshlangan.

Umumta'lim va o'rta maxsus maktablarni eng dolzarb, murakkab va muxim muammolaridan biri o'quvchilarning bilim va malakalarini tekshirishdir. XX-asrning 90-yillarigacha o'quvchilar bilim va malakalarini tekshirishni og'zaki va yozma usuli keng tarqalgan edi. Mazkur usullarning asosiy kamchiligi bilim va malakalarga baho qo'yishdagi sub'ektivlikdir. Har bir imtixon oluvchi bir xil ishga turlicha yondoshib, turlicha baho qo'yish mumkin, eng muximi bu usulda aniq bir muvozanatning sust ishlanganligidir.

SHu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Oliy o'quv yurtlarining kunduzgi bo'limlariga qabul tizimini takomillashtirish haqida» farmoniga binoan, hamda 1992 yilgi Oliy o'quv yurtlariga test bo'yicha qabulning ijobiy natijalarini hisobga olib, Vazirlar mahkamasi O'zbekistondagi barcha o'quv yurtlari qabulini test usulida o'tkazish haqida qaror qabul qildi.

O'zbekistonda geografiya fani bo'yicha test topshiriqlari tuzib nashr qilina boshladi. Bu soxada X.Vaxobov, P G'ulomov, R.Qurbonniyozov, A.Soatov, A.Qayumov va boshqalar tomonidan katta ishlar amalga ogshirildi. 1994 yildan 2002 yilgacha Davlat test markazi tomonidan test topshiriqlari to'plamlari «Axbarotnoma» shaklida nashr qilindi.

Test inglizcha «Test» so'zidan olingan bo'lib, topshirish, sinash, nazorat qilish ma'nolarini anglatadi (BSE, 42 t, 1956 g). dastlab testlar psixologiya fanida kishining fikrlash qobiliyati, alohida muhim imkoniyatlari, irodasini va boshqa tomonlarni aniqlashda qo'llaniladigan bir qolipdagi topshiriqlardan iborat bo'lgan (so'zli yoki rasmi shaklda).

Maktablarda testlar (N.Grayvz, 1979) dastlab asrimizning 20-yillaridan boshlab AQSHda qo'llanila boshlangan, bu paytgacha AQSH va Buyuk Britaniyada imtixonlar asosan yozma shaklda o'tkazilar edi. XX-asr boshlarida AQSHda yozma imtixonlar qattiq tanqid ostiga oлина boshlandi, natijada bilim va malakalarni tekshirish bo'yicha turli tajribalar sinab ko'rila boshlandi. Chunki AQSHda o'quv jarayonini rejalashtirish bo'yicha maktablar juda katta xuquqqa ega edilar, natijada o'quvchilarning umumiy ta'lim darajalari turlicha bo'lgan. 1920 yildan boshlab Nyu-York shtatining maorif bo'limi aniq (ob'ektlar) testlar bo'yicha imtixon olish tajribasini boshladilar va 30-yillardan boshlab bunday usul AQSHning hamma maktablarida qo'llanila boshlandi. AQSHning shimoliy –sharqiy shtatlarining oliy o'quv yurtlariga kirish imtixonlari bo'yicha kengash ham universitetlarga kirishni rejaga solish maqsadida 30-yillarda testlar tuzishga kirishdi. Natijada testlar tuzish bo'yicha kooperativ xizmati tashkil qilindi, uning asosiy vazifasi, AQSHning maktab va kollejlarda o'quvchilar o'zlashtirishini ko'rsatilgan talablar asosida aniq baholash mezonlari bilan ta'minlash edi. 1948 yilda Ushbu kooperativ xizmat ta'lim testlari xizmatiga aylantirildi. Imtixonlar bo'yicha kengash test xizmatlarining ma'lumotlarini kollej va univesitetlarga kiruvchilarning bilimini tekshirishda ishlata boshladi.

Test bo'yicha bilim va malakalarni tekshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) fikrlash va matematik qobiliyatni aniqlashga mo'ljallangan testlar (ko'p javobli savollardan tuzilgan, imtixon 3-soat davom etadi); b) yakuniy test, asosan ingliz tili, ijtimoiy fanlar, matematika, chet tillari va tarix bo'yicha bilimlarni tekshiradi, kiruvchilardan 3-ta predmet bo'yicha testdan o'tish talab qilinadi (har bir predmet bo'yicha imtixon 1-soat davom etadi, hammasi ket-ma ket bo'ladi). Barcha testlar (ingliz tilidan tashqari) ko'p savolli toshiriqlar iborat. Buyuk Britaniyada testlar boshlang'ich maktablarning bitiruvchi sinflarida qobiliyatli o'quvchilarni o'rta maktablarga taqsimlash maqsadida o'tkaziladi. Imtixon topshiradigan o'quvlaridan to'g'ri javobni aniqlash talab qilinadi va har bir to'g'ri javob uchun bir ball qo'yiladi. Baholar aniq bo'lgani uchun imtixon oluvchilarning subektiv qarashlari yo'q bo'ladi.

Sobiq ittifoqda bilim va malakalarni test orqali tekshirish noilmiy deb qaralib, VKP (b)ning 1936 yil 4-iyulda chiqqan «Xalq maorifi komissarligi tizimidagi pedagogik noto'g'ri talqinlar haqida» nomli qarorida qattiq tanqid ostiga olindi va man qilindi. 1970 yildan boshlab test usuli

maktablarda yana asta sekin tajriba sifatida olimlar va ilg'or o'qituvchilar tomonidan qo'llanila boshlandi.

Geografiya soxasida mazkur ishlar T.P.Gerasimova, M.K.Kovalevskaya, V.A.Korinskaya, L.M. Teltevskeya va boshqalar tomonidan amalga oshirildi.

Hozirgi paytda jaxonda testlarning juda ko'p turlari mavjud, ulardan eng asosiylari, quyidagilar (G'ulomov, Vaxobov, Qurbonniyozov, 1993):

1.Ko'p javobli testlar. Bunday testlar juda keng tarqalgan. O'zbekistonda ham hozir asosan shunday testlar qo'llanilmoqda. Maskur testlarda bitta savolga uchtadan beshtagacha javob bo'ladi, imtihon topshiruvchi to'g'ri javobni aniqlab belgilashi lozim masalan,:

Ikki materik, ikki qit'a, ikki okean, ikki dengiz, ikki yarim orol va ikki davlatni ajratib turuvchi bo'g'izni aniqlang.

A.Bosfor

V.Gibraltar

S.Dreyk

D.Torres

E.Bering

2."To'g'ri- noto'g'ri" xilidagi savollardan iborat tetstlar (alternativ testlar). Bunda imtixon topshiruvchi topshiriqqa binoan to'g'ri yoki noto'g'ri javoblarni aniqlash kerak. Masalan, Yevropaga kirmaydigan davlatlarni tagiga chizing.

Ispaniya, Kuba, Frantsiya, Lixtenshteyn, Shri Lanka, Chexiya, Surinam, Barbados.

Yoki quyidagi to'g'ri yozilgan nomlarni tagiga chizing.

Andijon, Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo, Namangan, Jizzax viloyatlari Farg'ona vodiysida joylashgan.

3.Uyg'unlashgan savolli testlar. Bunday testlarda berilgan savollar yoki nomlar yoniga ularga mos bo'lgan tayyor javoblarni yozib qo'yish talab qilinadi. Masalan,

Toshkent viloyatida joylashgan shaharlar yoniga, ular uchun hos bo'lgan sanoat tarmog'ini yozing.

Yoqilg'i – energitika sanoati, rangli metallurgiya, oziq-ovqat, ximya, qurilish maxsulotlari ishlab chiqarish sanoati.

Yangiyo'l-

Chirchiq-

Ohangaron-

Olmalik-
Bekobod-
Angren-

4. Tushrib qoldirilgan so'zlarni to'ldirishga mo'ljallangan testlar.

Ushbu testlar tabiiy geografiyada keng tarqalgan geografik diktantlarga to'g'ri keladi. Masalan, «Farg'ona vodiysini shimoli g'arbdantizmasi,dan Farg'ona tizmasi,dan Oloy va Turkiston tizmalari o'rab turadi. Ma'muriy jixatdan Farg'ona vodiysida O'zbekistonga qarashli 3 ta viloyat-viloyatlari Qirg'izistonningviloyatlari vaning Xo'jand viloyati joylashgan».

5. Rasm yoki chizmalı testlar. Ushbu testlarda 3-5 ta rasm yoki chizma beriladi, ularning ichidan geografiya ob'ektini topish, yoki bo'lmasa chizmadagi xatolarni topish talab qilinadi. Masalan, «Quyidagi rasmlar ichidan Tanganika ko'lini aniqlang»

6. Murakkab testlar, ular o'quvchilarni fikrlashga va olgan bilimlarini qo'llay bilishga majbur qiladi.

Misol, Ishbilarmonlar g'isht ishlab chiqarishning Yang usulini o'ylab topishdi. G'ishtni ishlab chiqarishni boshlash uchun ish kuchi, rangli metallurgiya sanoati chiqindilari kerak, mablag'ni tog'- metallurgiya birlashmasi beradi. Bu g'ishtlar assan shaxsiy uylar qurishda ishlatiladi, shuning uchun axoliga sotishga mo'ljallangan, ammo maxsulotning 60% ni tog'-metallurgiya birlashmasi oladi. Hokimiyat quyidagi shaxarlardan biriga mazkur zavodni qurishga ruhsat berdi. Ishbilarmonlar g'isht zavodi qurish uchun qaysi shaharni tanlashadi (erning narxi hama joyda bir hil)?

A.Andijon, V.Olmaliq S.Bekobod D.Toshkent Ye.Chirchiq

7. Jadval shaklida testlar. Jadvalli testlar uch qismdan (ustundan) iborat bo'dadi. Birinchi ustunda geografik joy, voqea va hodisalarning nomlari beriladi, ikkinchi ustunda ularning shakli, xususiyati va xossalari ko'rsatiladi, uchinchi ustunda Ushbu xususiyatlar qaysi joyga, voqea va xodisaga xos bo'lsa, o'sha voqea va hodisaning hamda joyning tartib raqamni imtixon topshiruvchi yozib chiqishi kerak. Misol, Yevrosiyo relifining qanday shakllari qaysi geologik tuzilishlarga to'g'ri kelishini ko'rsating?

8-jadval

Evrosiyo relef shakllari	Geologik tuzilmalari	Javoblar
1.O'рта Sibir yassi tog'ligi 2.Turon pasttekisligi 3.Tyanshan 4.SHarqiy Yevropa tekisligi 5.Dekan yassi tog'ligi	Platforma	1,4,5,8
6.G'arbiy Sibr pasttekisligi 7.O'рта rusiya balandligi	Plita	2,6
8.Arabiston yarim oroli cho'llari va yassi tog'lari	Qalqon	7

8.Didaktik testlar yoki ko'p savolli va javobli testlar. Bu turdagi testlarda avval javoblar ro'yxati beriladi, keyin savollar beriladi, imtixon topshiruvchidan tayyor javoblardan moslarini topish talab qilinadi.

Misol. Javoblar.

Ptolemey

Beruniy

Kolumb

Magellan

Eratosfen

Savollar: 1.Amerika qit'asiga kim boshchiligidagi ekspeditsiya birinchi bo'lib borgan?

2. «Geografika» degan kitobni kim yozgan?

3.Kartalarni daraja to'ri bilan tuzishni kim birinchi bo'lib taklif qilgan?

4.Globusni birinchi bo'lib kim yasagan?

5.Dunyo bo'ylab kim birincha sayohat qilgan?

Test savollari va javoblarini tuzishning eng muhim tomonlaridan biri uning vazifasini, maqsadlarini va kimlarga mo'ljallangan hamda nimalar asosida tuzishni aniqlab olishdir.

Testlar vazifasiga ko'ra kundalik, oraliq va yakuniy testlarga hamda oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda qo'llaniladigan umumiy yoki maxsus testlarga bo'linadi. Har bir yirik mavzu o'tib bo'lingandan so'ng o'tkaziladigan testlarning maqsadi, o'quvchilar va talabalarning mazkur mavzu bo'yicha bilimlarini qay darajada bilib olganliklarini aniqlashdir (kundalik nazorat). Har bir yirik bo'lim o'tib bo'lingandan keyin

o'tkaziladigan testlar oraliq yoki chegaraviy nazoratni tashkil qiladi. Yakuniy test butun kurs o'tib bo'lingandan keyin sinov yoki imtihon tarzida o'tkaziladigan va o'quvchilar hamda talabalar egallagan bilim, malakalar ball bilan aniqlanadi. Oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda ishlatiladigan testlar tegishli soxalar bo'yicha mutaxassislar tomonidan tuziladi.

Testlarning maqsadi o'quvchilar va talabalarning olgan bilim va malakalarini, fikrlash qobiliyatini, qaysi fanga yoki soxaga moyilligini aniqlashdan iboratdir. Har bir sinfda, har bir kursda turli xil murakkablikdagi bilim va malakalar tekshiriladi. Boshlang'ich tabiiy geografiya kursida test savollari va javoblari asosan quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'quvchilar bilim va malakalarini tekshirishga mo'ljallanadi: topografik va kartografik bilim va malakalar, tasavvurlar (Erning qobiqlari, tuzilishi, o'lchamlari, tabiat uyg'unliklari va h.k.); o'z yashash joyining geografik xususiyatlari haqida bilimlar va dunyo aholisi haqidagi bilimlar.

Materiklar va okeanlar geografiyasi kursi bo'yicha test savollari va javoblari ikki yo'nalishda tuzilishi mumkin:

- umumiy tushunchalar bo'yicha testlar quyidagi bilimlarni tekshirish uchun tuzilishi kerak: tabiat tarkiblari haqida umumiy tushunchalar tizimi bo'yicha bilimlar; umumiy geografik qonunlar haqidagi bilimlar;

- yakka tushunchalar bo'yicha testlar har bir materik va okeanlar haqida quyidagi bilimlarni tekshirish uchun tuziladi; materik va okeanlarning geografik joylashishi; tabiat tarkibining asosiy xususiyatlari, yirik geografik borliqlar (ob'ektlar) ning joylashishi; tabiat uyg'unliklari (birliklari) ning joylashishi: har bir materikning aholisi va yirik davlatlari.

Iqtisodiy geografiya kursi bo'yicha test savollari quyidagi bilim va malakalarni tekshirish uchun tuzilishi kerak:

- umumiy iqtisodiy geografik tushunchalar haqida bilimlar;
- tarmoqlar geografiyasi haqida bilimlar;
- alohida davlatlar, iqtisodiy zonalar, hududlar, viloyatlar iqtisodiy geografiyasi haqida bilimlar;

Test savollari va javoblarini qanday ma'lumotlar vositasida tuzish kerak, bu ham eng muhim masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Test tuzayotganda doimo bitta qoidani esdan chiqarmaslik kerak, u ham bo'lsa test savollari va javoblarini dastur doirasida bo'lishi qoidasidir. Agar test savollari va javoblari dastur doirasiga kirmasa, o'quvchilar yoki talabalar savollarga noto'g'ri javob berishi mumkin. Har bir kurs va uning qoidalari

bo'yicha tuzilgan testlar xam shu kurs yoki qism doirasidagi bilimlar asosida tuzilishi kerak. Test savollari va javoblari quyidagi ma'lumotlar asosida tuziladi:

- tegishli darslik matni asosida;

- darslikdagi kartalar, rasmlar, chizmalar va jadvallar vositasida;

- tegishli sinflar va kurslar uchun chiqarilgan atlaslar va kartalar asosida;

- tegishli kurslar uchun chiqarilgan metodik qo'llanma, ko'rsatma va yo'riqnomalar asosida;

- fakultativ mashg'ulotlar bo'yicha darslik va qo'llanmalar asosida Geografik ma'lumotlar test savollari va javoblari tuzish darajasiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- test savollari va javoblari oson tuziladigan ma'lumotlar ;

- test savollari va javoblari qiyin tuziladigan ma'lumotlar;

- test savollari va javoblari tuzib bo'lmaydigan yoki juda qiyin tuziladigan ma'lumotlar. Masalan, ayrim tushuncha va ta'riflar, jarayonning tavsifi kabi masalalar.

Testlar qamroviga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Kursning ayrim mavzulariga, bo'limlariga tuzilgan testlar masalaning mohiyatini chuqur ochib beradi, mavzular juda chuqur va aniq yoritiladi. Yakuniy testlar esa asosan umumiy qonuniyatlar va xususiyatlarni ochib berishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Testlar o'quvchilar bilmini tekshirishda va baholashda har qanday sub'ektiv shart – sharoitlarga qaramasdan bahoning ob'ektiv bo'lishini ta'minlaydi.

Ko'p javobli testlar tuzilayotganda quyidagi qoidalarga amal qilish lozim:

- javoblar eng kamida 3 ta bo'lishi kerak, javoblar qancha ko'p bo'lsa, tasodifiy baholar soni shuncha kam bo'ladi, odatda hozirgi paytda beshta javobli testlar keng tarqalgan;

- noto'g'ri javoblar ham haqiqatga yaqinroq bo'lishi kerak;

Testdagi har bir savol va unga berilgan javoblar o'quvchi va talabarni chuqur o'ylashga, tafakkur qilishga majbur qilish kerak. Talabalar bilimini va malakasini tekshirishda test usulini qo'llashni quyidagi afzalliklari bor:

- test usulida o'tkazilgan imtihonda o'rganilgan hamma masalalarni talabalar qanday o'zlashtirganligini bira to'la aniqlash mumkin. Oddiy imtixonida buni iloji yo'q.

-talabalar yoki ko'pchilik talabalar qaysi mavzularni to'liq o'zlashtirgan, qaysilarini kam o'zlashtirgan, qaysi masalalarni qisman o'zlashtirgan, qaysilarini kam o'zlashtirgan yoki butunlay bilib olmaganligini aniqlash mumkin:

-barcha talabalar bilimini qisqa vaqt ichida tekshirib olish mumkin;

-talabalar bilimini ob'ektiv baholash mumkin.

Test usulini qo'llashning qiyinchiliklari va noqulayliklari quyidagilardan iborat:

-test savollari va javoblarini tuzish juda qiyin va katta ma'suliyatni talab qiladi;

- talabalar bilan bevosita muloqotda bo'linmaydi;

-talabaning ilmiy va og'zaki nutqini o'stirishga yordam bermaydi;

-an'anaviy imtixon va sinovlarda talabalar bilmagan narsalarni bilib olishadi, ya'ni imtixon va sinov bilim berish usullaridan biri ekanligi test usulida bo'lmaydi;

-talabalar 40-50 ta savolning qaysi biriga to'g'ri va qaysi biriga noto'g'ri javob berganliklarini ham bilmaydilar.

SHuning uchun testga talabalar bilimini tekshirish usullaridan biri sifatida qarash lozim. Lekin oliy o'quv yurtlariga qabul imtixonini test usulida o'tkazish eng maqul usul. Chunki bunda sub'ektivlikka o'rin qolmaydi. Test usuli EXM yordamida amalga oshirilishi kerak. Javoblarga qo'yiladigan ballarni ham mashina hisoblashi kerak.

Endi test savollari va unga kalit tayyorlash haqida. Joriy testda muayyan mazmuni o'quvchilar yoki talabalar qanday o'zlashtirganini nazorat qilinadi, shuning uchun savollar maydaroq va chuqurroq bo'ladi. Oraliq testda savollar kengroq bo'ladi. Yakuniy testlar butun o'quv kursi materialini o'z ichiga oladi.

10.2. Didaktik o'yinlar texnologiyasi.

Geografiya ta'limida didaktik o'yinlar texnologiyasi o'quvchilarni bilim faoliyatini jadallashtirishni asosiy usullaridan biri sifatida ilgari qo'llanib kelinadi.

O'quvchilarga geografik o'yinlar orqali bilim berish didaktik o'yinli darslar deb ataladi.

Geografik o'yinlarning asosiy xususiyatlari qo'yidagilardan iborat.

1. Geografik o'yinlar bilan dars o'tilganda o'quvchilarda rivojlantiruvchi faoliyat vujudga keladi. Bunda o'yinda ishtirok etayotgan o'quvchilar

rollarini, vazifalarini erkin tanlashadi. Masalan, ekspeditsiya o'yinlarida kema darg'asi, boshqaruvchi, kuzatuvchi, kartograflar, dengizchilar va boshqa rollar.

2. Geografik o'yinlar bilan shug'ullanish jarayonida ijodiy muhitni va munozarali vazifalarni vujudga kelishi. O'quvchilar geografik o'yin davomida aniq bir rollar va vazifalarni bajarish jarayonida ijodiy ishlar bilan mashg'ul bo'ladi, ma'lum bir muammoli vaziyat vujudga kelsa ularni hamkorlikda yechishadi.

Geografik o'yinlar darsini mavzusi va o'tkaziladigan muddatini o'qituvchi oldindan belgilaydi. O'yinga tayyorgarlik davomida o'qituvchi geografik o'yinlarning tarkibiy tuzilishini aniqlab oladi. Geografik o'yinlarning tarkibiy tuzilishiga quyidalilar kiradi: o'yining maqsadi va loyihasini ishlab chiqish; o'yinda ishtirok etadigan personajlarni (rollarni) aniqlash; o'yinda ko'zda tutilgan personajlarni vazifalarini ishlab chiqish; ma'lum bir personajlar bajaradigan vazifalarni metodini ishlab chiqish yoki tanlash; geografik o'yinda ishtirok etadigan personajlar o'rtasidagi munosabatlarni ishlab chiqish.

Geografik o'yinlar individual, guruhli va ommaviy turlarga bo'linadi. Ularning barchasi ma'lum bir o'quv sharoitlarida qo'llaniladi. Geografik o'yinlar syujetli-rolli, ijodiy, ishbilarmonlik, konferentsiya va boshqa turlarga bo'linadi.

Syujetli-rolli o'yinlar tabiiy va ijtimoiy- iqtisodiy borliq voqea va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ijodiy o'yinlar o'quvchilarni avval olgan bilimlariga asoslanib ma'lum bir muammoli geografik masalani didaktik o'yin orqali yechishga mo'ljallangan bo'ladi.

Ishbilarmonlik yoki biznes o'yini iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida ko'proq qo'llaniladi.

Bunday iqtisodiy, ijtimoiy va geografik muammolar geografik o'yinlar yordamida hal qilinadi.

Geografiya fanida qo'llaniladigan didaktik o'yinlarni ikkita katta guruhga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografik o'yinlar va ijtimoiy-iqtisodiy geografik o'yinlar.

10.2.1. Tabiiy geografik o'yinlar.

Didaktik o'yinlar texnologiyasi tabiiy geografik bilimlarni o'rganishni va o'zlatirishni faollashtiradi. Mazkur didaktik o'yinlarni sinflar bo'yicha ham aniq bir mavzular bo'yicha ishlab chiqish mumkin, sinflar bo'yicha

quyidagi predmetlar uchun ishlab chiqish mumkin: materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (7-sinf); O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi. Tabiiy geografiya darslarida qo'yidagi mavzular bo'yicha didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin:

-geografik tadqiqotlar tarixi. Fanning rivojlanish tarixi, hududlarni va ayrim muammolarni o'rganish tarixi;

-plan va karta, shartli belgilar, andozalar, gorizontallar, geografik kordinatalar, mashstab va h.k.;

-litosfera: yerning ichki tuzilishi; yer po'sti; tog' jinslari; relef va uning turlari, ayrim hududlar relefi;

-gidrosfera va uning tarkibiy qismlari. Dunyo okeani. Quruqlik suvlari, yer osti va yer usti suvlari. Materiklar va ayrim hududlar ichki suvlari;

-atmosfera, uning tuzilishi, tarkibi, havo massalari. Ob-havo va iqlim. Iqlim hosil qiluvchi omillar. Iqlim mintaqalari. TSiklonlar, yog'inlar. Materiklar va ayrim hududlar iqlimi;

-biosfera. Materiklar ayrim hududlarining tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosi.

Yuqorida keltirilgan tabiat tarkiblarining har biri bo'yicha juda ko'p didaktik o'yinlar ishlab chiqish mumkin. Individual didaktik o'yinni quyidagicha tuzishimiz mumkin.

1. Ekvator bo'yicha atlantika okeannining kengligi 60° bo'lsa, yerning harakat tezigidagi uchayotgan kosmik kema uni necha soatda bir qirg'og'dan ikkinchi qirg'og'iga yetib boradi. Mazkur o'yinni yechish uchun o'quvchi quyidagilarni bilishi lozim. Yerning burchak tezligini, ekvator 1° yoyning uzunligini. Yerning burchak tezligi soatiga 15° , ya'ni yer bir soatda 15° masofani bosib o'tadi. Demak kosmik kema yer tezligida uchayotgan bo'lsa Atlantika okeanining kengligi 60° bo'lsa, uni bir qirg'og'idan ikkinchi qirg'og'iga $60^{\circ}:15^{\circ}= 4$ soatda yetib boradi. Ekvator bo'ylab 1° yoyning uzunligi $111,0 \text{ km}^2$ teng, unda ekvator bo'yicha Atlantika okeanining kengligi $60 \times 111,1 \text{ km}^2=6666 \text{ km}$.

Yoki bo'lmasa koordinata to'ri bo'yicha quyidagicha individual o'yinni ishlab chiqish mumkin: Sharqiy yarimsharning 105° meridiani g'arbiy yarim sharning qaysi meridianiga to'g'ri keladi. Buning uchun o'quvchi quyidagi bilimlarga ega bo'lishi lozim: har bir yarim sharning va yer sharining necha gradusga teng ekanligini. Shundan so'ng mazkur o'yin quyidagicha yechiladi:

$180^{\circ}-105^{\circ}=75^{\circ}$ demak sharqiy yarim sharning 105° meridiani g'arbiy yarim sharning 75° meridianiga to'g'ri kelar ekan.

7-sinfda "O'rta Osiyo foydali qazilmalari" mavzusida guruhli o'yinni tashkil qilish mumkin. O'rta Osiyo yozuvsiz kartasi shunday bo'laklarga ajratiladiki uning har bir bo'lagida ma'lum bir foydali qazilma albatta bo'lsin. Bo'laklarga mos qilib kartochkalar kesiladi uning har biriga foydali qazilma koni bor joy nomi yozib chiqiladi. Masalan, Angren, Polvon tosh, Boysun. Boshqaruvchi kartochkalarni yig'ib olib yozuvsiz kartalarni o'yin ishtirokchilariga tarqatadi. O'yin boshqaruvchi joy nomlari yozilgan kartochkalarni bittadan olib o'qiydi va ishtirokchilardan kimni qo'l ko'tarishini kuzatadi qo'l ko'targan o'quvchiga kartochkani beradi. Mazkur kartochka yozuvsiz kartaning kerakli joyiga qo'yilishi lozim. Qachon o'yin ishtirokchilaridan biri yozuvsiz kartalarni kerakli kartochkalar bilan to'ldirib bo'lgandan so'ng o'yin tugaydi va u o'quvchi g'olib hisoblanadi.

Ommaviy geografik o'yinlar 2-3 ta parallel sinflar bilan o'tkazilishi mumkin. Ommaviy o'yinlar odatda chorak oxirida yoki o'quv yili oxirida, bayramlarda, maktab olimpiadalarida o'tkazilishi mumkin.

10.2.2. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida didaktik o'yinlar o'tkazish texnologiyasi.

Umumta'lim maktablarida iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslari VIII- IX sinflarda o'rganiladi. Mazkur kurslarda quyidagi mavzular bo'yicha didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin:

- tabiiy resurslar va ulardan foydalanish;
- siyosiy karta va uning shakillanish bosqichlari. Davlatlar va ularning turlari;
- aholi geografiyasi, ko'payishi, tarkibi, shahar va qishloq aholisi, urbanizatsiya darajasi, axolini ko'chib yurishi;
- ilmiy - texnik inqilob va uning ishlab chiqarishni rivojlanishiga ta'siri. Sanoatini industrial orti rivojlanishi;
- mehnatni xalqaro geografik taqsimoti. Xalqaro ixtisoslashuv, mintaqaviy va tarmoq ixtisoslashuvi;
- sanoat va uning tarmoqlari. Materiklar va alohida davlatlar sanoati;
- qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlari. Materiklar va alohida davlatlar qishloq xo'jaligi;
- transport va xalqaro iqtisodiy aloqalar;
- mintaqalar va davlatlar iqtisodiy geografiyasi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursi bo'yicha individual va guruhli didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin.

1. Afrika materigi siyosiy kartasidagi davlatlarni chegarasi bo'yicha qirqib olib, ularni joylashtirish bo'yicha o'yin tashkil qilinadi. Bunda 2-3 ta o'quvchi navbat bilan davlatlarni joy-joyiga to'g'ri qo'yib chiqadi. Kim qisqa vaqtda mazkur ishni bajarsa o'sha g'olib hisoblanadi. Bunda o'quvchilarni siyosiy karta va davlatlarni geografik joylanishi haqidagi bilimlari tekshiriladi.

2. Maydoni 1 mln. km² ortiq bo'lgan davlatlar soni qaysi materikda ko'p ekanligini aniqlang.

3. Sharqdan-g'arbga, shimoldan-janubga geografik o'yini. O'qituvchi yoki o'yin boshqaruvchisi sinf o'quvchilariga besh va undan ortiq davlat nomi yozilgan kartochkalar tarqatadi. O'yin ishtirokchilariga kartochkada yozilgan davlatlarni ma'lum tartibda ya'ni sharqdan g'arbga yoki shimoldan janubga tomon tartib bilan, ma'lum ajratilgan vaqt ichida yozib chiqishlari topshiriladi. Masalan, kartochkada quyidagi davlatlar yozilgan deylik: Jazoir, Chad, Markaziy Afrika Respublikasi, Liviya, Misr, Saudiya Arabistoni, Marokash, Kongo, Tunis, Efiopiya. Agar sharqdan g'arbga ma'lum tartibda davlatlarning nomini yozish talab etilsa – Saudiya Arabistoni, Misr, Liviya, Tunis, Jazoir, Marokash tartibida yoziladi. Agar shimoldan janubga tomon yozish talab etilsa quyidagi tartibda Latviya, Chad, Markaziy Afrika Respublikasi, Kongo.

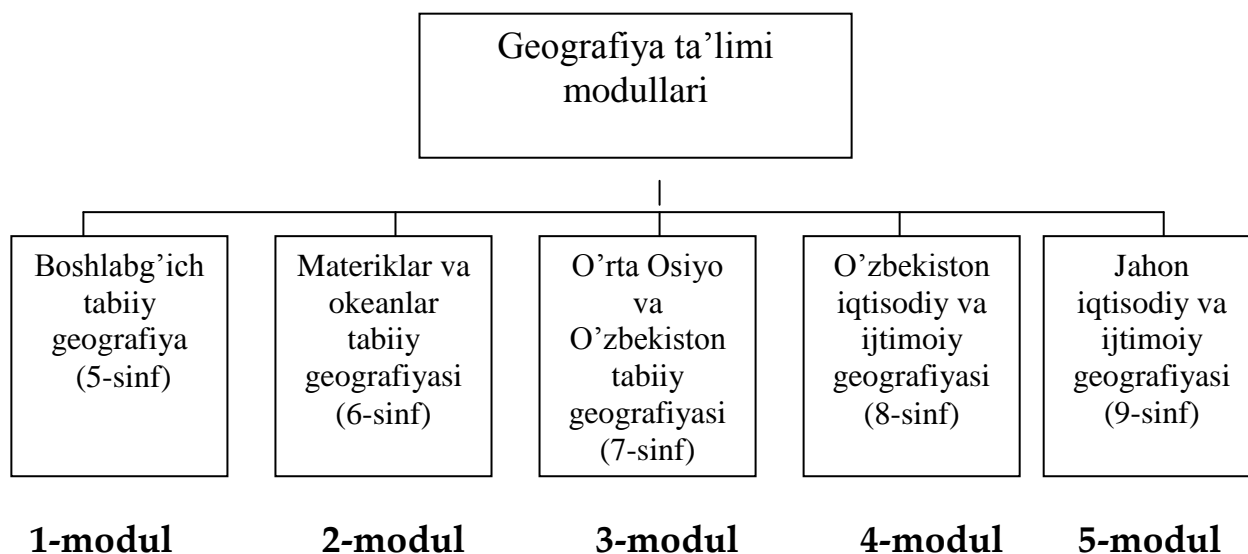
SHunga o'xshash geografik o'yinlarni har bir davlat iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi bo'yicha ham ishlab chiqish mumkin.

O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi va uning tarmoqlari bo'yicha qator didaktik o'yinlar ishlab chiqib, o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtirish mumkin.

10.3. Modulli ta'lim texnologiyasi.

Umumta'lim maktablarida geografiya predmetlari oddiydan murakablikka tomon bir – birini to'ldiradigan holda joylashtirigan. Har bir geografiya predmetida bir- biri bilan bog'langan voqea va hodisalar xususiyatlari va qonunyalari ochib berilgan. Shuning uchun bir-biri bilan bog'liq bo'lgan borliq, voqea va hodisalar haqidagi bilimlar tizimiga geografik modullar deb ataladi. Har bir modul yanada mayda modullarga bo'linib ketadi. Agar umumta'lim maktablarida geografiya predmetlarini

bitta katta modul deb qaraydigan bo'lsak har bir sinf geografiyasi alohida modul deb qaralishi mumkin. (2- rasm.)

2-rasm. Geografiya ta'limining yirik modullari

Yirik modullarni yanada kichikroq modullarga bo'lish mumkin. Bunda har bir sinf geografiya dasturi mazmunidan kelib chiqqan holda tegishli modullarga bo'linadi.

Mazkur xolni beshinchi sinf geografiya predmeti misolida ko'rib chiqamiz. 5-sinfda o'rganiladigan «Boshlang'ich tabiiy geografiya» predmetini 5 ta modulga bo'lishimiz mumkin.

1-modul. Kirish. ya'ni geografiya fanining predmeti, tarmoqlari, rivojlanish tarixi. Mazkur modulni yanada mayda modullalarga bo'lib yuboramiz.

1.1-modul. Geografiya fani nimani o'rganadi va u qanday tarmoqlarga bo'linadi. Demak bu yerda geografiya fani haqida umumiy tasavvur va bilimlar beriladi. Shundan so'ng geografiya fanini ikkita yirik tarmoqqa ya'ni tabiatni va tabiiy sharoitni o'rganadigan tabiiy geografiyaga aholini va uning xo'jalik faoliyatini o'rganadigan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga, bo'linishi haqida o'quvchilarga bilimlar beriladi.

1.2-modul. Geografik bilimlarning rivojlanishi. Mazkur modulni tushuntirish qadimgi Yunoniston geografiya maktabi vakillari Aristotel, Ptolomey, Strabon geografiyasidan boshlanadi. So'ngra O'rta asrlarda sharq, jumladan O'rta Osiyoda geografiya fanini rivojlanishi, buyuk geografik kashfiyotlar, 18-19 asrlarda va XX asrlarda geografiya fanlarining rivojlanishi haqida bilimlar beriladi.

1.3 - modul. Zamonaviy geografiya. Hozirgi davrda geografiya fanining asosiy vazifalari haqida bilimlar beriladi.

Ikkinchi yirik modul plan ya'ni tarx mavzusiga bog'ishlanadi.

2- modul. Tarx. Mazkur modul quyidagi kichik modullarga bo'linadi.

2.1 - modul. Joy tarxi haqida tushuncha. Rasm, aerosurat, kosmosurat va tarx. Ularning bir- biridan farqi.

2.2- modul. Masshtab. Sonli, chiziqli va so'zli, bir masshtabni ikkinchi masshtabga o'tkazish. Masalan, so'zli mashtabni sonli yoki chiziqli mashtabda ifodalash. Masshtab bilan mashqlarni amalga oshirish.

2.3-modul. Shartli belgilar, ularning turlari. Masshtabli va massht- siz shartli belgilar.

2.4- modul. Azimut. Ufq tomonlari. Kompas va u bilan ishlash.

2.5 – modul. Mutloq va nisbiy balandlik. Joyda masofani aniqlash. Gorizontallar va ular bilan ishlash.

2.6- modul. Tarx olish. Qutbiy va yo'nalish bo'yicha tarx olish.

3 – modul. Geografik kartalar.

3.1- modul. Kartalar haqida tushuncha. Globus. Dunyo kartasi. Yarim sharlar kartasi. O'zbekiston kartalari. Yozuvsiz kartalar. Atlaslar.

3.2- modul. Daraja to'ri. Ekvator, meridian, parallellar. Qutblar.

3.3- modul. Geografik kordinatalar. Geografik uzunlik. Geografik kenglik. Geografik koordinatalarni aniqlash.

Qolgan modullar ham xuddi shu tartibda tuzib chiqiladi (14 modul Yer Quyosh tizimida; 5 –modul – Yer qobiqlari. Yer qobiqlari o'z navbatida 7- ta kichik modulga bo'linadi.)

Modulli texnologiya bilan dars o'tilganda bilimlar bosqichma-bosqich beriladi va o'zlashtiriladi. Mazkur texnologiya o'qituvchi uchun ham juda qulay.

6-sinfda o'rganiladigan "Materiklar va okeanlar" tabiiy geografiya kursini 10 ta yirik modulga bo'lishimiz mumkin: 1.Kirish; 2.Geografik qobiq; 3.Dunyo okeani; 4.Afrika; 5.Avstraliya va Okeaniya; 6.Antarktida; 7. Janubiy Amerika; 8. Shimoliy Amerika; 9.Evrosiyo; 10. Dunyo aholisi va siyosiy kartasi. Mazkur ajratilgan modullarni yanada maydaroq modullarga bo'lish mumkin. Masalan, geografik qobiq modulini quyidagi kichik modullarga bo'lish mumkin: 2.1. Geografik qobiqning xususiyatlari. 2.2. Geografik qobiqning bo'ylama (vertikal) tuzilishi. 2.3. Geografik qobiqning yuzalama (gorizontal) tuzilishi.

10.4. Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi XX-asrning oxirlarida AQSH olimlari tomonidan ishlab chiqilgan, so'ngra Yevropa davlatlarida qo'llanila boshlangan. O'zbekistonda mazkur usul biologiya ta'limi uchun J.O.Tolipova va A.T.G'ofurovlar (2002) tomonidan qo'llangan va uning ilmiy metodik asoslari ishlab chiqilgan.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining asosiy g'oyasi birgalikda yangi bilimlarni o'rganish va topshiriqlarni bajarish hisoblanadi. Mazkur usulni bir necha variantlari mavjud. Ulardan keng tarqalgani quyidagilardir: a)kichik guruhlarda ijodiy izlanishlarni tashkil qilish metodi; b) xamkorlikda o'qitishni "arra" usuli; v)kichik guruhlarda xamkorlikda o'qitish; "Birgalikda o'qiymiz" metodi; guruhda o'qitish (Tolipova, G'ofurov, 2002)

Kichik guruhlarda ijodiy izlanishni tashkil etish usuli 1976 yil Sh.SHaron (Isroil) tomonidan ishlab chiqarilgan. Mazkur metod bilan o'qitish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

- 6 kishidan iborat o'quvchilar ijodiy guruhi tuziladi;
- darsda o'rganiladigan mavzu yanada kichik modullarga (qismlarga) ajratiladi;
- so'ngra modullar (qismlar) o'quvchilar o'rtasida taqsimlanadi;
- har bir o'quvchi o'ziga taqsimlangan modulni bajaradi;
- modulni topshiriqlari bajarib bo'lingandan so'ng munozara o'tkaziladi, so'ngra guruh tomonidan ma'ruza tayyorlanadi;
- guruh a'zolari tayyorlagan ma'ruzani sinfda himoya qilishadi.

Masalan, Afrika iqlimini o'rganish 6 kishilik guruhga topshirildi deb faraz qilsak, uni quyidagi 6 ta modulga (qismga) bo'lamiz:

1 modulcha-Afrika iqlimini shakillanish omillarini o'rganish.

2 modulcha- Afrikani qish faslidagi iqlimini asosiy xususiyatlarini ochib berish.

3 modulcha-Afrikani yoz faslidagi iqlimini asosiy hususiyatlarini ochib berish

4 modulcha-Afrika materigida yog'inlar taqsimotini asoslab berish

5 modulcha-Afrika materigidagi shamollarni asosiy turlari va yo'nalishlarini aniqlash

6 modulcha- Afrika iqlim mintaqalarini tavsifini tuzish

Mazkur topshiriqlar (modullar) bajarilgandan so'ng guruh talabalari tomonidan Afrika iqlimi haqida ma'ruza tayyorlanadi va sinf o'quvchilari oldida ximoya qilinadi.

Xamkorlikda o'qitishni aralash usuli 1978 yilda E.Aronson tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur metod bilan dars o'tish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

- 6-8 ta o'quvchidan iborat kichik guruh tashkil qilinadi;
- bunda ham darsda o'rganiladigan mavzu ma'lum bir mantiqiy modullarga bo'linadi;
- har bir modul bo'yicha o'quvchilar bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar tizimi tuziladi;
- ma'lum bir o'quvchilar guruhi bitta topshiriqni bajaradi va mazkur topshiriq bo'yicha mutaxassisga aylanadi;
- guruhlar qayta tashkil etiladi va har bir guruhda ma'lum bir topshiriq bo'yicha mutaxassis albatta qatnashishi zarur;
- har bir topshiriq bo'yicha shakllangan "mutaxassis" o'zi egallagan bilimlarini sinfdoshlariga gapirib beradi.

Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish usuli 1986 yil R.Slavin tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur metod bilan o'qitish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat; a) o'qituvchi 4 ta o'quvchidan iborat kichik guruhlar tuzadi; b) o'qituvchi ma'lum mavzu bo'yicha o'quvchilarni mustaqil ishlarini tashkil etadi; v) topshiriq 4 qismga bo'linib, har bir topshiriqni bittadan o'quvchi bajaradi; g) har bir o'quvchi bajargan topshirig'ini guruhdoshiga tushuntiradi; d) har bir guruh topshiriq yuzasidan xulosa tayyorlaydi; ye) o'qituvchi har bir guruh xulosasini tinglaydi va ular bilimni baholaydi.

Masalan, O'zbekistonni ma'lum bir tabiiy geografik o'lkasini tabiatini o'rganishda, sinf o'quvchilarini 4 kishidan iborat kichik-kichik guruhlariga bo'lib quyidagi topshiriqni berish mumkin (Farg'ona vodiysi misolida):

1-guruh. Farg'ona vodiysining geografik joylashishi va chegaralari hamda tekshirish tarixi.

2-guruh. Farg'ona vodiysining geologik tuzilishi, reliefi va foydali qazilmalari;

3-guruh. Farg'ona vodiysining iqlimi;

4-guruh. Farg'ona vodiysining ichki suvlari;

5-guruh. Farg'ona vodiysining tuproqlari, o'simligi va hayvonot dunyosi.

Guruhli usulda o'qitish texnologiyasida sinf ikkita guruhga bo'linadi va ikkala guruhga bir xil topshiriq beriladi. Masalan, yog'inlar va ularning turlari.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR.

1. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashning asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
2. Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasining asosiy ko'rsatgichlari nimalardan iborat?
3. Test yordamida bilim va malakalarni tekshirish nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Didaktik o'yinlarni qanday turlarini bilasiz?
5. Modul deb nimaga aytiladi?
6. Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari qanday turlarga bo'linadi?

III-QISM

11-BOB. O'QITISH VOSITALARI

11.1. O'qitish vositalari turlari.

O'qitish vositalari- bu bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadida o'quv jarayonini tarkibiga kiritilgan turli xil bilim manbalaridir.

O'quv dasturi bo'yicha o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan o'quv materialini turli manbalardan olinadi. Ushbu bilimlar o'quvchilar tomonidan qabul qilinishi va o'zlashtirishi uchun aniq bir pedagogik va metodik sharoitlar bo'lmog'i lozim. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilmog'i lozim. O'quvchilar bilish faoliyatini tashkil qilishga quyidagilar kiradi:

- eshitish;
- eshitgan geografik ma'lumotlarni belgilash;
- eshitgan geografik ma'lumotlarni eslab qolish;
- nashriy manbalardan ma'lumotlarni qabul qilish;
- kuzatish va h.k.

Umumta'lim maktablarida ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni yechish maqsadida, o'quv jarayoni tarkibiga kiritilgan bilim manbalari o'qitish yoki o'quv vositalariga aylanadi. Masalan, tog' jinslari ochilmasi o'quvchilar tomonidan o'rganilgan taqdiridagina o'qitish vositalariga aylanadi.

O'qitish vositalari tabiat va jamiyat haqidagi ilmiy bilimlarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. O'qitish vositalarining asosiy vazifasi bilim olish jarayonida ko'rgazmalilikni ta'minlashdir.

Geografik voqea va hodisalarni tasvirlash usuliga ko'ra o'qitish vositalari to'rt turga bo'linadi (I.S. Matrusov, L.M. Pancheshnikova):

a) natural ob'ektlar; b) geografik borliq, voqea va hodisalarni tasvirlash; v) predmet va hodisalarni belgilar bilan tasvirlash; g) tabiat xodisalarini hosil bo'lishini ko'rsatish va tahlil qilish uchun priborlar.

Natural, ya'ni tabiiy ob'ektlarga quyidagilar kiradi:

-sinf sharoitida o'rganiladigan tabiat ob'ektlari va inson xo'jaligi faoliyati predmetlari (namunalar, gerbariylar, sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlari namunalari);

-bevosita o'quv sayohati jarayonida o'rganiladigan tabiiy ob'ektlar va xo'jalik faoliyati maxsulotlari: bevosita tabiiy sharoitda o'rganiladigan ob'ektlarga geografik ochilmalar, daryolar, soylar, ko'llar, tuproqlar, o'simliklar va xayvonot dunyosi kiradi. Xo'jalik faoliyati maxsulotlariga ekinzorlar, polizlar, bog'lar, uzumzorlar va boshqalar kiradi;

Natural o'quv vositalari yordamida o'rganilayotgan predmet va hodisalar haqida bevosita tasavvurlar hosil qilinadi.

Geografik voqea va hodisalarning tasviri quyidagi guruhlariga bo'linadi:

-tabiiy va xo'jalik ob'ektlarining modellari. Ularga relief shakillari, daryo vodiylari, botiqlar, tekisliklar, muzliklar, g'orlar, suv omborlari va boshqa xo'jalik ob'ektlarining modellari kiradi;

-yassi ko'rgazmali qo'llanmalar. Mazkur vositalarga qo'yidagilar kiradi: devoriy rasmlar, portretlar, diapozitivlar, diafilmlar, kinofilmlar, kinolavhalar, vidiotasmalar va h.k.

SHartli belgilar yordamida geografik predmet va hodisalarni bayoni va tasviri (so'zli, belgili, sonli). Mazkur vositalar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- verbal vositalar. Darsliklar, ma'lumotnomalar, matndagi jadvallar;

- kartografik vositalar: kartalar, atamalar, karta-sxemalar, chiziqli kartalar, devoriy kartalar;

- chizmalı sxematik qo'llanmalar. Ularga quyidagilar kiradi: tarkibiy sxemalar, masalan gidrosferaning tuzilishi, xalq xo'jaligini tuzilishi; sinflashtirish sxemalari (tog' jinslari, landshaftlar va h.k); tabiiy va iqtisodiy voqea va hodisalarning o'zaro aloqalari va o'zaro ta'siri;

-chizmalı statistik qo'llanmalar, chizmalar, diagrammalar, jadvallar.

Mazkur o'quv vositalari geografik voqea va hodisalarni fozoviy joylashishini va ularning tuzilishi va mohiyati haqida tasavvurlarni shakllantiradi.

Tabiiy hodisalarni sodir bo'lish jarayonini ko'rsatish va tahlil qilish uchun zarur bo'lgan vositalarga quyidagilar kiradi:

-joyda o'lchash ishlari olib borish uchun zarur bo'lgan priborlar (ruletka, kompas, nivelir, teodolit);

-tabiiy hodisalarni miqdoriy va sifat ko'rsatgichlarini aniqlaydigan priborlar (termometr, barometr);

-kartometrik ishlarni olib borish uchun ishlatiladigan priborlar (kurvimetr, lineyka, transportir va h.k.);
-erni sutkalik va yillik harakatini ko'rsatadigan priborlar.

11.2. Geografiya darsligi va u bilan ishlash texnologiyasi.

11.2.1. Geografiya darsligining tuzilishi.

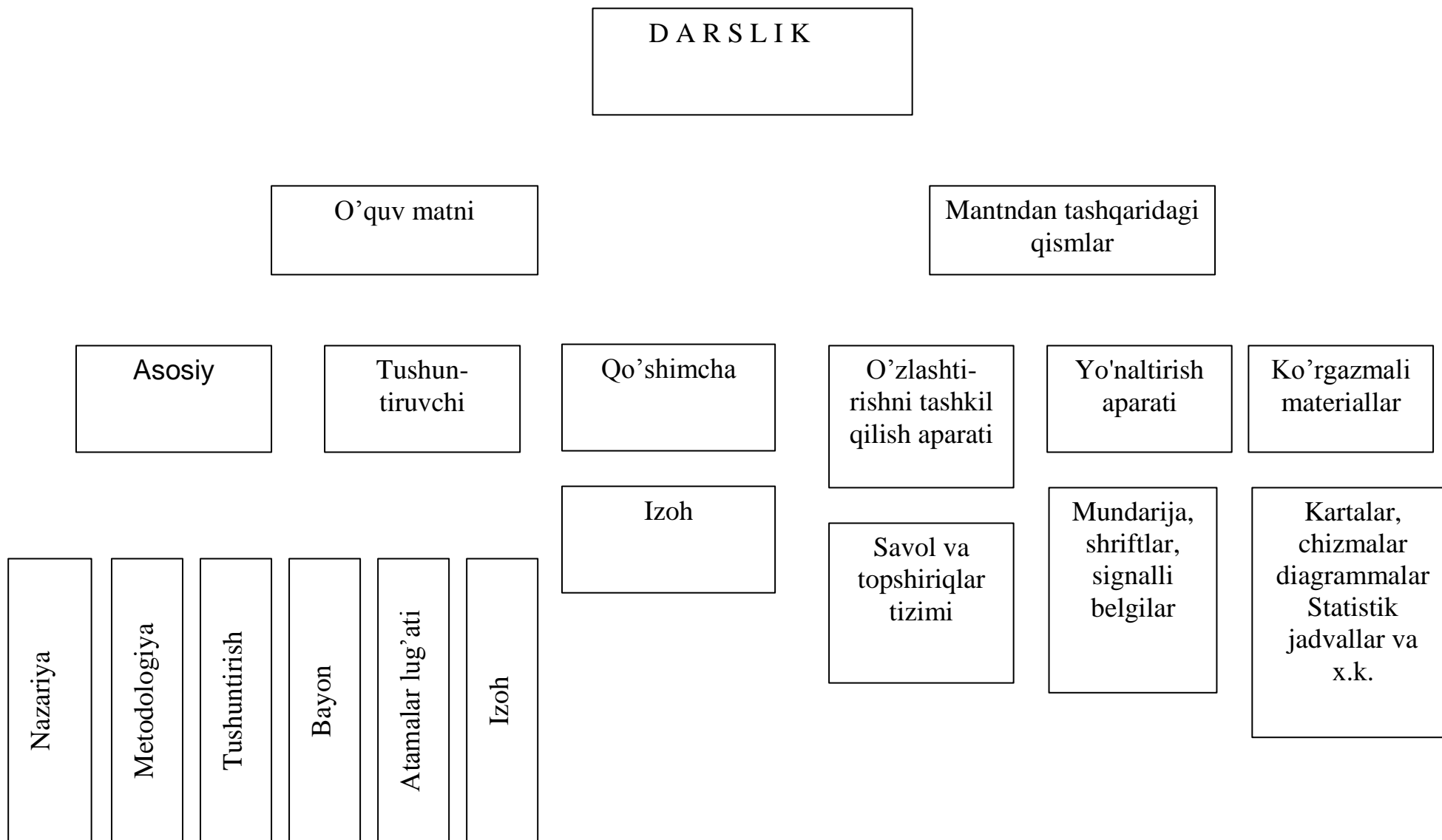
Geografiya ta'limida darsliklar asosiy bilim olish manbai bo'lib hisoblanadi, shuning uchun ular asosiy o'qitish vositalaridir.

Geografiya darsliklari yuqori ilmiy darajaga ega bo'lishi, metodik aparati pedagogik jihatdan asoslangan bo'lishi lozim. Darslikning metodik tuzilishi o'quvchilarni o'qishga o'rgatishga yo'naltirilgan. Darslik juda ko'p ta'limiy vazifalarni bajaradi. Darslik bilan ishlaganda o'quvchilar quyidagi ishlarni bajarishadi: matn bilan ishlash usullari; kartografik ma'lumotlar bilan ishlash usullari; statistik ma'lumotlar bilan ishlash usullari; chizmalar, rasmlar, fotografiyalar bilan ishlash usullari; matndagi jadvallar bilan ishlash usullari; matndan tashqaridagi materiallar bilan ishlash usullari; darslikdagi ilovalar bilan ishlash usullari va h.k.

Geografiya o'qituvchisi darslikning mazmuni bilan yaxshi tanishgan va o'zlashtirgan taqdirdagina darslik bilan ishlash ishlarini yaxshi tashkil qilish mumkin.

Geografiya darsliklari ikkita yirik qismga bo'linadi (1-rasm): a) darslikning o'quv matni; b) matndan tashqaridagi materiallar. Mazkur qismlarning har biri yana o'z navbatda alohida – alohida qismlarga bo'linib ketadi.

Darslikning asosini uning matni tashkil qiladi. Matnda o'quvchilar uchun yangi ma'lumotlar beriladi.

3-rasm. Geografiya darsliklarining tuzilishi (I.V. Dushina sxemasi asosida)

Darslikning matnida ma'lum bir mavzuning bayoni berilgan va u quyidagi qismlardan iborat: nazariyalar, tushunchalar, tavsiflar va metodologiya. Nazariyalar ilmiy tushunchalar, qonuniyatlar, tamoyillar, dunyoqarash, g'oyalari va yakuniy xulosalardan iborat. Darsliklarda ko'p xollarda tushunchalarni ifodalaydigan atamalar shriftlar bilan ajratiladi.

Darslikning matnida tabiiy va iqtisodiy geografik komplekslar orasidagi o'zaro aloqalar ochib beriladi, ishlab chiqarish tarmoqlarini joylanish tamoyillarini, u yoki bu tabiiy voqea va hodisalarni sababini tushuntirib beradi. Ayrim hollarda matndagi tushunchalar muammoli xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin, bu esa o'quvchilarni ijodiy tafakkurini rivojlanishiga va bilim faoliyatini faollashuviga imkon beradi.

Geografik matnlarning asosiy xususiyatlaridan biri voqea va hodisalarning bayoniga bag'ishlangandir. Masalan, tabiiy sharoit tavsifi, iqtisodiy geografik tavsif va h.k.

Darslikning matnida ilmiy bilimlarni olish usullari hamda fanning metodlari bilan tanishishga katta ahamiyat berilgandir. Masalan, kartografik usul, landshaft usuli, aerometodlar, kosmik usul va h.k.

Darslik matnida ham o'quv metodlari bayonida juda ko'p mantiqiy aloqalar uchraydi. Masalan, shuning uchun shunday qilib, demak, agar shundan kelib chiqqan holda va h.k. Matn bayoni davomida ayrim hollarda topshiriqlar uchrab qolishi mumkin. Masalan, tushuntirib bering nima uchun shimoliy yarim sharda daryolar o'ng qirg'og'ini yemiradi; aytinchchi daryolarning nishabi ular tezligiga qanday ta'sir qiladi; o'ylab ko'ring nima uchun Afrikada qoloq davlatlar ko'p va h.k. shunday qilib matnni tuzilishini o'zi o'quvchilarni o'quv materialini tushunishga yo'naltiriladi, yangi bilimlarni o'zlashtirishni osonlashtiradi.

Darslik matnini o'quvchilar tomonidan tushunilishi va o'zlashtirilishi murakkab jarayon hisoblanadi. U quyidagi omillarga bog'liq: a) o'quvchilarda zarur bilimlarni bor yoki yo'qligi; b) matndagi tanish va notanish so'zlarning nisbatiga; v) matnni o'qish ko'nikmasini shakllanish darajasi.

Matndan tashqaridagi ma'lumotlar o'qitish va nazorat vazifalarini bajaradi. Matndan tashqaridagi ma'lumotlarga quyidagilar kiradi: a) savol va topshiriqlar; b) mundarija, shriftlar; v) ko'rgazma metodlar.

Xar bir darslikda juda ko'p savol va topshiriqlar tizimi berilgan. Ular tushunchalarni o'zlashtirishga, geografik voqea va hodisalar orasidagi aloqalarni aniqlashga, ko'nikmalarni qo'llashga yo'naltirilgan. Savol va

topshiriqlar darslikni turli joylarida uchraydi: yangi mavzu oldidan; matn ichida; matnning oxirida.

Darslik matni oldida joylashgan savol va topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ilgari olingan bilimlarni faollashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, biror hududni iqlimini o'rganishdan oldin iqlim hosil qiluvchi omillar haqidagi bilimlarini faollashtirish.

Matn ichidagi savol va topshiriqlar o'quvchilarni fikrlash faoliyatini yangi o'quv materialini o'zlashtirishga yo'naltiradi. Matnning so'ngida berilgan savol va topshiriqlar esa olingan bilim va ko'nikmalarni qo'llashga yo'naltiradi. Masalan, daryolar mavzusini o'tganda, daryo nima, o'zan nima, daryo vodiysi, daryoni to'yinishi haqida olingan bilimlarni qo'llash mumkin.

Yirik bo'limlar so'ngida berilgan savol va topshiriqlar umumalashgan xususiyatga ega, bilimlarni tartibga solishga undaydi, o'quvchilarni umumiy dunyoqarash bo'yicha xulosalar qilishga olib keladi.

Matndagi ko'rgazmali materiallarga quyidagilar kiradi: matndagi kartalar; muqovadagi kartalar; diagrammalar, chizmalar va jadvallar; rasmlar va fotografiyalar; turli xil kesmalar; orografik chizmalar. Ko'rgazmalar faqat matn mazmunini boyitibgina qolmasdan alohida bilim manbai bo'lib ham hisoblanadi.

Geografiya darsliklarining oxirida berilgan atama va tushunchalar lug'atida mazkur kursda berilgan tushunchalar tizimining ro'yxati beriladi.

11.2.2. Darslik bilan ishlash texnologiyasi.

Darslik bilan ishlash geografiya ta'limida muntazam olib boriladi. Darslik bilan ishlash texnologiyasi qo'yidagi qismlardan iborat: darslik bilan tanishish va u bilan ishlash qoidalarini o'rgatish; darslik matni bilan ishlash; darslikdagi kartalar bilan ishlash; matndagi chizmalar bilan ishlash; matndagi rasmlar bilan ishlash; matndagi jadvallar bilan ishlash; darslik ilovalari bilan ishlash; darslik bilan ishlashni tashkil qilish; har bir sinf darsligi bilan ishlashni o'ziga xos xususiyatlari.

O'quv yilini boshida o'qituvchi o'quvchilarni darslik bilan tanishtiradi. Darslik bilan tanishtirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi. Dastlab darslikni nomi, mualliflari, qaysi nashriyotda va qachon chop etilganini o'quvchilarga tushuntiradi. Shundan so'ng darslikning tarkibiy tuzulishi ochib beriladi (kirish, necha qism, necha bob, ilovaning bor yo'qligi). Masalan, 7-sinf darsligini oladigan bo'lsak, darslik O'rta Osiyo va

O'zbekiston tabiiy geografiyasi deb nomlanadi, darslikni mualliflari P.G'ulomov, X.Vaxobov, P.Baratov. M.Mamatqulov hisoblanadi, darslik "O'qituvchi" nashriyotida 2003 yil chop etilgan. Darslik kirish, ikkita bo'lim, 9 qism va ilovadan iborat. Darslikning birinchi bo'limi O'rta Osiyo tabiiy geografiyasiga bag'ishlangan, ikkinchi bo'limi esa O'zbekiston tabiiy geografiyasi bayoniga bag'ishlangan. Darslikning ilova qismi 7 ta jadvaldan iborat (tog' cho'qqilari, chuqur botiqlari, yirik daryolar, ko'llar, suv omborlar, qo'riqxonalar). Darslikning umumiy hajmi 174 bet. Darslikdagi 59 ta rasm berilgan. Rasmlar kartalardan, diagrammalardan, chizmalardan iborat.

SHundan so'ng darslikdan foydalanish qoidalari tushuntiriladi (toza tutish, darslik sahifalariga turli xil so'zlarni yozmaslik, buzmaslik, yirtmaslik va h.k)

Darslikning matni bilan ishlash. Darslikni matni bilan ishlash quyidagi qismlardan iborat: izohli o'qish, matni asosida reja tuzish, matni ma'lum bir qismini o'qib so'ngra so'zlab berish.

Izohli o'qish o'qituvchi yoki o'quvchi tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Bunda matn qismlarga bo'linib o'qiladi so'ng o'qilgan matnga izoh beriladi. Masalan, 7-sinf darsligining birinchi bo'lim 14-§ dan quyidagi jumlaning keltirishimiz mumkin: "Tekisliklar O'rta Osiyoning markaziy, g'arbiy va shimoliy qismlarida joylashgan. O'rta Osiyoning anchagina qismini Turon tekisligi egallagan. Bu tekislikda O'rta Osiyoning yirik cho'llari – Qoraqum va Qizilqum joylashgan" (41 bet). Mazkur jumlaning o'qigandan so'ng o'qituvchi unga izox beradi. Izoh berganda tekisliklar, ularning turlari, kelib chiqishi haqida so'zlab, O'rta Osiyodagi eng yirik bo'lgan Turon tekisligini kartadan ko'rsatib, uning asosiy xususiyatlarini gapirib beradi.

Matnning ayrim qismlariga reja tuzish. Bunda matn ma'lum bir qismlarga bo'linib o'quvchilarga bo'lib beriladi va ulardan matnning ushbu qismiga reja tuzish vazifasi beriladi. Masalan, O'rta Osiyo xududining rivojlanish tarixi va foydali qazilmalari mavzusini matnini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin:

- paleozoy erasida xududning rivojlanishi;
- mezozoy erasida xududning rivojlanishi;
- kaynazoy erasida xududning rivojlanishi;
- zilzilalar;
- foydali qazilmalar.

SHulardan foydali qazilmalar qismiga quyidagicha reja tuzish mumkin: yoqilg'i foydali qazilmalari: (ko'mir, neft, gaz), qora metall konlari, rangli metallar konlar, mineral o'g'itlar konlari, qurilish xom ashyosi konlari (marmar, oxak, qum, granit).

Darslikdagi kartalar bilan ishlash. Har bir sinf geografiya darsligining matnidagi mavzuga oid turli xil kartalari mavjud. Kartalar 6,7,8 va 9-sinf darsliklarida ko'proq. Matndagi kartalar asosan mustaqil ishlarni bajarishda ko'proq ishlatiladi. Masalan, 7-sinf darsligining 7-saxifasida Yevrosiyoning tabiiy geografik o'lkalari kartasi berilgan. Ushbu karta bo'yicha quyidagi topshiriqlarni o'quvchilarga berish mumkin:

-Janubiy Osiyoda joylashgan Yevrosiyo tabiiy geografik o'lkalarini aniqlang va ularning geografik joylanishiga baho bering;

-Evropada joylashgan tabiiy geografik o'lkalarni aniqlang;

-O'rta Osiyo tabiiy geografik o'lkasi qaysi o'lkalar orasida joylashgan:

-SHimoliy Osiyo qanday tabiiy geografik o'lkalardan iborat va h.k.

SHunday taxlitda har bir mavzuli karta bo'yicha o'quvchilarga mustaqil ish uchun vazifa berish mumkin.

Darsliklarda juda ko'p rasmlar ham berilgan. Mazkur rasmlar tabiiy va iqtisodiy geografik ob'ektlarning tasviriga bag'ishlangan. Shuning uchun darslikdagi rasmlar bo'yicha ham o'quvchilarga mustaqil ishlar berish mumkin. Geografiya darslaridagi rasmlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: buyuk olim va sayyohlarning rasmlari; tabiiy landshaftlar manzarasini tasvirlaydigan rasmlar (tog'lar, tekisliklar, vodiylar, chuqurlar va h.k); tabiiy geografik jarayonlarning oqibatlarini va ko'rinishlarini tasvirlaydigan rasmlar (nurash, sho'rxok, vulqon, zilzila va h.k); iqtisodiy geografik ob'ektlarni tasvirlaydigan rasmlar (zavod, fabrika, suv ombolari, qishloq xo'jalik ekinlari, yo'llar, kanallar va h.k).

Chizmalar kartalarga o'xshab darslikda juda ko'p uchraydi. Ular geografik aloqalar va qonuniyatlarni ifodalaydi, ular orqali mavzuga tegishli qonuniyatlarni o'quvchilarga oson tushuntirish mumkin. Masalan, Yerga Quyoshdan keladigan issiqlikni miqdori uning tushish burchagiga bog'liqligini ko'rsatuvchi chizmalar.

Darsliklarda berilgan chizmalarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

-boshlang'ich tabiiy geografiya kurslarida berilgan chizmalar (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, Yer va olam mavzularida);

-materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi hamda O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiya kurslari bo'yicha berilgan chizmalar;

-iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida berilgan chizmalar. Mazkur chizmalar asosan diagrammalardan iborat. Ular xalq xo'jalik tarmog'ini ma'lum bir qismlarini ko'rsatkichlarini tasvirlaydi.

Umumta'lim maktablari geografiya darslarida jadvallardan keng foydalanilgan. Tabiiy geografiya darslarida jadvallar asosan ilovalarda berilgan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida matndagi jadvallar ko'proq o'rin olgan. Jadvallarda ko'proq iqtisodiy ko'rsatkichlar berilgan. Ular orasida ma'lum bir iqtisodiy tarmoqni o'sish dinamikasini ochib berish mumkin. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darsliklardagi jadvallarni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin: siyosiy geografik; demografik; tabiiy resurslar; sanoat; qishloq xo'jaligi; transport va xalqaro iqtisodiy aloqalar; regional iqtisodiy geografik sharoitni tasvirlaydigan jadvallar.

Jadvallarni tahlil i bo'yicha o'quvchilarga juda ko'p mustaqil ishlar berish mumkin.

Xar bir sinfda darslik bilan ishlash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Beshinchi sinfda boshlang'ich tabiiy geografiya kursini o'rganishda izoxli o'qish, matndagi savollarga javob berish, matnning rejasini tuzish, matndagi asosiy fikrni aniqlash muhim o'rin tutadi.

VI sinfda "Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi"ni o'rganishda quyidagi holatlarga katta e'tibor berish lozim: qiyoslash, matnning mazmuni bo'yicha chizmalar, rasmlar va jadvallar tuzish, matndan ma'lumotlarni ko'chirib olish, geografik ob'ektlar ro'yxatini tuzish, matnni kengaytirilgan rejasini tuzish.

7-sinfda O'rta Osiyo tabiiy geografiyasini o'rganishda ishlar bir oz murakkablashadi. Mazkur kurs bo'yicha quyidagi topshiriqlarni berish mumkin: matnga kengaytirilgan reja tuzish, chizmalar chizish, turli xil aloqalar va bog'liqliklarni ko'rsatadigan jadvallar tuzish (tabiiy geografik o'lkalar), iqlimiy jadvallar tuzish va h.k.

VIII- sinfda "O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiya" kursi o'tiladi. Mazkur kurs darsligi bo'yicha quyidagi ishlarni bajarish mumkin: matnga reja tuzish, turli xil kartalar bilan ishlash (foydali qazilmalar, ma'muriy, iqtisodiy, transport va h.k.), jadvallar bilan ishlash (aholi, mineral resurslar, tarmoqlar bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichlar), chizmalar (diagrammalar bilan ishlash) va h.k.

IX-sinfda “Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi” kursi o‘tiladi. Mazkur kursni o‘rganishda o‘quvchilarga murakkabroq topshiriqlar beriladi: matnni o‘qib xulosalar tayyorlash, iqtisodiy geografik kartalarni tahlil qilib ma‘lum bir davlatni iqtisodiy geografik tavsifini tuzish yoki bo‘lmasa sanoat va qishloq xo‘jaligi rivojlangan hududlarni aniqlash, jadvallarni tahlili asosida turli xil chizmalar va diagrammalar tuzish va h.k.

11.3. Natural vositalardan foydalanish texnologiyasi.

Geografiya darslarida o‘qitishning samarasi o‘quvchilarni tabiat va xo‘jalik haqida bevosita olgan tasavvurlariga tayanadi. Shuning uchun geografik bilimlarni o‘zlashtirishda natural vositalardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Natural geografik vositalar ikkita katta guruhga bo‘linadi:

- bevosita tabiiy sharoitda o‘rganiladigan natural vositalar;
- sinf sharoitida o‘rganiladigan natural vositalar.

Bevosita tabiiy sharoitda o‘rganiladigan natural vositalarga geologik ochilmalar, relief shakllari, tuproqlar, o‘simliklar, soylar, ko‘llar, qishloq xo‘jaligi ekinlari, sanoat korxonalarini kiradi. Mazkur natural vositalar o‘quv sayohatlari davomida o‘rganiladi. Tabiiy va ishlab chiqarish ob‘ektlarini tabiiy sharoitda bevosita o‘rganish yoki kuzatish boshqa o‘quv vositalarini o‘rganish uchun asos bo‘lib hisoblanadi (namunalar, gerbariyalar va x.k.). Tabiiy sharoitni va jarayonlarni kuzatish murakkab jarayon hisoblanadi. Kuzatish davomida o‘quvchilarga ma‘lum vazifalar topshiriladi va ularni bajarilishini nazorat qilib turiladi va kuzatish natijalari qiyoslab beriladi. O‘quvchilar kuzatgan voqea va hodisalarini qayd qilib borishlari lozim.

Mazkur kuzatish natijalaridan dars jarayonida foydalanish mumkin. Tabiiy holda voqea va hodisalarni kuzatish ko‘nikmalari dars jarayonida mashq qilish va rasmlarni kuzatish hamda statistik ekranli qo‘llanmalarni kuzatish asosida shakllantiriladi. Masalan, “Cho‘l tabiati tasvirlari” dipozitivini ko‘rsatayotib o‘qituvchi o‘quvchilariga qo‘yidagicha savol berishi mumkin “Cho‘l relief shakllarini hosil bo‘lishining sababi nimada? Cho‘l relief shakllarining asosiy belgilari nimadan iborat?”.

O‘quv sayohatlari davomida geografik ob‘ektlarni kuzatish juda murakkab muammo hisoblanadi. Shuning uchun o‘qituvchi avval tashkiliy ishlarni amalga oshirmog‘i lozim. Buning uchun o‘quvchilarga o‘quv sayohatini maqsadi va vazifalarini tushuntiradi, sinf ma‘lum bir guruhlariga bo‘ladi, har bir guruhga topshiriq beriladi. Masalan, boshlang‘ich

tabiiy geografiya (V cinf) kursi bo'yicha o'quv sayohatiga chiqqanda quyidagi topshiriqlarni ifodalash mumkin:

- geologik ochilmalarni tozalash va uni diqqat bilan ko'zdan kechirish;
- ochilmadagi qatlamlar sonini aniqlash. Qatlamlarni qalinligini o'lchash;

- qatlamlarni yotish holatini o'rganish va ularni sabablarini aniqlash;

- yotqiziqlar hosil bo'lishi qanday sharoitda sodir bo'lgan;

- relefni o'zgarishiga qanday tashqi kuchlar ta'sir etadi;

- tashqi kuchlarni relefga ta'siri nimalarda ifodalangan.

Mazkur topshiriqni bajarish o'quvchilardan o'ta kuzatuvchanlikni talab qiladi. Ular qatlamlarni chegaralarini, qatlamlarni joylanishidagi o'ziga xos xususiyatlarni, qatlamlar tarkibidagi tog' jinslarini o'lchamlarini aniqlashlari lozim. Olib borilgan kuzatishlar natijasida o'quvchilarni tog' jinslarini hosil bo'lishi, ularni to'planishi va yotishi haqida bilimlarni yaxshi o'zlashtirishlariga imkon beradi.

O'quvchilarni natural ob'ektlarni kuzatishi o'qituvchilarning bevosita rahbarligida olib boriladi, ayrim hollarda kuzatish ishlarida o'qituvchilarni o'zi ham qatnashadi.

Sinf sharoitida quyidagi natural ob'ektlarni kuzatish mumkin:

a) tog' jinslari namunalari;

b) tuproq namunalari;

v) gerbariylar;

g) hayvonlarning qotirilgan tanalari;

d) sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlari namunalari.

11.4. Geografik voqea va hodisalarni tasvirleydigan o'quv vositalaridan foydalanish texnologiyasi.

O'quv vositalarini mazkur guruhi ikkiga bo'linadi: xajmli o'quv vositalari va geografik voqea va hodisalarni tasviri. Ushbu ikki guruh geografik ob'ekt voqea va hodisalarni tasvirleydi.

Xajmli o'qitish vositalari bilan ishlash texnologiyasi. Geografiya darslarida xajmli o'qitish vositalaridan ham foydalaniladi. Ularga modellar va maketlar kiradi. Modellar geografik voqea va hodisalarni hamda ob'ektlarni uch o'qli (xajmiy) tasviri hisoblanadi. Ular ma'lum bir masshtabda kichraytirilgan bo'ladi yoki o'z o'lchamida tasvirlanadi. Ammo xajmli modellarda xatoliklarga ham yo'l qo'yiladi.

Qurilishiga ko'ra modellar quyidagi turlarga bo'linadi: bo'linmaydigan, bo'linadigan, kesmali, ochilmali, statistik va faoliyatdagi.

Geografiya darslarida Yer sharining modeli ko'proq ishlatiladi. Barcha voqea va hodisalarni modellarini o'quv maqsadlarida yasash maqsadga muvofiq emas. Masalan, vulkanni, geyzelarni, tog'larni, tsunami, sel, tornadolarni sodir bo'lishi modelini qurish maqsadga muvofiq emas. Chunki ular tabiiy jarayonlarning sodir bo'lishini aniq tasvirlay olmaydi. Ammo harakatdagi artezian qudug'ini modelini yasab o'quv jarayonida bemalol ishlatish mumkin. Dars jarayonida termometr, barometr, flyunger, kompas va boshqa asboblarni modellaridan ham foydalanish mumkin. Modellar yordam o'quvchilar ularni tuzilishini va ishlashini tesh o'rganib olishadi. Modellar yordamida kanallar, to'g'onlar va suv omborlari tuzilishi va ishlashini ham ko'rsatish mumkin.

Geografiya ta'limida maketlar ham keng qo'llaniladi. Maketlar geografik ob'ektlar, voqea va hodisalarning soddalashtirilgan nusxasi hisoblanadi. Ular tabiiy geografik hamda iqtisodiy va ijtimoiy geografik maketlarga bo'linadi.

Tabiiy geografik maketlarga landshaftlar, relef, daryo vodiysi, tog'lar, chuqqilar, g'orlar maketlari kiradi.

Er yuzasi shakllarini o'rganishda relef shakllari maketlari juda katta ahamiyatga ega. Relef bo'yicha bilimlarni o'quvchilarni o'zlashtirishi juda qiyin kechadi, chunki relef uchta o'lchamli hisoblanadi. Shuning uchun relefni o'rganishda dalada olib borilgan kuzatishlar katta ahamiyatga ega. Joyda relefni shakllanishini ko'ribgina qolmasdan balki o'rganilayotgan ob'ekt bevosita o'rganiladi, o'lchamlari aniqlanadi va aniq tasavvurlar hosil bo'ladi. Relef haqidagi bilimlarni o'zlashtirishni oson yo'llaridan biri geografiya maydonida ularning shakllarini maketlarini yasashdir.

Maketlardan foydalanib dars o'tganda o'qituvchi maketni hamma tomonini ko'rsatishi lozim, shundagina mazkur maketda tasvirlangan geografik ob'ekt yoki voqea va hodisalar haqida o'quvchilar ongida to'la va aniq tasavvurlar hosil bo'ladi.

Geografik rasmlar (kartinalar) dan foydalanish texnologiyasi. Geografiya ta'limida rasmlar juda keng qo'llaniladi. Ular orqali geografik voqea va hodisalarni tasviri bilan birga ularni o'ziga xos xususiyatlari va qirralarini ham ochib beradi.

Rasmlar (kartinalar) quyidagi xususiyatlarga ega:

-rasmlar o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishga imkon beradi. Rasmlardan foydalangan holda o'qituvchi uning mazmuni haqida so'zlab berishi mumkin, o'quvchilar bilan suxbat o'tkazishi mumkin yoki o'quvchilarga rasmni mustaqil tahlil qilish bo'yicha topshiriqlar berishi mumkin. Masalan, cho'l tabiati tasvirlangan rasm, Qizilqum tabiiy geografik o'lkasini o'rganayotgan bo'lsa o'qituvchi o'quvchilarga rasmni tahlil qilish asosida Qizilqumni asosiy relef shakillarini, o'simlik va hayvonot dunyosi haqida yozma ish bajarishni topshirishi mumkin. Rasm osib qo'yilganda sinfni hamma joyidan aniq ko'rinib turishi kerak;

-juda yaxshi ishlangan rasm geografik ob'ekt, voqea va hodisalar haqida tasavvurlar xosil qilishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ularni ayrimlari tabiatni kuzatish ishlarini o'rnini bosishi mumkin. Masalan, o'quvchilar cho'l yoki tog' relef shakllarini rasmda ko'rib, ular to'g'risida to'la tasavvurga ega bo'lishi mumkin. Rasmlar ayniqsa bevosita ko'rib yoki o'rganib bo'lmaydigan geografik voqea va hodisalarni o'rganishda katta ahamiyatga ega. Masalan, Antarktida tabiati, Tornado, TSunami va h.k. Demak, rasmlar geografik voqea va hodisalar haqida tasavvur hosil qilishga imkon beradi;

-o'quv rasmlari (kartinalari) aniq geografik voqea va hodisalarni umumlashgan tasviri hisoblanadi. Badiiy rasmlar yoki foto suratlardan farq qilib, ularda voqea va hodisalarning ayrim xususiyatlari bo'rtirilib ko'rsatiladi. Bunda geografik voqea va hodisalarni eng muhim jihatlari oson o'zlashtiriladi, ikkinchi tomondan mazkur ob'ekt voqea, hodisalarning muhim jihatlari ikkinchi darajali jihatlardan ajratib olish imkonini tug'diradi. Bilimlarni shakllantirish jarayonida rasmlarni o'rganish va tahlil qilish o'qituvchi yordamida amalga oshiriladi. Bilimlarni tekshirish va baholashda esa o'quvchilar rasmlarni mustaqil ravishda o'rganishadi, tahlil qilishadi va xulosalar yozishadi. Rasmlarni o'rganishdagi bunday yondoshish ikkita muxim ta'limiy muammolarni yechishga imkon beradi: o'quvchilarni geografik bilish metodlari bilan tanishtiradi, o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni, abstrakt-nazariy tuzilmalarni ishlash qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. Bunday faoliyat o'quvchilarni hissiy qabul qilishiga tayanadi.

Rasmlardan foydalanishning asosiy talablari quyidagilardan iborat:

- rasm dars mavzusi mazmuniga mos tushishi lozim;

- rasmda geografik ob'ekt, voqea va hodisalarni eng muhim xususiyatlari tasvirlangan bo'lmog'i lozim;

-rasm aniq va ravshan ko'rinmog'i lozim.

Misol uchun O'zbekiston xalq rassomi Chingiz Axmarovni tabiat manzaralariga bag'ishlangan rasmlaridan O'zbekiston va O'rta Osiyo tabiiy geografiyasini o'rganishda keng foydalanish mumkin. Mazkur rasmlarni tahlil qilish asosida o'quvchilar ongida umumiy tushunchalar oson va tez shakllantiriladi. Masalan, yassi va to'lqinsimon tekisliklar, burmali, palaxsali va qoldiqli tog'lar, tropik o'rmonlar, Antarktida muz qoplami, cho'llar, tog'lar va h.k.

11.5. Statistika ma'lumotlar bilan ishlash

Statistika ma'lumotlar geografiya ta'limida ikki xil maqsadda ishlatiladi:

- aniq geografik ma'lumot sifatida. Bularga materik va okeanlarning maydoni, quruqlikning eng baland va past nuqtasi, materiklarning chekka nuqtalari, davlatlarning maydoni, yirik dengiz, ko'llarning maydoni va chuqurligi, yirik daryolarning uzunligi va h.k. lar kiradi. Mazkur statistik ko'rsatkichlarni o'quvchilar yodlab olishlari lozim;

- geografik bilimlar manbai sifatida. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida juda ko'p statistik ma'lumotlar jadval, diagramma va grafik sifatida berilgan. Ulardan o'quvchilar bilim olish maqsadida foydalanishlari mumkin. Mazkur ma'lumotlarni tahlil qilish asosida o'quvchilar turli xulosalar chiqarishlari mumkin.

SHuning uchun o'qituvchilar o'quvchilarni statistik ma'lumotlar bilan ishlashga o'rgatishlari va tegishli ko'nikmalarni hosil qilishga erishishlari lozim.

Geografiya ta'limida qo'llaniladigan statistik ma'lumotlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lishimiz mumkin:

- yakka holdagi guruhlashtirilgan sonli ma'lumotlar;

- chizmalarda ifodalangan sonli ma'lumotlar (diagramma, grafik, kartogramma, kartodiogramma);

- jadvallarda ifodalangan sonli ma'lumotlar.

Yakka holdagi statistik ma'lumotlardan foydalanish. Mazkur guruhdagi sonli ma'lumotlar guruhlashtirilmagan bo'ladi. Ularni har biri bilan ishlaganda fikrlash talab qilinadi ayrimlari bilan ishlaganda ularni esda saqlab qolish talab qilinadi. Sonlarni esda saqlab qolish va ular haqida

fikr yuritishda ular butun son xoliga keltiriladi, ya'ni kasr son butun sonlarga aylantiriladi. Ayniqsa yodda saqlab qolinadigan sonlar albatta yaxlitlanishi lozim. O'quvchilar o'z jadvallarida yaxlitlangan sonlarni aytishlari lozim. Masalan, Afrikaning maydoni 30 mln. km², O'zbekiston maydoni deyarli 0,5 mln km² va h.k.

Dars jarayonida ishlatiladigan har bir son izoxlanishi lozim. Masalan, daryoning uzunligini so'rayotganda uni kema qancha vaqtda bosib o'tishini, davlatlarni maydonini tushuntirayotganda uni g'arbdan sharqqa tomon, shimoldan janubga tomon qancha masofaga cho'zilganligi va ushbu masofalarni po'ezdda yoki avtomobilda qancha vaqtda bosib o'tishini tushuntirilsa, o'quvchilarda maydon tushunchasi tez va oson shakllanadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar jon boshiga hisoblanadi. Masalan, jon boshiga bug'doy yetishtirish, jon boshiga sanoat maxsulotlari yetishtirish va h.k.

Statistik ma'lumotlar bilan ishlashning muhim usullaridan biri qiyoslash hisoblanadi. Bunda sonlarni yodlab qolish shart emas. Masalan, Turkmanistonning maydoni O'zbekistonning maydoni bilan deyarli bir xil yoki bo'lmasa Balxash va Ladoga ko'llarining maydoni deyarli bir xil va h.k.

Bundan tashqari o'quvchilarga sonlarni qiyoslash bo'yicha topshiriqlar ham berish mumkin. Masalan, O'zbekiston aholisi Osiyodagi qaysi davlatlar aholisidan ko'p yoki O'zbekistonning maydoni Osiyodagi qaysi davlatlar maydoni bilan deyarli bir xil.

Geografiya darslarda diagramma va grafiklardan foydalanish. Geografiya ta'limida diagramma va grafiklardan keng foydalaniladi. Diagramma va grafiklar orqali bir geografik ob'ektni boshqasiga nisbatan katta yoki kichkina ekanligi, bir tarmoqlarni iqtisodiy ko'rsatkichidan yuqori yoki pastligini ko'rsatish mumkin.

Diagramma va chizmalarni o'qish, o'rganish va tahlil qilish metodikasi umumiy xususiyatlarga ega. Diagramma va chizmalar bilan ishlash texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

- o'quvchilarga diagramma va chizmalarni ahamiyatini tushuntirish;
- diagramma va chizmalarni tuzishni o'rganish;
- geografik ko'rsatkichlarni diagramma va chizmalarda tasvirlash bo'yicha o'quvchilarga topshiriqlar berish. Masalan, 5-sinf o'quvchilari

havo haroratini chizmasini, bulutsiz va bulutli kunlar diagrammasini tuzishlari mumkin;

- diagramma va chizmalarni o'qishga va tahlil qilishga o'rgatish. Avval diagramma va chizmada nima tasvirlanganligini tushuntiriladi. So'ngra diagramma va chizmada tasvirlangan sonlarni o'qishga va tahlil qilishga o'rgatiladi. Diagramma yoki chizmada ko'rsatilgan geografik ko'rsatkichlarni yillar bo'yicha o'zgarishini tahlil qilib ma'lum bir ko'rsatkichni o'sish yoki o'zgarish qonuniyatlarini aniqlanadi;

- diagramma va chizmalarni tahlil i asosida xulosalar qilishni o'rgatish. Masalan, havo harorati chizmasini tahlil qilganda oylik va yillik o'rtacha harorat, eng yuqori va eng past harorat haqida xulosalar qilinadi. Yoki bo'lmasa ma'lum mamlakatlarda ishlab chiqilgan yalpi miqdorni taqqoslab yalpi maxsulot miqdori bo'yicha mamlakatlar jadvalini tuzish mumkin.

Statistik jadvallar bilan ishlash texnologiyasi. Jadvallar maktab geografiyasida keng qo'llaniladi, ayniqsa iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida.

SHu munosabat bilan maktab geografiya darsliklarida keltirilgan jadvallarni quyidagi yirik ikki guruhga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografiya kurslarida keltirilgan jadvallar; iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida keltirilgan jadvallar.

Tabiiy geografiya kurslarida jadvallar ko'proq ilova shaklida beriladi. Masalan. 7-sinf geografiya darsligining ilova qismida quyidagi jadvallar berilgan: O'rta Osiyodagi eng baland cho'qqilar; O'rta Osiyodagi eng chuqur botiqlar; yirik daryolar; ko'llar; suv omborlari; qo'riqxonalar; yirik konlar.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida jadvallar juda keng qo'llaniladi, shuning uchun ularda matnda va ilovada ham jadval berilgan.

Statistik jadvallar bilan ishlash quyidagi tartibda olib boriladi:

- jadvalni nomini o'qish;
- jadvaldagi ko'rsatkichlarni o'lchov birliklarini tushuntirish;
- jadvallarni qatorlarini va ustunlarini nomlarini o'qish;
- qator va ustunlardagi raqamli ko'rsatgichlarni solishtirish;
- jadvalda berilgan ma'lumot haqida xulosa qilish.

Jadvallarni o'qishga o'rgatish quyidagi qismlardan iborat:

- o'qituvchi ijtimoiy - iqtisodiy geografiya kurslarida jadvallarni ahamiyatini tushuntiradi va jadvallarni tuzish haqida ma'lumotlar beradi;

- jadvalni o'lchov birliklari haqida ma'lumot beradi. O'lchov birliklarini natural va nisbiy ekanligi tushuntiriladi;

- shundan so'ng o'qituvchi jadvalni o'qish usullari bilan tanishtiradi. Qaysi hollarda ustundagi, qaysi hollarda qatordagi raqamlarni o'qish tushuntiriladi. Jadvalni qatordagi raqamlarini unda mamlakatlarning maydoni berilganda o'qiladi;

- o'quvchilarga jadvallar bilan ishlash bo'yicha mustaqil ishlar berish.

Bundan tashqari o'qituvchilar iqtisodiy hisoblar olib borish ko'nikmalarini ham shakllantirish lozim. Masalan, maydon birligiga to'g'ri keladigan aholi soni, jon boshiga maxsulot ishlab chiqarish, o'rtacha yillik harorat va h.k.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR.

1. O'qitish vositalari deb nimaga aytiladi?
2. O'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishni qanday turlarini bilasiz?
3. O'qitish vositalari qanday turlarga bo'linadi?
4. Natural obektlarga nimalar kiradi?
5. Geografiya darsligi qanday o'qitish vositalari turiga kiradi?
6. Geografiya darsliklarini tuzilish chizmasini tuzing.
7. Darsliklar bilan ishlash qanday qismlardan iborat?
8. Darslikdagi savol va topshiriqlar necha turga bo'linadi?
9. Darslikdagi berilgan chizmalar qanday guruhlarga bo'linadi?
10. Sinf sharoitida qanday natural vositalardan foydalanish mumkin?
11. Geografik voqea va hodisalarni tasvirlovchi o'quv vositalariga nimalar kiradi?
12. Vulqonni yoki vodiyni modeli qanday o'qitish vositalariga kiradi?
13. Maketlar bilan qanday geografik ob'ekt, voqea va hodisalar tasvirlanadi?
14. Rasmlardan foydalanishga qo'yiladigan talablarni aniqlang?
15. Statistik ma'lumotlar bilan ishlash qanday maqsadlarda olib boriladi?
16. Yakka holdagi statistik ma'lumotlarga nimalar kiradi?
17. Geografiya darslarida qanday diagramma va grafiklardan foydalaniladi?
18. Diagramma va chizmalar bilan ishlash qanday qismlardan iborat?
19. Statistik jadvallar bilan ishlash qanday tartibda olib boriladi?

12-BOB. GEOGRAFIYA XONASI

12.1. Geografiya xonasini jihozlashga qo'yiladigan talablar.

Geografik bilimlarni o'zlashtirishda geografiya xonasi va unda joylashgan jihozlar katta ahamiyatga ega. Geografiya xonasi mavjud bo'lgandagina tegishli o'quv vositalaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanish mumkin. Geografiya xonasi o'quv vositalari majmuasini, mebellar, o'qituvchi va o'quvchilar uchun moslamalar, o'quv jihozlarini saqlash qurilmalari, texnik vositalar, ekspozitsion materiallar, ilmiy-metodik qo'llanmalardan iborat murakkab tizim bo'lib hisoblanadi.

Geografiya xonasini uch qismga bo'lishimiz mumkin: a) o'quvchilarni joyi; b) o'qituvchini joyi; v) jihozlar.

O'quvchilarni ish joyi. Geografiya xonasida o'quvchilarni ish joyi ikki o'rindiqli stol va stuldir. Ular yog'ochdan yoki temirdan qilingan bo'lishi mumkin. Bu yerda asosiy antropometrik talab, stol va stullarning balandligi o'quvchilar bo'yiga mos kelishi lozim.

O'quvchilar stollarini joylashtirayotganda umumiy gigienik talablarga amal qilish lozim. Stol va stullarni uch qator qilib joylashtirgan ma'qul. Ular sinf taxtasidan 2 m uzoqlikda joylashishi zarur. Deraza va stollar hamda stullar qatori oralig'idagi masofa 60 sm dan kam bo'lmasligi lozim. Oxirgi qatoragi stullar bilan shkaflar orasida o'tish uchum masofa bo'lmog'i lozim. O'quvchilar stollarda bo'yiga qarab o'tirishi lozim.

Geografiya xonasida o'qituvchini ish joyi. O'qituvchi odatda o'rta qatorni boshida joylashadi. Uning ish joyi o'quv vositalarini namoyish qiladigan joy hisoblanadi. O'qituvchi o'tirgan joydan sinfni hamma tomoni va sinfdagi barcha o'quvchilar ko'rinib turishi lozim. O'qituvchini ish joyi quyidagi talablarga javob bermog'i lozim:

1. Sinfni barcha tomoni hamda barcha o'quvchilar o'qituvchi nazoratidan chetda qolmasligi lozim.

2. O'qituvchini stoli yonida o'quv vositalarini namoish qiladigan yoki ulardan foydalaniladigan moslamalar bo'lmog'i lozim.

3. Geografiya darslarida ko'p hollarda asosiy o'quv vositasi sifatida kartadan foydalanilganligi uchun kartografik vositalarni namoish qiladigan moslamalar bo'lishi e'tibordan qochmasligi lozim.

O'quv vositalarini namoyish qiladigan stolni balandligi 90 sm dan oshmasligi lozim, uning yuzasi esa 120x75 bo'lishi zarur. Namoyish stolida proektsion apparatlarni, deraza pardalarini, kartalarni tushuntirib va

ko'taradigan boshqaruv pultini joylashtirish mumkin. Namoyish stoli bilan birga o'qituvchi stoli ham bo'lmog'i lozim. Unda o'qituvchini kitoblari, daftarlari, darsga oid materiallar va sinf jurnali joylashadi. Mazkur joyda o'qituvchi o'tirib ishlaydi. Stolning baladligi 75 sm, yuzasi 75x76 sm bo'lmog'i lozim.

Geografiya xonasidagi sinf taxtasi o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan turli o'quv maqsadlarda foydalaniladi, ularni quyidagi guruhlarga bo'lishimiz mumkin:

- yozish uchun;
- chizish uchun;
- chizmalarni, diagrammalarni, xomaki kartalarni chizish uchun;
- jadvallarni, rasmlarni joylashtirish uchun;
- ekranli qo'llanmalarni namoishi uchun;
- o'qituvchi tomonidan topshiriqlar yozish;
- o'qituvchi tomonidan dars mavzusi rejasini yozish uchun.

Sinf taxtalarining o'lchamlari quyidagicha bo'lmog'i lozim: 180x1105 sm. Jadvallar va rasmlarni saqlash uchun yasalgan sandiqlarni o'qituvchiga yaqin joylashtirilgani maqul.

Geografiya xonasida o'quv vositalarini joylash o'quv dasturi bo'limlari va sinflar bo'yicha bo'lishi lozim. Buning uchun bo'limli shkaflardan foydalaniladi. Mazkur shkaflar olinadigan va qo'yiladigan tokchalardan iborat bo'ladi. Bundan tashqari priborlarni saqlash uchun xam sandiqlar bo'lishi lozim. Shkaflarda kitoblar, jurnallar, audio, video qo'llanmalar saqlanadi.

Geografiya o'qitishni texnika vositalarini saqlash va ulardan foydalanish uchun moslamalar bo'lmog'i lozim. Masalan, diaproektorlar, kino-proektorlar, grofoproektorlar (plyonkalar bilan ishlash uchun).

Geografiya xonasida turli xil yo'nalishdagi kartotekalar albatta bo'lmog'i lozim. Ularni quyidagi guruhlarga bo'lishimiz mumkin:

- o'qituvchilarni darsga tayyorgarlik kartotekasi. Unda dars mavzusi, mazmuni, o'qitish metodlari va usullari, vositalari, dars rejasi yozilgan bo'ladi;
- o'quv jihozlari kartotekasi;
- mavzular bo'yicha masala va mashqlar kartotekasi;
- yozma ishlar kartotekasi;
- mavzuli kartotekalar;
- qo'shimcha adabiyotlar kartotekasi;

- jurnallar va gazetalar kartotekasi;
- davlatlar kartotekasi va h.k.

Ma'lum bir mavzuga muammolar tayyorlash jarayonida turli xil ko'rgazmali qurollardan uyg'unlashgan holda foydalanishni ko'zda tutilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Matnli ma'lumotlar rasmlar, chizmalar va diagrammalar bilan boyitilgan bo'lmog'i lozim.

12.2. O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy xo'jalik ishlari.

Geografiya xonasi o'quvchilarni bilim olish faoliyatini samarali tashkil qilishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun geografiya xonasini tashkil qilishga katta ahamiyat berilmog'i lozim. O'qituvchilarni geografiya xonasida qiladigan ishlari quyidagi bosqichlardan iborat:

Birinchi bosqich. O'qituvchi geografiya xonasini qabul qilib oladi. Xonani qabul qilib olgandan so'ng o'qituvchi quyidagi ishlarni amalga oshiradi.

Kabinetdagi mavjud bo'lgan o'quv jihozlari ro'yxatini tuzadi. O'quv jihozlariga: mebellar, barcha o'quv vositalarini namoyish qilish va saqlash moslamalari kiradi. Buning uchun barcha ishga yaroqli bo'lgan o'quv jihozlarini ro'yxati tuziladi. Shu bilan birga ishga yaroqsiz ta'imrlash lozim bo'lgan o'quv jihozlari ro'yxati ham tuziladi. O'quv xonasida mavjud o'quv jihozlari optimal xona jihozlari bilan solishtiriladi va xonaning jihozlar bilan ta'minlanganlik darajasi aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich. Mazkur bosqichda barcha o'quv jihozlari ularga ajratilgan joylarga o'rnatiladi. O'qituvchi va o'quvchining ish joyi tashkil qilinadi. O'quv vositalari saqlanadigan joy aniqlanadi va ular o'qitishni texnik vositalari va geografik kartalardan foydalanish uchun moslamalar bilan jihozlanadi. So'ngra quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- geografiya xonasini qayta jihozlash, namoyish stendlari uchun materiallar to'plash, o'lkashunoslik materialini yig'ish bo'yicha ishlar rejasi tuziladi;

- o'lkashunoslik burchagini va muzeyini jihozlash rejasi tuziladi. Unda o'lka tabiiy va iqtisodiy sharoiti tarkibiy qismlari namunalari, modellari va maketlari joylashtiriladi. Masalan, tog' jinslari namunalari, qishloq yoki shahar modeli, qishloq xo'jalik yoki sanoat maxsulotlari namunalari;

- geografik maydonchani jihozlash rejasi tuziladi;

- geografiya xonalaridagi barcha jihozlar, asbob-uskunalar ro'yxati tuziladi.

Uchinchi bosqichda geografiya xonasini keyingi faoliyati davomida yetmayotgan jihozlar to'ldiriladi, eskilari yangilanadi, yangi jihozlar chiqqan bo'lsa ular olinadi va o'rnatiladi. Kutubxona yangi adabiyotlar bilan boyitib boriladi. Bir vaqtning o'zida geografiya xonalaridagi barcha o'quv jihozlari tartibga tushiriladi va katalogi tuziladi. O'lkashunoslik burchagi yoki muzeyi hamda geografiya maydonchasi jihozlanadi.

Mazkur ishlarni barchasini geografiya o'qituvchisi o'zining xo'jalik-tashkiliy faoliyati davomida bajaradi va uning muhim pedagogik faoliyatiga kiradi. Geografiya xonasi jihozlanish darajasi o'quvchilarni bilish faoliyatini samarasini belgilab beradi. Shuning uchun geografiya xonasini jihozlash bo'yicha o'qituvchi aniq rejani ishlab chiqmog'i lozim.

12.3. Geografiya xonasidan o'quv va sinfdan tashqari ishlarda foydalanish.

Hozirgi vaqtda geografiya xonasidan samarali foydalanish muammosi hamon dolzarb muammolardan bo'lib turibdi. Chunki geografiya xonasidagi ayrim o'quv vositalari umuman yil davomida foydalanilmaydi, ayrimlaridan, masalan, geografik kartalar muntazam foydalaniladi.

Geografiya xonasida joylashgan barcha o'quv vositalaridan dars jarayonida samarali foydalanish uchun ularni ta'lim jarayonida bir nechtasidan uyg'unlikda foydalanish zarurligini geograf-metodist olimlar takidlab o'tishgan (Yu.G. Barinova 1983 y)

Dars jarayonida o'quv vositalaridan uyg'unlikda foydalanish quyidagi samaralarni beradi:

- geografik ob'ekt, voqea va hodisalar haqida aniq tasavvurlar hosil qilishga yordam beradi. Masalan, tabiiy ob'ektlar, audiovizual va ko'rgazmali vositalar;

- yangi darsni tushunishga va yangi tushunchalarni shakllantirishga imkon beradi. Masalan, chizmalar, kartalar, modellar va h.k;

- olingan bilimlarni amalda qo'llashni taminlaydi. Masalan, ma'lumotnomalar, turli xil topshiriqlarni yechish uchun tayyorlangan tarqatma materiallar, yozuvsiz kartalar, test topshiriqlari, yozma topshiriqlar va h.k.

O'quv jihozlari majmualari yoki ularning ayrim qismlari (tarkiblari)dan dars jarayonining turli qismlarida foydalanish mumkin (takrorlashda, yangi mavzuni o'rganishda, olingan bilimlarni mustahkamlashda).

Bevosita darslardan tashqari geografiya xonasida sinfdan tashqari ishlarni, geografiya to'garagi mashg'ulotlarini o'tkazishda, o'lkashunoslik va boshqa ishlarni olib borishda ham foydalanish mumkin.

Geografiya xonasida sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilishda juda katta ahamiyat kasb etadi. Geografiya xonasi jihozlaridan foydalanib o'quvchilar darsdan tashqari vaqtlarida geografik kechalar, sayohatlar, ekursiyalar, tanlovlar rejalarini tuzishlari mumkin. O'quvchilar geografik borliq, voqea va hodisalarni modellashtirish, ularni xomaki materiallarini yasash ko'nikmalariga ega bo'lishadi, texnik o'quv vositalaridan foydalanish malakalariga ega bo'lishadi.

Geografiya xonasidagi kutubxonadan foydalanib o'quvchilar sinfdan tashqari mutoala bilan ham shug'ullanishlari mumkin. Geografiya xonasidagi kutubxonalarda adabiyotlar quyidagi yo'nalishlarda saqlanadi: ilmiy-geografik, ilmiy-fantastik, ilmiy-ommabop, sarguzasht va badiiy adabiyotlar. Geografiya xonasiga keladigan kitoblar mavzular, bo'limlar, kurslar bo'yicha guruhlashtiriladi. Har bir kitobga annotatsiya yoziladi.

Geografiya xonasida to'garak mashg'ulotlari ham o'tkaziladi. O'quvchilar mashg'ulot va muxokama o'tkazish uchun turli xil mavzular va topshiriqlar beriladi. Geografiya xonasida o'quvchilar okean tubiga va Yer qariga sayohat uyushtirishlari, fazoga sayohat qilishlari, tropik o'rmonlarda yurishlari, o'z shahri, tumani, viloyati, Pomir va Tyanshan tog'lariga sayohatga chiqishlari mumkin. To'garaklarning o'quv qo'llanmalari va vositalari tayyorlash bo'limi geografiya xonasini yangi o'quv vositalari bilan ta'minlashi mumkin. Geografiya to'garagini mazkur bo'linmasining ishlariga yuqori sinf o'quvchilarini ham jalb qilish mumkin. Bunday sharoitda geografiya xonasida yetishmaydigan jihozlar ro'yxati tuziladi va ular o'quvchilar yordamida tayyorlanib joy-joyiga qo'yiladi.

O'quvchilar tomonidan olib boriladigan o'lkashunoslik materiallari geografiya xonasida o'lkashunoslik burchagiga o'rnatiladi va dars jarayonida foydalaniladi. O'lkashunoslik ishlari natijalari tog' jinslari namunalaridan, gerbariyalardan, sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlari namunalaridan, hamda diagrammalar, chizmalar, ko'rgazmali qurollardan iborat. Ular darsdan va sinfdan tashqi ishlarda foydalanilishi mumkin.

Geografiya xonasida fakultativ mashg'ulotlar ham o'tkazish mumkin. Fakultativ mashg'ulotlar topografiya, ekologiya, geologiya asoslari va boshqa fanlardan o'tkazilishi mumkin. Topografiyadan fakultativ mashg'ulotlar o'tkazish uchun geografiya xonasida tapografik asbob uskunalar

(astrolyabiya, nivelir, reyka), topografik karta, kurvimetr, transportir, uglo-mer va boshqa jihozlar bo'lmog'i lozim. Geografiya darslaridan fakultativ mashg'ulotlar o'tkazish uchun geografiya xonasida quyidagi jihozlar bo'lmog'i lozim: tog' jinslari namunalari; toshqotgan o'simlik va hayvonlar namunalari; geologik kesmalar; geoxronologik jadval; turli xil geologik davrlarda yashagan o'simliklar va hayvonot dunyosi rasmlari va h.k.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya xonasini jihozlariga qanday talablar qo'yiladi?
2. Geografiya xonasida o'quvchilarni ish joyi qayerda joylashadi?
- 3 Geografiya xonasida o'qituvchining ish joyini aniqlang.
4. Geografiya xonasida o'quvchining ish joyi qanday talablarga javob berishi lozim?
5. Sinf taxtasidan qanday maqsadlarda foydalaniladi?
6. Geografiya xonasidagi kartotekalar qanday guruhlariga bo'linadi?
7. O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy-xo'jalik ishlari qanday bosqichlarga bo'linadi?
8. Geografiya xonasidan qanday maqsadlarda foydalaniladi?

13-BOB. O'QITISHNING TEXNIK VOSITALARI

13.1. O'qitishning texnik vositalari haqida tushuncha.

Fan va texnikaning rivojlanishi bilan maktab geografiyasining oldiga qo'yiladigan talablar ham ortib boradi. Mazkur talablarni bajarish uchun o'qitish shakllari va metodlarini takomillashtirish lozim bo'ladi. Bu esa o'quvchilar bilish faoliyatini jadallashtiradi, ularni fikrlashga va ilmiy mushoxada qilishga undaydi hamda o'rganayotgan geografik voqea va xodisalar bilan hayot o'rtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi. Yangi o'quv vositalarini qo'llash o'quvchilarni dunyoqarashini shakllantirishga, shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qitishning texnik vositalari o'qituvchi yordamida qo'yilgan maqsadga erishishga, o'tkazilayotgan mashg'ulotlarni samaradorligini keskin oshirishga imkon beradi.

Texnik vositalarni qo'llashni quyidagi afzalliklari mavjud:

- qiziqarliligi, o'quvchilar birinchidan texnika vositalarini o'ziga qiziqsa, ikkinchi tomondan uni ishlatishga va unda ko'rsatilgan ma'lumotlarga qiziqishadi;

- voqealarni tez rivojlanishi va aniq ko'rsatilishi o'quv materiallarini tez o'zlashtirishga yordam beradi. Masalan, tabiiy geografik jarayonlarni sodir bo'lishi, tekislik va tog' relefining turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari, tropik o'rmonlarning sharoiti, ishlab chiqarish jarayoni va h.k;

- texnik vositalar orqali murakkab o'quv materialini oson tushuntirish mumkin. Masalan, havo massalarini vujudga kelishi, imkoni va antitsiklonlarni shakllanishi, tornado, tsunami va boshqa tabiiy geografik jarayonlarni hosil bo'lishi va ularning oqibatlarini;

- o'quvchilar qabul qilishi murakkab bo'lgan geografik ob'ektlarni texnik vositalar orqali osongina bajarish mumkin. Masalan, temir yo'l paromi, dengizdagi neft qazib oladigan moslamalar va h.k.

O'qitishning texnik vositalarini qo'llashda quyidagi qoidalarga amal qilinishi lozim:

- texnik vositalarda ko'rsatiladigan geografik voqea va hodisalar dars mavzusiga mos bo'lishi lozim;

- texnik vositalarni qo'llash oldidan uning ishlash tamoili, mazkur darsda nima ko'rsatilishi haqida o'qituvchi axborot bermog'i lozim;

- o'qitishni texnik vositalari avvaldan ishga tayyorlab qo'yilishi lozim. Uni dars jarayonida sozlash o'quv soatini ancha qismini olib qo'yishi mumkin;

- texnik vositalar orqali ma'lum bir mavzuni o'rganishda uni alohida qismlarga bo'lish lozim;

- har bir qismda ko'zda tutilgan material tugallangandan so'ng o'qituvchi izoh berishi, namoish qilingan geografik voqea va hodisalarni o'quvchilar qanday qabul qilganini tekshirib ko'rishi mumkin. Ko'zda tutilgan materiallar namoyish qilib bo'lingandan so'ng o'qituvchi darsni yakunlashi lozim;

- namoish etilgan material aniq va ravshan ko'rinishi lozim.

Geografiya darslarida foydalaniladigan o'qitishning texnik vositalarini quyidagi guruhga bo'lishimiz mumkin:

- o'qitishni audiovizual vositalari;

- o'qitishda videotexnika vositalaridan foydalanish;

- o'qitishda axborot vositalaridan foydalanish.

O'qitishni audiovizual vositalariga o'quv kinosi, teleeshittirishlar, diafilmlar, diopozitivlar, transparantlar kiradi.

Video texnika vositalariga turli xil videomagnitafonlar kiradi. O'qitishni axborot vositalariga kompyuterlar, internet imkoniyatlari, masofaviy o'qitish vositalari kiradi.

O'qituvchi o'quv yilini boshida texnika vositalardan foydalanish rejasini tuzmog'i lozim. Mazkur reja asosida texnika vositalari hafta boshida tayyorlab qo'yilmog'i zarur.

13.2. Audiovizual o'qitish vositalari.

O'qitishni audiovizual vositalariga o'quv kinosi, teleeshittirishlar, diafilmlar, diapozitavlar va transparantlar kiradi.

13.2.1. Geografiya darslarida kinofilmlardan foydalanish.

Kinofilmlardan geografiya darslarida foydalanish dars mavzusi, dars turi, boshqa holat va sharoitlarga qarab turlicha bo'lishi mumkin.

Dars jarayonida kinofilmlardan to'la foydalanish mumkin, uning bo'limlaridan va qism yoki lavhalaridan foydalanish mumkin. Kinofilmni namoish qilishni darsning turli xil bosqichlarida amalga oshirish mumkin. Ayrim kinofilmlardan to'la, ayrimlaridan qisman foydalanish mumkin.

Kinofilmlar dars jarayonida foydalanishga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- maxsus o'quv maqsadlarida chiqarilgan filmlar;
- ilmiy- ommabop kinofilmlar;
- tabiat komponentlarining ayrim qismlariga bag'ishlangan filmlar (tog'lar, o'rmonlar, daryolar, ko'llar, hayvonot dunyosi va h. k.)
- badiiy filmlar;
- videofilmlar.

Maxsus o'quv filmlari aniq bir mavzuga bag'ishlangan bo'ladi. Masalan, tog'lar, Sahroi Kabir cho'li, tundra, o'rmonlar va h.k.

Ilmiy-ommabop kinofilmlar asosan keng halq ommasiga mo'jallab chiqariladi. Dars jarayonida uning ayrim qismlaridan foydalanish mumkin.

Tabiat komponentlarini ayrim qismlariga bag'ishlangan kinofilmlardan ham dars jarayonida foydalanish mumkin. Masalan, hayvonlarni ayrim turlariga, okean mavjudotlariga, aholiga va uning turmush tarziga bag'ishlangan filmlar.

Badiiy filmlarni ham ayrim dars mavzusiga oid qismlaridan foydalanish mumkin. Bunday filmlar toifasiga sarguzasht filmlar ko'proq kiradi.

Unda tasvirlangan tabiat manzaralari, o'simlik va hayvonot dunyosidan dars jarayonida foydalanish mumkin.

Turli xil videofilmlardan ham mavzuga mos joylaridan foydalanish mumkin.

Yuqorida aytilganidek kinofilmlardan darsning boshida, ya'ni o'tilgan darslarni takrorlashda, yangi mavzuni o'tishda, olingan bilimlarni mustahkamlashda foydalanish mumkin.

Takrorlash darslarida mavzu bo'yicha kinofilm yoki uning bir qismi namoyish qilinadi va o'quvchilardan unga izoh berish yoki uni tushuntirib berish talab qilinadi.

Yangi mavzuni o'rganishda mavzuga oid kinofilm to'la ko'rsatiladi. Bunda filmga o'qituvchi izoh beradi.

O'tilgan mavzuni mustahkamlashda ham kinofilmlardan foydalanish mumkin. Bunda kinofilm namoyish qilinadi va uning mazmuni o'quvchilardan so'raladi.

Ayrim xollarda kinofilmlar darsni kirish qismi sifatida ko'rsatiladi.

Filmni dars jarayonidagi o'rni darsning maqsadi, mazmuni va o'ziga xos xususiyatlari bilan aniqlanadi. O'quv filmlaridan bilim olish manbai sifatida ham foydalanish mumkin. Undan mustaqil ishlarni bajarish bo'yicha o'quv qo'llanma sifatida ham foydalansa bo'ladi. Masalan, berilgan savollarga javob topish, namoyish qilinayotgan materiallarni mavjud material bilan, darslik bilan, o'qituvchini ma'ruzasi, qator boshqa filmlarni mazmuni bilan solishtirish. Filmlar o'quvchilar bilimini tekshirishda va o'rganilgan mavzu mazmunini o'zlashtirish darajasini aniqlashda, o'tilgan materiallarni umumlashtirishda yoki ma'lum mavzuni umumiy tavsifini o'tishda foydalanish mumkin. Bundan tashqari filmlar yordamida sinf sharoitida sayohatlar ham uyushtirish mumkin yoki bo'lmasa o'quvchilar bevosita ko'rolmaydigan jarayonlarni ko'rsatish mumkin. Masalan, "Qora metallurgiya", "Sintetik tolalar", "Tropik o'rmonlar", "Cho'llar", "Dashtlar".

Dars jarayonida filmlar bilan ishlash metodikasi quyidagi qismlardan iborat: a) o'quvchilarni ma'lum bir mavzu bo'yicha kinofilmni ko'rishga tayyorlash; b) o'quvchilarni filmni ko'rish jarayonidagi ishlarini tashkil qilish; v) ko'rilgan film mazmunini mustahkamlash; g) kinolashtirilgan darsni samaradorligini tekshirish.

O'quvchilarni dars oldidan aniq filmni ko'rishga tayyorlash film mazmunini faol tushunishga va uni to'la o'zlashtirishga imkon beradi.

Filmni o'quvchilar o'qituvchi kuzatuvda ko'rishadi. Agar filmni ko'rish jarayonida nazorat bo'lmasa o'quvchilar filmga diqqat berishmaydi va boshqa narsa bilan shug'ullana boshlaydilar yoki bir-biri bilan gaplashib o'tirishadi. Natijada film mazmuni yuzaki o'zlashtiriladi.

Agar film qiziqarli bo'lsa o'quvchilar uni qiziqib diqqat bilan tomosha qilishadi. Ammo ularni faoliyati shunda ham nazorat qilinsa filmni mazmunini tahlil qila olishmaydi. Shuning uchun film boshlanishidan oldin o'qituvchi filmni maqsadini, unda nimalar tasvirlanganini, qanday savollarga o'quvchilar javob topishini kirish suhbatida tushuntiradi. Bundan tashqari o'qituvchi kirish suhbatida filmni qaerlariga e'tibor berishni, qaerlarini alohida ajratib tahlil qilinishini tushuntradi. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiyasi kursida "Qizilqum" mavzusini o'tishda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- asosiy relef shakllariga;
- o'simlik bilan qoplanish darajasiga;
- hayvonot dunyosiga.

Filmni ko'rish jarayonida o'quvchilar qo'yidagi savollarga javob berishlari lozim: "Barxan nima", "Qum tepaliklari" nima; cho'lda asosiy transport vazifasini bajaruvchi hayvonni aniqlang.

Geografiya ta'limida o'quv kinofilmlaridan foydalanishni yana bir asosiy shartlaridan biri o'qituvchini film namoyishida faol ishtirok etishidir. Eng yaxshi va qiziqarli film bo'lgan taqdirda ham o'qituvchi darsni boshqarishi shart hisoblanadi. Film namoyishi jarayonida o'qituvchi ko'rsatilayotgan kinolavhalarga izoh berib borish lozim. Kerakli joylarda film namoyishini to'xtatib bilimlarni chuqurlashtirishi mumkin. Ayrim nazariy qonun qoidalarni kengroq tushuntirib berishi, so'ngra film namoyishini davom ettirishi mumkin.

Filmni ko'rish davomida o'qituvchini izohlari o'quvchilarga xalaqit bermasligi lozim. Shuning uchun faqat kerakli joylaridagina izox berish lozim. Agar kinofilmda metodik xatolar bo'lsa o'qituvchi uni to'g'rilab ketishi lozim. Ma'lum bir voqea xodisalarni mohiyatini o'quvchilar yaxshiroq tushunib olishlari uchun filmni namoyishini biroz to'xtatib turish mumkin.

Namoyish etilgan filmda berilgan bilimlarni mazmunini mustahkamlash. Bunda filmda keltirilgan dalillar, mulohazalar, ta'surotlar, ilgari olingan bilimlar bilan solishtiriladi. Filmدا olingan bilimlar bilan darslik matni orasidagi aloqalar ochib beriladi. Dars yakunlanadi va xulosa

qilinadi. Mazkur ishlarni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan suhbat o'tkazadi va suhbat davomida frontal so'rov amalga oshiriladi. Filmni ko'rib bo'lgandan so'ng xomaki chizmalar, rasmlar chizish mumkin, jadvallar to'ldirish mumkin, filmga annotatsiya tayyorlash mumkin, filmga taqriz yozish mumkin yoki maxsus yozma ish tayyorlatish mumkin.

O'quvchilar filmda ko'rgan narsalariga kitobdan asosnoma topishlari, filmda namoyish etilgan geografik ob'ektlarni kartalardan topishlari yoki filmdagi geografik ob'ekt, voqea va hodisalarni yozuvsiz kartaga tushirishlari, ular asosida grafiklar tuzilishlari mumkin.

Kinolashtirilgan darsni samaradorligini aniqlash. Filmni ko'rish natijasida olingan yangi bilimlar, ma'lumotlar darsni oxirida amalga oshiriladi. Natijada filmni ayrim lavxalari qayta namoyish qilinadi va o'zlashtirilmagan bilimlar yana qaytadan namoyish etiladi va takrorlanadi. Eng asosiysi o'qituvchi izoxi muxim o'rin tutadi. Filmni eng murakkab joylarida o'qituvchi namoishini to'xtatib batafsil izox bermog'i lozim. Shundagina darsni maqsadi amalga oshdi desa bo'ladi.

O'qituvchini kinofilmlardan foydalanib dars o'tishga tayyorgarligi. Kinofilmlar darsga o'ziga xos xususiyatlarni beradi, o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtiradi, bilimlarni bevosita ko'rish orqali o'zlashtirishga imkon beradi, filmda geografik voqea va hodisalarni sodir bo'lishini kuzatishga imkon beradi. Ammo kino filmlar geografiya darslarini asosiy tarkibiy qismlarini ochib bera olmaydi. Masalan, bilimlarni tekshirish, uyga vazifa, tushuntirish va mustahkamlash.

Geografiya o'qituvchisi kinofilmlardan foydalanib dars o'tishga tayyorgarlik ko'rayotganda quyidagilarga e'tibor berishi lozim: Darsni ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish, darsni mazmunini ishlab chiqish, darsda foydalaniladigan ekranli va statistik ko'rgazmalar fondi bilan tanishtirish va dars mazmuniga mos keladigan ko'rgazmali vositalarni tanlash.

Tanlab olingan ekran materiallarini dars mazmuniga mosligi aniqlanadi. Dars rejasi ishlab chiqiladi va unda kirish so'zi ko'zda tutilmog'i lozim. Bundan tashqari film namoishi jarayonida o'quvchilarga beriladigan savollar va ularga beriladigan javoblar (filmni ko'rish jarayonida) oldindan aniqlab olinishi lozim. Filmni namoyishi davomida qisqa-qisqa izoxlar ko'zda tutilmog'i lozim. Filmni eng ma'qul joylarida namoyish to'xtatilib o'quvchilar bilan suhbat o'tkazish ko'zda tutilmog'i lozim.

Ma'lum bir paytlarda filmni to'xtatib izoh berish uchun darsga tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi plyonkani to'xtatiladigan joylarini belgilab qo'yishi lozim, agar biror lavxani alohida ko'rsatish lozim bo'lsa mazkur lavhani baholashi va oxirgi plyonkada siyoh yoki ip bilan belgilab qo'yiladi.

O'quvchilar filmni ko'rish jarayonida diktorni so'zini qiyin qabul qilishadi, shuning uchun pauzalarda o'qituvchi filmda namoyish etilgan geografik voqea va hodisalarga izox berib o'tishi lozim. Agar diktorni so'zlari yoki filmni muzikasi o'qituvchiga yoqmasa u filmni ovozini o'chirib o'zi tushuntirishi lozim. Filmni namoyish qilayotganda boshqa o'quv vositalaridan albatta karta bo'lmog'i shart.

O'quvchi filmni ijobiy va salbiy tomonlarini chuqur biladigan so'nggi darslarda filmdan foydalanish masalasini hal qilish mumkin. Filmning mazmuni zamonaviy talab darajasida bo'lmog'i lozim. Buni ayniqsa xalq xo'jaligi tarmoqlarini namoyish qilishda e'tiborga olish lozim.

Darsda filmlarni namoyish qilishni samaradorligi uni qo'llash turiga bog'liq. Film darslarda muntazam va nomuntazam qo'llanishi mumkin. Filmlar muntazam ko'rsatilganda o'quvchilarda uni ko'rish, tahlil qilish, qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi. Dars samaradorligi ortadi. Nomuntazam, ya'ni onda-soda dars paytida film namoyish qilinsa u samara bermaydi, o'quvchilar unga ko'nikma olishmaydi.

3.2.2. Statik proektsiya vositalaridan foydalanish.

Statistik proektsiya vositalariga diafilmlar, diapozitivlar, kodoskoplar kiradi. Ulardan dars jarayonida foydalanish o'quvchilarni bevosita bilimlarni qabul qilishini kuchaytiradi, tasavvurlarni shakllanishiga imkon beradi, geografik voqea va hodisalar orasidagi aloqa va qonuniyatlarni chuqur tushinishga imkon beradi.

Maktab geografiasining deyarli barcha mavzulari ayniqsa tabiiy geografiya predmetlarida diafilm yoki diapozitivlarda aks etgan. Diafilmlarni yuqori darajadagi ko'rgazmaliligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- darslikning mavzulariga mos kelishi;
- xujjat (dalil) asosida ekanligi (fotorasmlar, chizmalari va boshqalar);
- tasvirni aniqligi va yorqinligi;
- ko'rsatilayotgan geografik voqea va hodisalarni kerakli o'lchamda kattaytirish yoki kichraytirish imkonini mavjudligi;

- tasvirni qancha vaqt kerak bo'lsa shuncha namoyish qilish imkoni borligi.

Geografiya ta'limi sohasida ishlab chiqarilgan diafilmlar va diapozitivlar ko'pincha rangli qilib chiqariladi, bu esa o'quvchilarni bilim faoliyatini jadallashtiradi.

Diafilmlardan foydalanib dars o'tishda o'qituvchi quyidagi talablarga javob berish lozim:

- statistik proektsiya vositalarini dars rejasiga kiritish;

- darsni maqsadini ishlab chiqish ya'ni diafilm bilan o'tkaziladigan darsni maqsadini ishlab chiqish;

- mavzu bo'yicha kadrlarni tanlash. Tanlangan kadrlar (lavhalar) o'quvchilar tomonidan bilimlarini o'zlashtirishiga yoki ularni mustahkamlashga imkon yaratishi lozim;

- kadr (lavha)da namoyish etilayotgan bilimlar o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi uchun o'qituvchi kirish so'zini amalga oshirishi lozim. Agar namoyish etilayotgan lavhada beriladigan bilimlar sodda va oson bo'lsa kirish so'zi qisqa, murakkab bo'ladigan bo'lsa kirish so'zi kengroq bo'lmog'i lozim;

- o'quv vositasidan foydalanishdan ko'zlangan maqsadga erishish uchun o'qituvchi quyidagi ishlarni amalga oshirishi lozim; diafilm yoki diapozitivda namoyish etiladigan lavhalarni chuqur o'rganishi lozim; lavhalarni dars jarayonida namoyish qilish rejasini ishlab chiqmog'i zarur; har bir namoyish qilinadigan kadrlar uchun izohlar va savollar tizimini ishlab chiqishi lozim; lavhadagi tushunarsiz va notanish so'zlarni tanlab olib ularga izoh berish lozim;

- o'quvchilarni fikrlash faoliyatini faollashtirish uchun namoyish qilinadigan lavhaga quyidagicha topshiriqlar tuziladi: savollarga javob bering; chizmani tuzing; reja tuzing va x.k.;

- namoyish etiladigan lavha mavzuni eng muhim qirralarini ochib bermog'i lozim. Ikkinchi darajali qismlarga kamroq e'tibor berilishi zarur;

- lavhani tagidagi yozuvlar o'qituvchini so'zlarini eshitishga xalaqit berishi mumkin. Shuning uchun iloji boricha ular ko'rsatilmadan pastga tushirib qo'yilishi mumkin:

- sinf bilan aloqani uzmaslik uchun lavhaning boshi va oxiri ko'rsatilmaydi.

Geografiya darslarida epidoskop va kodoskoplardan foydalanish

Geografiya darslari yaxshi o'tish va samarali bo'lishi uchun o'qituvchi turli manbalardan rasmlar, chizmalar, kartalar, diagrammalar, jadvallar va boshqa ko'rgazmali ma'lumotlarni namoyish etish uchun yig'adi. Mazkur materiallar epidoskop orqali namoyish qilinadi. Epidoskoplar har qanday manbalardan kesib olingan materiallarni ekranda ko'rsatib beradigan apparatdir. Epidoskop yordamida o'quvchilardan turli xil topshiriqlarni bajarishni talab qilish va o'quvchilar tomonidan bajarilgan uy vazifalarni namoyish qilish mumkin (chizmalar, diagrammalar, yozuvsiz kartalar, jadvallarni to'ldirish va h.k.)

Epidoskop yordamida qisqa vaqt ichida o'quvchilar dars uchun xomaki karta, chizmalar, diagrammalar, rasmlar tayyorlashlari mumkin. Epidoskop yordamida darsni qiziqarli o'tish mumkin.

Ta'lim jarayonida kodoskoplar ham keng qo'llaniladi. Bunday yirik formatli plenkali diapozitiv lenta –transparantlar kodoskop orqali ko'rsatiladi. Darsni tushuntirish davomida bunday diapozitsiyalarga yozish, chizish turli xil belgilar qo'yish, yetmayotgan belgilarni chizib qo'yish, alohida jadvallarni bo'yab ham qo'yish mumkin. Darsdan so'ng mazkur chizmalarini o'chirib tanlash mumkin.

Kodoskopni turli xil yozuvlarni, chizmalarni, diagrammalarni namoyish qilishda ham qo'llash mumkin. Bunda o'qituvchi chizgan narsalar ekranda ko'rsatiladi. Murakkab chizmalarni namoyish qilishda ham kodoskop katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari o'quvchilarni yozma javoblarini ham kodoskop orqali ko'rsatish mumkin.

13.2.3 Televedeniyadan geografiya darslarida foydalanish.

Hozirgi davrda kundalik turmushni ham, o'qishni ham televedeniyasiz tassavur qilib bo'lmaydi. Ilgaritdan televedeniyada har bir fan bo'yicha maxsus darslar o'tkazilar edi. Televedeniyadagi eng qiziqarli "Kinosiyohatchilar klubi", "Hayvonot olamida", "Ochevidnoe-naveroyatnoe" va boshqa eshitirishlar muntazam olib borilar edi.

XX asrning ikkinchi qismidan boshlab videomagnitofonlarni keng tarqalishi maktablarda ham o'z aksini topdi. Alohida darslarga, hayvonot olamiga, o'simliklarga, aholiga va uning turmush tarziga, turli davlatlar va hududlar tabiatiga bag'ishlangan videokassetalar keng yoyildi.

SHu munosabat bilan televedeniyadan foydalanishni mazmuni va shakllari o'zgaradi. Televedeniyadan foydalanishni ikki yo'nalishga bo'lish

mumkin: kundalik teleko'rsatuvlardan foydalanish; videokassetalardan foydalanish.

Kundalik teleeshittirishlardan foydalanish uchun teledasturlardan kerakli dars mavzusiga mos tushadigan eshittirishlar tanlab olinadi va ular videokassetaga yozib olinadi. Mazkur videokassetaga yozib olingan material kerakli mavzuni o'tishda namoyish qilinadi.

Tayyor videokassetalardan foydalanish. Geografiya predmetlari mavzulari bo'yicha videokassetalar kartotekasini tashkil qilish mumkin. Hozirgi davrda har bir geografiya xonasida albatta videomagnitafonlar bo'lishi zarur. Ma'lum bir mavzuni o'rganayotganda unga mos bo'lgan videokassetani olib namoyish qilish mumkin.

Televideniya dan foydalanishga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

- namoyish etiladigan telelavha dars mavzusiga mos bo'lishi shart;
 - videomagnitafon va televizor bir kun oldin tayyorlab qo'yilishi lozim;
 - namoyish etiladigan videolavhalar aniq va ravshan ko'rinmog'i lozim;
 - video lavha dars vaqtini to'la ishg'ol qilishi lozim emas. Darsni boshida va oxirida o'qituvchini izoxi va tushuntirishi uchun hamda xulosasi uchun vaqt qoldirishi lozim;
 - video darslarni ko'rish o'qituvchi nazoratida olib borilishi lozim;
- Bundan tashqari geografiya darslarida radio eshittirishlardan, magnitafon yozuvlaridan ham foydalanish mumkin.

13.3. Geografiya ta'limida axborot texnologiyalaridan foydalanish.

Umumta'lim maktablarini hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarini axborotlashtirish zamonaviy ta'limning barcha soxalarini eng muhim va dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Hozirgi vaqtda bilim olishni axborotlashtirish va axborot vositalaridan foydalanishni tashkil etish bo'yicha juda ko'p ishlar amalga oshirilgan.

Umumta'lim maktablarini axborotlashtirish murakkab masalalardan bo'lib hisoblanadi. Chunki axborot vositalarini takomillashtirish va yangilarini ishlab chiqish bo'yicha muntazam ilmiy-tadqiqot va tajriba - sinov ishlari olib boriladi. Buning natijasida axborot vositlarini yangi modellari vujudga keladi. Shuning uchun o'quv muassasalarini axborot-

lashtirish uchun doimo axborot vositalarini yangilab turish lozim. Buning uchun esa moddiy mablag'lar zarur.

Ta'lim sohasini axborotlashtirish natijasida qator atama va tushunchalar vujudga keladi. Ammo maktablarda kompyuterlarni paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan tushuncha va atamalar bir tekisda va mazmunda emas. Bunda so'z "Kompyuterlashtirish" va "Axborotlashtirish" tushunchalari haqida boradi. Ba'zi hollarda ikkala atamadan u yoki bunisi ishlatiladi.

"Kompyuterlashtirish" yoki "Axborotlashtirish" deganda umumta'lim maktablarini, akademik leytsiy va kasb-hunar kollejarini kompyuterlar bilan ta'minlash hamda turli ma'lumotlarni o'zlashtirish va olish tushuniladi.

XX- asrning 80-yillaridan boshlab har bir maktabda kompyuter xonalari tashkil qilina boshlandi. Kompyuter xonalarida 10 dan ortiq kompyuterlar bo'lgan, ammo ularni sifati ya'ni ko'rsatgichlari past bo'lgan.

Ammo olib borilgan tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki umumta'lim maktablarini kompyuterlashtirish natijasida ta'lim-tarbiya jarayonida keskin o'zgarishlar sodir bo'lmadi.. Mazkur hol quyidagi xolatlarda nomoyon bo'lgan: a) o'qitish va mustaqil o'quv faoliyatini texnologiyasini motivatsiyasi o'zgarmadi; b) o'qituvchi faoliyatini motivatsiyasi o'zgarmadi; v) o'quv jarayonini boshqarish texnologiyasi o'zgarmadi; g) bu yerda gap XX-asrning 80-yillaridagi ommaviy maktablari haqida ketmoqda. Chuqurlashtirilgan maxsus maktablarda esa ta'lim jarayonida katta o'zgarishlar sodir bo'lgan.

Keyinchalik amaliy pedagogikada kompyuterlarni qo'llash bo'yicha ustuvor yo'nalishlari shakllandi. Ular quyidagilarda namoyon bo'ldi:

- informatika va hisoblash texnikasi asoslarini o'rganish;

- ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash;

- axborot texnologiyalari yordamida ta'lim muassalarini va mintaqaviy ta'lim tizimlarini boshqarish. Bu esa axborot texnologiyalarini qo'llashni birinchi darajali ishlar qatoriga qo'shishga imkon beradi. Ushbu soxada olingan samaralar umumta'lim maktablarini kompyuterlashtirishga ketgan xarajatlarni qoplashi mumkin.

Ta'lim jarayonini samaradorligini oshirishda yangi ta'lim texnologiyalari katta ahamiyatga ega. Yangi ta'lim texnologiyalari quyidagilarga imkon beradi: a)har bir maktab o'quvchisida o'zining shaxsiy ta'lim yo'nalishini rivojlantiradi; b) o'quv jarayonini tubdan o'zgartirishga va uni

tizimli tafakkurlash tomonga loyihalashga imkon beradi; v) o'quvchilarni bilish faoliyatini samarali tashkil qilishga imkon beradi. Bunday yondoshish kompyuterni bilish vositasiga aylantiradi. Maktablarda kompyuterlarni o'rni qanday bo'lishi degan savol ta'limni kompyuterlashtirishni dastlabki bosqichlaridayoq qo'yilgan edi. Ammo kompyuterlarni o'rganishdan undan foydalanishga o'tish juda qiyinchilik bilan amalga oshirilmogda. Ko'p hollarda geografiya va boshqa fanlardan ishlab chiqilgan kompyuter texnologiyalari talabsiz qolib ketadi. Buning asosiy sabablaridan biri ular odatiy darslarning davomi bo'lib qolishidir. Elektron darsliklar ko'p hollarda darsliklarni bir nusxasiga (kopiyasiga) aylanib qolmogda. Shuning uchun ularga talab kamroq bo'lib qolmogda. Ularni samaradorligi tajribali o'qituvchi samaradorligidan yuqori bo'lmayapti.

Elektron darsliklarni yoki kompyuter texnologiyasidan foydalanishga talabni kamayib borishining asosiy sabablaridan biri o'quvchilarni zamonaviy ta'lim ta'lablari va zamonaviy tamoillar bilan shaxsga yo'naltirilgan yondoshish va sinf-dars tizimida foydalanishga yo'naltirilgan dasturlarni bir biriga mos kelmasligidir.

Kompyuterlarni yangi avlodini yaratish bilan yangi texnologiyalar ishlab chiqiladi, shu bilan birga ta'lim texnologiyalari ham ishlab chiqiladi. Kompyuterda matn, chizma, audio va video ma'lumotlarni birlashtirish o'quv ma'lumotlari sifatini keskin oshirib yuboradi.

Kompyuterlar industriyasini rivojlangtirish pedagogik jarayonda inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Uning asosida esa o'quvchini individual faoliyatini ta'minlaydigan texnologiyalarga o'tish yotadi. Bunday texnologiyalarga o'tish dasturiy vositalarni yaratishi bilan bog'liq. Yaxlit kompyuterlashtirilgan predmetli kurslarda odatiy dasturiy asosnomalarning ayrim qismlari saqlab qolinadi ular esa maktab darsliklarini turli darajalarda qaytarishadi. Shuning uchun mazkur kurslar quyidagilarga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim: a) ixcham (kompakt) predmetni mavjud bo'lishi, u o'quvchilarni mustaqilligini yuqori darajada ta'minlashi lozim; b) turli sohalarda bilimlarni yuqori darajadagi integratsiyasi mavjud bo'lgan predmetlarni o'rganishda; v) maktablarda o'qituvchilarni qisman yoki to'la kompyuterlar bilan almashtirish; g) sinf-dars tizimiga asoslanmagan eksperimental ta'limiy texnologiyalarni yaratish; d) o'quv jarayonida kompyuterlardan foydalanishni yangi yondoshuvlarini ishlab chiqish; ye) shaxsga yo'naltirilgan dasturiy asoslarni ishlab chiqish.

Ta'lim muassalarida kompyuterlardan samarali foydalanish qator tashkiliy pedagogik muammolarni yechish bilan bog'liq. O'qituvchilarni kompyuterli maktablarda ishlashga tayyorlash muhim muammo bo'lib hisoblanadi, kompyuter texnologiyalarini maktablarda dastlabki davrlarda kam talab etilishi oliy ta'limda ushbu soha bo'yicha yetarli bilim berilmasligidir. Elektron pochta imkoniyatlaridan foydalanishni dars va darsdan tashqari vaqtlarda jaxon kommunikatsion tarmog'idan foydalanish maxsus metodik tayyorgarlikni talab qiladi. Maktablarni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta'minlash ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Geografiya fani va geografiya ta'limida axborot texnologiyalaridan keng qo'llanilmoqda. Geografmiya ta'limida axborot texnologiyalardan foydalanishni quyidagi shart-sharoitlarini ta'kidlab o'tish lozim:

- geografiya o'qituvchisi axborot texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart;
- maktab o'quvchilari kompyuterlardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart;
- maktabda kompyuterlar sinfi bo'lishi shart.

Geografiya ta'limida axborot texnologiyalarni qo'llash quyidagi soxalarda olib borilmoqda: elektron darsliklardan foydalanish; elektoron kartalardan foydalanish; internet imkoniyatlaridan foydalanish; videofilm-lardan foydalanish; masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish.

Hozirgi davrda juda ko'p darsliklarning elektron versiyalari yaratilmoqda. Shu munosabat bilan o'quvchilar berilgan mavzuni elektron darslikdan topib uni o'qituvchi yordamida yoki mustaqil o'rganishi mumkin. Darsni o'qituvchi boshqarib turish mumkin. Bunda o'qituvchi matnni o'rganishda izoxlar berib boradi. Matndagi chizmalar, rasmlar, kartalar, jadvallar alohida tushuntiriladi. Darsni oxirida o'qituvchi kompyuter orqali o'quvchilarga savollar berishi mumkin. O'quvchilar esa kompyuter orqali javob berishadi. Ularning bergan javoblari o'qituvchi tomonidan baholanadi.

Geografiya ta'limida kartalar asosiy o'quv vositasitalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun kartalar bilan mustaqil ish bajarayotganda elektron kartalardan foydalanish mumkin. Elektron kartalar orqali quyidagi ishlarni bajarishi mumkin:

- elektron karta orqali tabiiy geografik va iqtisodiy geografik tavsiflar tuzish. Masalan, iqlim kartalaridan foydalanib ma'lum bir materik yoki

hudud iqlimi tavsifini tuzish yoki bo'lmasa iqtisodiy geografik kartalardan foydalanib ayrim mamlakatlar yoki hududlarga iqtisodiy ta'rif berish va h.k;

- internet imkoniyatlaridan foydalanib geografiyaning turli soxalari bo'yicha yangi-yangi ma'lumotlar olish mumkin. Masalan, kundalik iqlim haqida, mamlakatlar haqida, aholi haqida, xo'jaligi va geosiyosiy sharoit haqida va h.k;

- geografiya ta'limida videofilmlar juda katta ahamiyatga ega. Video filmlardan quyidagi soxalar bo'yicha foydalanish mumkin: a) boshlang'ich tabiiy geografiya kursida; b) materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursida; v) O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasini o'rganishda; g) O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'rganishda; d) jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursini o'rganishda; ye) fakultativ mashg'ulotlarda; j) geografik to'garaklarda va h.k.;

- masofaviy o'qitish geografiya ta'limida endi rivojlanib kelmoqda. Masofaviy o'qitish usulidan malaka oshirish kurslarida keng foydalanish mumkin.

Axborot texnologiyalardan foydalanish geografiya ta'limida katta imkoniyatlarga ega. Geografiya ta'limini axborotlashtirishni to'xtovsiz takomillshtirib bormoq zarur.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.O'qitishni texnik vositalariga nimalar kiradi?
- 2.O'qitishda texnika vositalarini qo'llashni afzalliklari nimalardan iborat?
- 3.Texnika vositalarini qo'llashda o'qituvchi qanday qoidalarga amal qilishi lozim?
- 4.O'qitishning audiovizual vositalariga nimalar kiradi?
- 5.Kinofilmlar dars jarayonida foydalanishiga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?
- 6.O'qituvchini kinofilmdan foydalanib dars o'tishiga tayyorgarligi qanday qismlardan iborat?
- 7.Statik proektsiya vositalariga nimalar kiradi?
- 8.Diafilmlardan foydalanib dars o'tishda o'qituvchi qanday talablarga javob berishi lozim?
- 9.Televideniya dan geografiya ta'limida qanday hollarda foydalanish mumkin?

IV -QISM

GEOGRAFIYA TA'LIMINI TASHKIL ETISH SHAKLLARI

Geografiya ta'limining tashkil etish shakllari geografiya darsi, amaliy va mustaqil ishlar, geografiya maydonchasida olib boriladigan ishlar, fakultativ mashg'ulotlar, uyda vazifalarni bajarish, geografik to'garaklar, olimpiadalar, geografik kechalar, o'quv ekskursiyalari kiradi.

14 -BOB. GEOGRAFIYA DARSINI VA UNGA QO'YILADIGAN TALABLAR

14.1 Darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish.

O'quvchilarga bilim berish va ularni tarbiyalash dars jarayonida olib boriladi. Shuning uchun dars geografiya ta'limining eng asosiy va markaziy qismi hisoblanadi. Dars jarayonida o'qituvchi darsga ajratilgan aniq vaqt davomida belgilangan ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishadi. Har bir darsni maqsadi aniq ifodalangan bo'ladi. Dars jarayonida o'quvchilar ko'zda tutilgan bilim va ko'nikmalarni samarali bilish uchun geografiya darslariga qator talablar qo'yilgan. Ular quyidagilardan iborat: darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini aniq ishlab chiqish; darsning mazmunini ilmiyligiga erishish; dars o'quvchilarni kasbga yo'naltirishi lozim; tanlangan o'qitish metodi dars mazmuniga mos kelmog'i lozim; geografiya darslarida predmetlararo aloqalar o'rnatilishi lozim; har bir dars ekologik yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim; har bir geografiya darsida o'lkashunoslik ta'moyillari hisobga olinmog'i zarur.

Darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish. Geografiya darslarini ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini to'g'ri va aniq ishlab chiqish darsni samaradorligini belgilab beradi. Dastlab darsni ta'limiy maqsadlari ishlab chiqiladi. Buning uchun: geografik borliq, voqea va hodisalar haqida tasavvurlar, ilmiy tushunchalar, tamoillar, qonuniyatlar shakllantiriladi; asosiy ilmiy ma'lumotlar va bilimlar takrorlanadi va mustahkamlanadi; geografik ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish ta'minlanadi va takomillashtiriladi; umumiy ko'nikmalarni shakllantirish davom ettiriladi (javoblarni rejalashtirish, darslik bilan ishlash, qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash va h.k.); dunyoqarash, g'oyaviy-siyosiy, ahloqiy va kasbga yo'naltirilgan bilimlarni o'zlashtirish; mehnat va estetik tarbiya berish; o'quvchilarni tafakkurini, qiziquvchanligini rivojlantirish.

Geografiya darslari aniq tarbiyaviy maqsadga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. Bu esa o'quvchilarni vatanparvarlik, aqliy, g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashga imkon beradi. Geografiya darslari olamning yaxlitligi g'oyasini shakllantirishga, geografik voqea va hodisalar hamda xo'jalik faoliyati orasidagi sabab va oqibatlarni ochishga yo'naltiradi. Darsning tarbiyaviy vazifalariga Vatanimizni mustaqillik davrida rivojlanishini o'rganish, mustaqil mamlakatimizning erishgan yutuqlarini bo'rttirib ko'rsatish, fan, madaniyat va sport sohasidagi yutuqlarimiz ruxida tarbiyalash katta samara beradi.

Darsning aniq vazifalari undan oldinga va keyingi darslarni maqsadlari bilan bog'langan bo'lmog'i lozim. Darsni maqsadi va vazifalariga misollar keltiramiz. "O'rta Osiyoning reliefi va foydali qazilmalari" mavzusida (7-sinf) quyidagi vazifalarni ko'rish mumkin: yirik relief shakllarini joylashish xususiyatlari va sabablarini ochib berish; yirik relief shakllari haqida bilimlarni kengaytirish; cho'l relief shakllarini hosil bo'lishida shamolni o'rni va ahamiyatini ochib berish; relefni hosil bo'lishida va rivojlanishida ichki va tashqi kuchlarni o'zaro ta'siri g'oyasini yanada rivojlantirish; O'rta Osiyo foydali qazilma konlarini joylashishini o'rganish va ularni hosil bo'lishini yer po'sti tuzilishi bilan bog'liqligini ochib berish; karta asosida relefga tavsif berish ko'nikmalarini shakllantirishni davom ettirish (Dushina, 1985)

Darsning mazmuni ilmiy bo'lmog'i zarur. Geografiya darslarida bilim, malaka, tarbiyaviy g'oyalari va ular bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar ochib beriladi. Ammo darsning asosiy maqsadi dasturda ko'rsatilgan nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdir. Geografik ilmiy bilimlar asosiy va ikkinchi darajali qismlarga bo'linadi. Asosiy bilim va ko'nikmalarga ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradigan, amaliy faoliyat va hayot bilan bog'liq bo'lgan ko'nikma va malakalar kiradi. Asosiy bilimlarga dalillar, umumiy tushunchalar va tasavvurlar, o'zaro aloqa va qonuniyatlar haqidagi bilimlar dunyoqarash g'oyalari, faoliyat turlari haqidagi bilimlar kiradi. Mazkur bilimlar har bir geografiya predmeti bo'yicha asosiy yakuniy bilimlar bo'lib hisoblanadi.

Asosiy bilimlarni chuqurroq va to'laroq o'zlashtirish uchun geografiya ta'limida ikkinchi darajali bilimlar ham ishlatiladi. Ular asosan tasavvurlarni shakllantirish, tushunchalarni belgilanishini aniqlashtirishda ko'proq foydalaniladi. Ikkinchi darajali bilimlar ham ishlatiladi. Ular asosan tasavvurlarni shakllantirish, tushunchalarni aniqlashtirishda ko'p-

roq foydalaniladi. Ikkinchi darajadi bilimlarga tabiiy geografiyada tadqiqot materiallarini o'rganish ya'ni yer po'stini, okeanni, atmosferani o'rganish usullari haqidagi ma'lumotlar, materiklarni o'rganish va ulardagi aholining xo'jalik faoliyati haqida bilimlar, ular dasturda albata o'zlashtirilishi zarur bo'lgan bilimlar qatoriga kiritilgan.

Yuqoridagi bilimlardan tashqari dastur va darsliklarda uchramaydigan qo'shimcha bilimlar ham ishlatiladi. Masalan, davlatlar bayrog'i, gerbi (tamg'asi), aholini turmush sharoiti, odatlari haqidagi bilimlar o'quvchilarni bilish faoliyatini rivojlantirish uchun qo'llaniladi, qo'shimcha material darsda qo'shimcha vaqt bo'lganida foydalaniladi.

Geografik bilimlarni hayot bilan bog'lash geografiya darslariga qo'yiladigan asosiy talablardan biri bo'lib hisoblanadi. Geografiya predmetlarida beriladigan bilimlarning deyarli barchasi xayot bilan bog'langan. Atrof muhitni muhofaza qilish, siyosiy, iqtisodiy soha bo'yicha davlat qarorlari geografik bilimlarni hayotga bog'lash uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Masalan, atmosfera mavzusini o'tishda atmosfera xavosini muxofaza qilish va qo'riqlash bo'yicha davlat qarorlariga suyanmoq lozim. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'rganishda mamlakatimiz prezidenti asarlari, davlat qarorlariga asoslanmoq zarur. Mazkur materiallardan dars jarayonida foydalanish uchun mavzu mazmuniga mos bo'lgan ma'lumotlarni topmoq lozim. Shundagina o'quvchilar olgan bilim va ko'nikmalarni hayot bilan bog'lay oladi.

Darsni kasbga yo'naltirilganligi. Geografik bilim va ko'nikmalarni egallash jarayonida o'quvchilar juda ko'p kasblar bilan tanishadi. Masalan, "Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursida "plan va karta" mavzusi o'tilganida geodezist va topograflar kasbi haqida, litosferani o'rganishda geologlar kasbi haqida, gidrosferani o'rganishda gidrolog kasbi, iqtisodiy geografiya darslarida iqtisodchi va boshqa kasblar haqida bilimlar va ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari har bir materikni tekirish tarixini o'rganganda sayyohlar va olimlar haqida ham ma'lumotlar beriladi. Olimlar kasbi haqidagi ma'lumotlar turli xil qonun va qonuniyatlarni ochgan olimlarini hayoti va faoliyatini o'rganishda berib boriladi.

Dars tuzilishini aniqlash ham asosiy talablardan biri bo'lib hisoblanadi. Dars tuzilishini aniqlashga quyidagilar kiradi: a) darsni turini tanlash. O'quv materialini mazmuniga ko'ra ma'lum bir dars turi tanlanadi. Quyi sinflarda ko'proq aralash dars turiga e'tibor beriladi, ya'ni

o'tgan darsni takrorlash, yangi darsni o'qitish, o'rganilgan darsni mustahkamlash va uyga vazifa berish; darsning alohida qismlarini asoslash va ular orasidagi bog'liqliklarni bo'rttirib ko'rsatish; Masalan, "Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursida "Masshtab" mavzusini o'rganganda uni quyidagi qismlarga bo'lish mumkin: masshtab xaqidagi umumiy tushuncha, sonli masshtab; chiziqli masshtab; so'zli masshtab; masshtab bilan ishlash. Darsning tuzilishi uning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlari bilan xamda ulardan oldingi va keyingi darslar bilan bog'liqligi bilan aniqlanadi.

O'qitish metodlarini tanlash. O'qitish metodlarini tanlash darsning tuzilishi bilan bevosita bog'langan. Har bir dars tuzilmasi uchun alohida metod tanlanadi. O'qitish metodlari deganda o'qituvchi va o'quvchilarni ta'lim maqsadlarga erishishdagi birgalikdagi va xamkorlikdagi faoliyatidir. Darsning mazmuniga ko'ra tanlangan o'qitish metodlariga qo'yiladigan asosiy talablaridan biri dars jadvalida o'quvchilarni bilish faoliyatini ta'minlashi lozim. Tanlangan o'qitish metodi sinfdagi barcha o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtirishi, geografik bilim va ko'nikmalarni olishga qiziquvchanlikni kuchaytirishi lozim. Bunda shuni esdan chiqarmaslik lozimki o'quvchilarni faol bilish faoliyati geografik bilim manbalaridan foydalanish ko'nikmalari shakllantirilgandagina ta'minlanadi. Masalan, kartalar, darslik, chizmalar va h.k.

Geografiya darslarida predmetlararo aloqalarni aniqlash. Geografiya fani tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy fanlar tizimiga kirganligi munosabati bilan qator predmetlar bilan chambarchas bog'langan. Geografiya predmetining noyob va o'ziga xos ta'limiy va tarbiyaviy vazifasi atrof muxit to'g'risida, xo'jalik va ijtimoiy soha bo'yicha turli xil bilimlarni umumlashtirishiga imkon beradi. Geografiya darslarida tarix, biologiya, ximiya, fizika, matematika fanlari bilan aloqalarni aniqlash va asoslab berish o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtiradi.

Geografiya darslarida o'lkashunoslik tamoillariga amal qilish. Geografiya fani tabiat va jamiyat xaqidagi bilimlarni bergani uchun unda o'lkashunoslik tamoillaridan foydalanishni katta imkoniyatlari mavjud. Geografiya predmetlaridagi deyarli barcha mavzularni o'lkashunoslik tamoillaridan foydalanib o'rganish mumkin. Relif mavzusini maktab atrofidagi relief shakllari orqali tushuntirish mumkin, gidrosfera mavzusini maktab atrofidagi suv ob'ektlari misolida, qishloq xo'jaligi yoki sanoatni o'z yashayotgan joyi misolida o'tish mumkin. Mazkur tamoilni qo'llash geografik bilimlarni oson va tez o'zlashtirilishiga hamda o'quvchilarni o'z

vataniga va yashab turgan joyiga mexr muxabbat ruhida tarbiyalashga yordam beradi.

Iqtisodiy ta'lim tamoilini hisobga olish. Geografiya ayniqsa iqtisodiy geografiya darslarida o'quvchilarga iqtisodiy ta'lim va tarbiya berish katta ahamiyatga ega. Har bir xo'jalik tarmog'ini o'rganishda ularni iqtisodiy samarasi haqida bilimlar beriladi, shu bilan birga xom ashyo va tabiiy resurslardan tejab tergab foydalanish, o'z mulkiga va davlat mulkiga extiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni o'rgatish o'quvchilarni iqtisodiy tarbiyasini yuqori darajaga ko'tarishga imkon beradi.

Geografiya darslarida ekologik tarbiya berish. Geografiya fani atrof muxit va xo'jalik xaqida bilim beradigan yagona fan bo'lganligi sababli unda o'quvchilarga ekologik tarbiya berish katta imkoniyatlariga ega. tabiiy va iqtisodiy geografiya predmetlarini o'rganishda har bir mavzu bo'yicha ekologik bilim ta'lim va tarbiya berish mumkin. Ayniqsa O'rta Osiyodagi regional ekologik muammolarni yoritib berish yoki ulardan misollar keltirish katta ahamiyatga ega.

14.2. Geografiya darslarining tuzilishi.

Geografiya darslarini tuzilishi didaktika va geografiya o'qitish metodikasida umum qabul qilingan qoidalarga asoslangan. Mazkur qoidalarga binoan geografiya darslari quyidagi qismlardan iborat: bilimni tekshirish (uyga berilgan vazifalarni tekshirish va baxolash); yangi mavzuni o'tish; yangi mavzuni mustahkamlash; uyga vazifa berish.

Tashkiliy qism. Mazkur qismda yoki bosqichda o'quvchilar bilan salomlashiladi, yo'qlama qilinadi, tozalik tekshiriladi, o'quvchilarni kitob, daftar, atlaslari borligi tekshiriladi. So'ngra o'quvchilarni darsga tayyorlaydi. Bunda o'tgan mavzu va yangi mavzuni ilmiy va amaliy ahamiyati haqida o'quvchilarga ma'lumotlar beriladi va ularni darsga tayyorlaydi.

O'quvchilar bilimni tekshirish va baholash. Geografiya darslarining eng asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Mazkur qism yangi darsni o'tish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Darsda asosiy materialni o'zlashtirish darajasi tekshiriladi. Olingan bilimlarni o'xshash va yangi o'quv sharoitida qo'llash tekshiriladi. Bunday bilimlarga dunyoqarash g'oyalari, nazariy bilimlar (umumiy tushunchalar, tamoillar, aloqalar, qonuniyatlar), dalillar va o'quv ishlari usullari kiradi. Bilimlarni tekshirishning mazmuni mazkur bo'limni yoki kursni o'qitishni yakuniy natijalariga mos kelishi lozim. Ular dasturlarda berilgan bo'ladi. O'quvchilar bilimi va ko'nikmalarini

tekshirish uchun turli xil usullar qo'llaniladi. O'quvchilarni bilim va malakalarini ma'lum bir mavzu bo'yicha tekshirish uchun o'qituvchi svollarni yoki tarqatma materiallarni oldindan tayyorlab qo'ymog'i lozim.

Yangi mavzuni o'rganish. Deyarli barcha darslarda yangi mavzuni o'tish qismi albatta bo'ladi. Yangi mavzuni o'tishda yangi bilimlar, ko'nikma va malakalar shakllantiriladi. Darsga ajratilgan vaqtning katta qism yangi mavzuni o'rganishga sarflanadi. Yangi mavzuni mazmuni va xajmi o'quv dasturlarida berilgan bo'ladi, darsliklarda esa ular aniqlashtiriladi. Dastur o'qituvchi uchun asosiy vosita bo'lib hisoblanadi. Yangi darsning mazmuni o'qituvchi tomonidan tanlab olinadi. Bunda mavzu bo'lim yoki butun kursni o'quv maqsadlaridan kelib chiqdi. O'qituvchi uchun dasturda yangi materialni o'tish uchun asosiy va qo'shimcha materiallar tizimi beriladi. Qo'shimcha materiallarga turli xil daliliy ma'lumotlar kiradi. Ular mavzuni asosiy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Yangi mavzuni o'rganish natijasida o'quvchilarni bilimi kengayadi va chuqurlashadi, o'rganilayotgan voqea va hoisalarni moxiyati ochib beriladi. Geografik bilimlar va ko'nikmalarni amaliy tomonlari ko'rsatiladi. Yangi mavzuni o'rganish ilgari olingan bilimlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Demak, xar bir mavzuni o'rganayotganda predmetlararo va ichki predmetlararo aloqalar ochib beriladi. Masalan, VI va VII sinflarda har bir materikni va yirik o'lkalarni relefini o'rganishda V-sinfda litosfera mavzusida o'tilgan bilimlarga suyanadi.

Olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash geografiya darslarini asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. O'quvchilar bilimini mustahkamlash ikki usulda olib boriladi: bosqichli, yakuniy.

Geografiya darslarida ko'proq bosqichma - bosqich bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash keng tarqalgan. Bunda o'rganiladigan yangi mavzu bir necha mantiqiy qismlarga bo'linali. Har bir qismni o'tib bo'lingandan so'ng olingan bilimlar mustahkamlanadi. Masalan, V-sinfda masshtab mavzusini; o'rganishda uni quyidagi mantiqiy qismlarga bo'lishimiz mumkin: masshtab nima; sonli masshtab; chiziqli masshtab; so'zli masshtab. Demak, ushbu mavzuni o'rganishda o'qituvchi masshtab haqida tushuncha beradi va uni mustahkamlaydi. So'ngra sonli, chiziqli va so'zli masshtablarni tushuntirib olingan bilimlarni yangi misollarni o'quvchilarga yechtirish orqali mustahkamlaydi.

Olingan bilimlarni bir necha usullar yordamida mustahkamlash mumkin: test topshiriqlari; amaliy ishlar; mustaqil ishlar va h.k

O'quvchilar bilim va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich mustahkamlash bilan birga yakuniy mustahkamlash xam mumkmn. Bunda o'quvchilarga tarqama material berish, yoki bo'lmasa 3-4 ta o'quvchidan og'zaki so'rash orqali xam bilimlarni yakuniy mustahkamlash mumkin. Shundan so'ng o'quvchilar bilimlariga qo'yilgan baholar e'lon qilinadi, ularning kamchiliklar to'g'rilaniladi va dars yakundanadi.

Uyga vazifa berish. Darsning yakunida uyga vazifa beriladi. Uyga vazifa mavzusi sinf taxtasiga yozib qo'yiladi. Shundan so'ng uni bajarish bo'yicha o'qituvchi o'quvchilarga ko'rsatmalar beradi.

Uyga vazifa ko'p hollarda darsning oxirida beriladi. Bunda o'quvchilar uy vazifasini maqsadi va mohiyatini tushunib yetishmaydi. Ko'p xollarda o'qituvchi ham uy vazifasini berib ham, tushuntirib xam ulgurmaydi. Shuning uchun uyga vazifa darsning boshida, yangi mavzuni o'tib bo'lgandan so'ng berilsa uni qanday bajarishni o'quvchilarga to'laroq tushuntirib berish mumkin.

Uyga berilgan vazifani tushuntirganda uni o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmoq zarurdir. Matn bo'yicha beriladigan vazifalarni kartalar, jadvallar va chizmalar bo'yicha beriladigan topshiriqlarni alohida tushuntirish lozim.

14.3. Geografiya darslarini rejalashtirish.

Geografiya darslarini rejalashtirish geografiya ta'limidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Geografiya darslarini rejalashtirish ikki qismdan iborat: mavzuli va dars rejasi, darsning samaradorligi uni qanday rejalashtirilganligi bog'liq. Mavzuli va dars rejaları qanday mukammal tuzilgan bo'lsa o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashi shuncha tez va oson bo'ladi.

Mavzuli rejalashtirish. Mavzuli rejalashtirishda ma'lum bir geografiya predmeti bo'limlari bo'yicha o'quv yili bo'yiga berilgan soatlar hajmi doirasida taqsimlab chiqiladi. Bunda o'qituvchini bilimlar tizimini shakllantirish, mavzular va darslar orasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash, tushunchalarni shakllantirish yo'llarini aniqlash va ularni shakllantirishni asosiy bosqichlarni, tayanch bilim va tushunchalarni ajratishni, amaliy ishlar tizimini aniqlashni rejalashtirish ko'zda tutiladi. Mavzuli rejalashtirish quyidagilarni aniqlashga imkon beradi: a) ma'lum bir kurs bo'yicha o'quv jarayonlarini to'la ko'rishga imkon beradi; b) ma'lum bir kurs bo'yicha dars turlarini aniqlashga; v) o'qituvchi va o'quvchilarni ham-

Mazkur mavzuni rejalashtirishni asos sifatiida qabul qilish mumkin. Aniq o'quv sharoitida geografiya o'qituvchisi unga o'zining o'zgartirishlarini va qo'shimchalarini kiritish mumkin.

Dars rejasi. Dars rejasi har bir ajratilgan soat doirasidagi mavzuga tuziladi. Dars rejasi quyidagi qismlardan iborat bo'ladi. Darsning mavzusi; darsning maqsadi; darsning jihozi; darsda qo'llaniladigan o'qitish metodi; dars mavzusining qisqacha tavsifi; dars mavzusida uchraydigan geografik nomlar tizimi; dars mavzusida uchraydigan olimlar; dars mavzusida uchraydigan atamalar; darsni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlartizimi; uyga vazifa berish.

14.4. O'qituvchini darsga tayyorgarligi.

O'qituvchi har bir darsga chuqur va to'la tayyorlanmog'i lozim. O'qituvchini darsga tayyorgarligi quyidagi qismlardan iborat: darsni maqsad va vazifalarini aniqlash; darsning mazmunini aniqlash; o'qitishni metodlarni aniqlash; o'qitish vositalarini tanlash; darsni tarkibiy tuzilishini aniqlash. Darsni maqsadi bu mazkur dars davomida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida o'quv tarbiya va rivojlantirish bo'yicha erishadigan oldindan rejalashtirilgan yakuniy natijadir. Darsning maqsadi mazkur mavzu bo'yicha dasturdagi va darslikdagi materiallar mazmunini ishlab chiqish asosida aniqlanadi. Darsning maqsadini aniqlash uni mazmunini ishlab chiqishga, o'qitish materialini tanlashga va darsni borishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maqsad aniqlangandan so'ng ushbu maqsadga erishish uchun darsning tuzilishi ishlab chiqiladi. Darsning maqsadini aniqlash quyidagi talablarga javob berishi mumkin:

- darsning maqsadi juda qisqa shaklda ifodalangan bo'lmog'i lozim;
- darsning maqsadida o'quvchilar qanday bilimlarni egallashlari, qanday ko'nikmalar shakllantirilishi ifodalangan bo'lmog'i lozim;
- darsda qanday bilim va ko'nikmalarni shakllantirilishi yoki ularni chuqurlashtirish ko'rsatilishi lozim.

Darsning mazmunini aniqlash. Darsni mazmunini quyidagi bilim manbalar asosida aniqlash mumkin:

- darslik asosida. Darslikda har bir mavzu uchun alohida matn ajratilgan bo'ladi. Matn, rasmlar, chizmalar va jadvallar bilan jihozlangan bo'ladi. Matnni oldida o'tgan darsga doir yoki matnni mazmunini tushunishni yengillashtiradigan savollar beriladi. Matnni oxirida esa olingan bilimlarni va ko'nikmalarni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar tizimi beriladi;

- mazkur kurs uchun nashr qilingan metodik qo'llanmalarda xar bir mavzu yoki bo'limni o'qitish metodikasi bo'yicha tavsiyalar berilgan. Demak, darslik bilan birga metodik qo'llanma ham dars mazmunini ishlab chiqishda asosiy manba bo'lishi mumkin;

- qo'shimcha adabiyotlar dars mavzusi mazmunini ishlab chiqishda muxim manba bo'lib hisoblanadi. Masalan, O'zbekiston iqtisodiy rayonlarini o'rganayotganda har bir viloyat bo'yicha chiqarilgan kitob va risolalardan foydalanish mumkin. Materiklar va okeanlar kursini o'rganayotganda har bir materik yoki okean tabiiy sharoitiga bag'ishlangan kitoblardan foydalanish mumkin;

- kundalik matbuot. Radio va tilevideniya ma'lumotlaridan ham dars mazmunini ishlab chiqishda foydalanish mumkin;

- dars yanada qiziqarliroq o'tishini ta'minlash uchun sayyoxlar va olimlarning esdaliklari, turli xil xalqlarning urf-odatleri haqidagi ma'lumotlardan foydalanish ham katta natija beradi.

Dastlab darsni ta'limiy va g'oyaviy mazmuni ishlab chiqiladi. Dars nixoyatda murakkablashib, materiallar ko'payib ketmasligi uchun o'quv mavzusi mazmuni ishlab chiqilayotganda asosiy, ikkinchi darajali va qo'shimcha materiallar ajratiladi. Ikkinchi darajali va qo'shimcha materiallar darsni asosiy mazmunini oydinlashtirish va chuqurlashtirish maqsadida ishlatiladi. Ayrim xollarda darsda ko'zlangan materiallarni o'rganib bo'lmaydi, bunday xollarda qolgan material uyga vazifa sifatida beriladi va uni o'quvchilar mustaqil o'rganishadi.

Dars mazmuni ishlab chiqilagandan so'ng o'qituvchi uni bayon qilish rejasini ishlab chiqadi.

O'qitish metodini tanlash. O'qitish metodlarini tanlash darsni maqsadi va o'quv materiallari mazmuniga bog'liq.

O'qitish metodini tanlash o'rganiladigan mavzuni mazkur kursda tutgan o'rniga bog'liq. Ma'lum bir kursni o'rgangan sari o'quvchilarni bilimlari ortib boradi, shundan so'ng reproduktiv usulni qo'llash mumkin. Bundan tashqari ijodiy usullarni ham qo'llash mumkin. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiasini ikkinchi regional qismini o'quvchilar kartalar yordamida mustaqil o'rganishlari mumkin. Xuddi shunday ishlarni o'quvchilar jaxonning iqtisoditsy va ijtimoiy geografiasini alohida davlatga bag'ishlangan qismini o'rganishda ham amalga oshirishlari mumkin. O'qitish metodlarini tanlashda o'quvchilarni yoshlari ham hisobga olinmog'i lozim. Quyi sinf o'quvchilari uzoq vaqt diqqat bilan eshita olishmaydi, tez toliqishadi va zerikishadi. Shuning uchun quyi sinflarda o'qituvchi o'qitish metodlarini tez-tez o'zgartirib turishi zarur.

Bunda o'yinlardan foydalanish katta samara beradi, chunki bunday sharoitda o'quvchilar toliqmaydi va kerakli bilim va ko'nikmalarni tez o'zlashtiradilar.

Dars uchun o'quv vositalarini tanlash ham muhim ishlardan hisoblanadi. O'quv vositalarini tanlash o'qituvchi uchun uncha murakkab bo'lmagan ish hisoblanadi, chunki dasturda har bir mavzu bo'yicha zarur bo'lgan o'quv vositalarining turlari berilgan bo'ladi. O'qituvchini vazifasi ulardan darsning qaysi qismida va qanday foydalanishni aniqlash hisoblanadi. O'quv vositalari bo'yicha savollar va topshiriqlar ishlab chiqiladi. Bu esa o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini egallashlarini osonlashtiradi. O'quv vositalarini tanlaganda quyidagilarni hisobga olish zarur:

- o'quv vositalari darsni mazmuniga mos bo'lishi lozim;
- o'quv vositalari tanlangan o'quv metodi mazmunini to'ldirishi zarur;
- o'quv vositalari o'quvchilarni yoshiga va qobiliyatlariga mos tushishi lozim;
- o'quv vositalari amaliy va mustaqil ishlarni olib borish uchun imkon yaratishi lozim;
- o'quv vositalari o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini egallashlarini osonlashtirishi lozim.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya ta'limini tashkil etishning asosiy shakllarini aniqlang.
2. Geografiya darslariga qo'yiladigan talablar chizmasini tuzing.
3. Darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish deganda nimani tushunasiz?
4. Darsning mazmunini ilmiy bo'lishi qanday ta'minlanadi?
5. Darsni ilmiy bo'limi nimalar orqali ochib beriladi?
6. Asosiy bilimlarga nimalar kiradi?
7. Ikkinchi darvajali bilimlarning vazifasi nimalardan iborat?
8. Dars xayot bilan qanday bog'lanadi?
9. Geografiya darslarida qanday kasblar haqida o'quvchilarga ma'lumotlar berish mumkin?
10. Darsni tuzilishini aniqlash qanday amalga oshiriladi?
11. Dars o'tish uchun o'qitish metodlari qanday tanlanadi?
12. Geografiya darslarida predmetlararo aloqalar qanday amalga oshiriladi?
13. Qanday xollarda geogrfiya darslarida o'lkashunoslik materiallaridan foydalaniladi?
14. Geografiya darslarida iqtisodiy tarbiya qanday amalga oshiriladi?
15. Geografiya darslarida ekologik tarbiya qanday amalga oshiriladi?

16. Geografiya darslari qanday qismlardan tuzilgan?
17. Geografiya darslarini rejalashtirishni qanday turlarini bilasiz?
18. O'qituvchi darsga tayyorlanishida nimalarga e'tibor berishi lozim?

15-BOB. GEOGRAFIYA DARSII TURLARI

Geografiya darslari ta'limni tashkil qilishning eng asosiy turlardan hisoblanadi. Geografiya darslari didaktik maqsadlarga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: kirish darsi; yangi mavzuni o'rganish darsi; aralash dars; ma'ruza darsi; takrarlash darsi.

15.1. Kirish darsi.

Kirish darsi umumta'lim maktablarida geografiya predmetlarini va yirik mavzularni o'rganishda yo'llanma vazifasini o'taydi.

Kirish darsining asosiy maqsadi ma'lum bir kurs va mavzu bo'yicha bilim va ko'nikmalar berishdir. Kirish darsi quyidagi qismlardan iborat: o'quv yilini boshida o'tkaziladigan kirish darslari; yirik mavzularni o'rganishdan oldin tashkil qilinadigan kirish darslari; chorak boshlanishida o'tkaziladigan kirish darslari.

O'quv yilining boshida birinchi darsda o'qituvchi quyidagi ishlarni bajaradi:

- darslik va uning mualliflari bilan tanishtirish;
- darslikni tuzilishi bilan tanishtirish (qismlar, boblar, ilovalar, rasmlar, jadvallar);
- darslikdan foydalanish tartibi bilan tanishtirish. Toza tutish yirtmaslik, chizmaslik, yozmaslik va h.k.

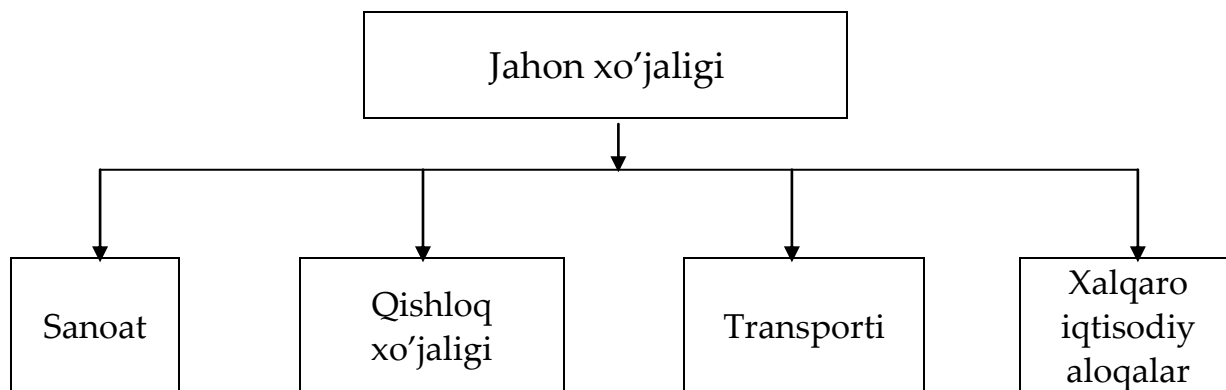
Yirik bo'limlarni o'rganishda ham kirish darslaridan foydalanish mumkin. "Boshlang'ich tabiiy geografiya" (5-sinf) kursida Yer qobiqlari bo'limini o'rganishdan oldin kirish darsi o'tkazish mumkin. Unda quyidagii xolatlarga e'tibor bermoq lozim:

- geografik qobiqni qatlamsimon bo'lib tuzilganligi, ya'ni litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalardan iborat ekanligi;
- har bir qobiq alohida moddalardan tuzilganligi, ya'ni litosfera qattiq moddalardan, gidrosfera suyuq modalardan (suv), atmosfera gazsimon moddalardan, biosfera esa tirik moddalardan iborat ekanligi xaqida bilimlar shakllantiriladi. Shundan so'ng o'quvchilar ongida Yer qobiqlari haqida tushunchalar shakllanadi va umumiy tasavvurlar xosil bo'ladi.

Iqtisodiy geografiya darslarida xam xuddi shunday kirish darslarini tashkil qilish mumkin. Masalan, "Jaxon iqtisodiy va ijtimoiy georafiyasi"

kursida jaxon xo'jaligini o'tishdan oldin kirish darsi o'tkazish mumkin: unda quyidagi holatlarga o'quvchilar diqqati qaratiladi:

- jahon xo'jaligi haqida tushuncha beriladi;
- jahon xo'jaligining tarkibiy qismlari chizib ko'rsatiladi (4-rasm);

4-rasm. Jaxon xo'jaligi tarkibiy qismlari.

- shundan so'ng sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va xalqaro iqtisodiy aloqalarni tuzilishi alohida tushunriladi. Masalan, transport tarmog'i quyidagi qismlarga bo'linadi: quruqlik, suv, havo, quvur, elektron.

Bundan tashqari kirish darslarida quyidagi maqsadlar ham amalga oshiriladi; bo'lajak o'quv ishlari uchun o'quvchilar pisixalogik jixatdan tayyorlanadi; o'quvchilarga geografiya fani va geografik bilimlariga nisbatan qiziqish uyg'otiladi.

Kirish darsida bitta mavzu o'rganilganligi uchun unda darsni barcha elementlari mavjud emas. Unda tashkiliy qism, yangi bilimlarni o'rganish, ayrim xollarda vaqt yetarli bo'lsa bilimlarni mustahkamlash va uyga vazifa berish amalga oshiriladi. Ko'p hollarda kirish darsida asosan yangi material o'tiladi, uyga vazifa berilmasligi ham mumkin.

15.2. Aralash dars.

Umum ta'lim maktablarida eng keng tarqalgan dars turi. Aralash darslarda bir necha didaktik maqsadlar amalga oshiriladi va ularda o'quv jarayonini barcha qismlari mavjud: yangi bilimlarni o'zlashtirish; olingan bilimlarni tahlil qilish va fikrlash; olingan bilimlarni mustahkamlash; olingan bilimlarni esda saqlab qolish; o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llash.

Mazkur darslarda quyidagi maqsadlar amalga oshiriladi: yangi mavzuni o'rganish; geografik ko'nikmalarni shakillantirish; olingan bilim va ko'nikmalarni tekshirish.

Aralash dars quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: tashkiliy qism. Ushbu qismda yo'qlama qilinadi, o'quvchilarni darsga tayyorgarligi ya'ni o'quv qurollari bor yo'qligi aniqlanadi; uyga berilgan vazifa tekshiriladi; yangi darsni maqsad va vazifalari tushuntiriladi, oldingi dars bilan yangi mavzu o'rtasida bog'liqlik aniqlanadi va tushuntiriladi; yangi mavzu o'rganiladi va umumlashtiriladi; olingan bilimlar mustahkamlanadi va darsda o'quvchilar faoliyati tekshiriladi; uyga vazifa beriladi va uni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar beriladi. (I.V. Dushina, 1985).

Aralash darsning har bir tarkibiy qismidagi maqsadlarini amalga oshirish uchun alohida o'ziga xos metodlar tanlanadi, o'qituvchi va o'quvchilar birgalikda faoliyatini shakllari ishlab chiqiladi. Ammo shuni ham aytish mumkinki aralash darsni muntazam ravishda bir xil qolipda o'tishi o'quvchilarni darsga qiziquvchanligini va diqqatini pasaytirib yuboradi hamda ularni zeriktirib qo'yadi. Shuning uchun aralash darsni tarkibini, metodlari va faoliyat shakllarini tez-tez almashtirib turish lozim bo'ladi.

Aralash dars quyidagi hollarda o'tkaziladi: yirik, ko'p soatlarga mo'ljallangan mavzularni o'rganishda; o'tkaziladigan mavzu oldin o'tilgan dars mazmuni bilan bog'langan bo'lsa.

Agar aralash dars mavzusi oldingi o'tilgan dars bilan bog'langan bo'lsa, darsni o'quvchilar o'tgan darsdla o'zlashtirilgan bilimlarni tekshirish va baxolashdan boshlanadi. Bunday hollarda uyga vazifa yangi mavzuni o'tishdan oldin yoki o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashdan oldin beriladi. Uyga vazifa berilganda uni bajarish bo'yicha metodik ko'rsatmalar aniq va tushunarli bo'lishi lozim.

Aralash darsda berilgan materialni mustahkamlashda o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan eng muhim bilim va ko'nikmalar ajratilmog'i lozim.

Masalan, 5-sinf darsligidagi Olam va Yer bo'limini o'rganayotganda koinot, yulduzlar, gallaktika, quyosh, quyosh tizimi, sayyoralar, yo'ldoshlar, meteoritlar tushunchalarini yaxshi o'zlashtirilishiga katta e'tibor beriladi.

Xozirgi paytda geografiya ta'limi mazmunida nazariy bilimlar miqyosini ortib borishini hisobga olib bilimlarni mustahkamlashni yangi mavzuni tushuntirayotganda amalga oshirish mumkin. masalan, tog' jinslari mavzusini o'tishda magmatik, cho'kindi va metmorfik tog' jinslarini xosil bo'lishi va tarqalishini tushuntirish davomida mazkur bilim va ko'nikmalarni birdaniga mustahkamlab va umumlashtirib ketish mumkin.

Bunda o'quv materiali ma'lum bir mantiqiy qismlarga bo'linadi va har bir mantiqiy qism bo'yicha bilim, ko'nikmalar mustahkamlanadi va umumlashtiriladi. Masalan, magmatik tog' jinslarini tushuntirgandan so'ng olingan bilimlarni birdaniga mustahkamlab ketish mumkin. Bunda magmatik tog' jinslarini xosil bo'lishi, turlari (intruziv, effuziv) va ularni xosaalariga urg'u beriladi.

Demak, aralash darsni tarkibiy qismlari qotib qolgan narsa emas, uni doimo o'zgartirib turish lozim bo'ladi. Ba'zi xollarda avval yangi mavzuni o'tib, so'ngra uyga berilgan vazifani tekshirish mumkin, ayrim hollarda darsni uyga vazifa berish bilan ham boshlash mumkin.

Aralash darsni 5-sinfda "Plan va karta", "Er qobiqlari", 6-sinfda xar bir materik va okeanni tabiiy sharoitini, 9-sinfda materiklar yoki ayrim mintaqalar iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'tishda qo'llash mumkin.

15.3. Yangi mavzuni o'rganish darsi.

Mazkur dars turi to'la yangi mavzuni o'tishga bag'ishlanadi. Shuning uchun unda uyga berilgan vazifani tekshirish va baholash qismi bo'lmaydi. Mazkur dars quyidagi hollarda qo'llaniladi:

- darsni xajmi katta bo'lgan taqdirda;
- dars murakkab bo'lgan taqdirda.

Mazkur darsda bilimlar chuqur va har tomonlama ochib beriladi. Mazkur darslar uchun mavzuni o'qituvchi oldindan tanlab oladi va unga tegishli o'quv vositalarini tayyorlaydi.

Ushbu darslarda asosiy o'qitish metodi bo'lib tushuntirish hisoblanadi. Bunda o'qituvchi sinf taxtasidan, kartalardan, chizmalardan, rasm va jadvallardan hamda qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishi lozim.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida o'quvchilarga qator topshiriqlar berish mumkin. Bunda ular olgan bilimlarni amalda qo'llashadi, yoki bo'lmasa bir necha vazifalarni bajarishni topshiriq sifatida berish mumkin. Bu esa yangi materiallarni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Masalan, dunyo siyosty kartasini o'rganayotganda tarixiy va siyosiy kartadan foydalanib qo'yidagi vazifalarni o'quvchilarga topshirish mumkin:

- XX asrning boshigicha dunyoda qanday yirik davlatlar bor edi;
- XX asrning boshlarida Afrikada qanday mustaqil davlatlar mavjud edi;
- birinchi jahon urushidan so'ng jahon siyosiy kartasidan qanday davlatlar davlat sifatida yo'q bo'ldi;

-ikkinchi jahon urushidan so'ng qanday mustaqil davlatlar vujudga keldi;

-XX asrning oxirida qaysi davlatlar parchalanib ketdi va qanday yangi davlatlar paydo bo'ldi va x.k.

Yangi mavzuni o'rganish darsi qo'yidagi tarkibiy qismlardan iborat: darsni maqsadini aniqlash; yangi mavzuni tushuntirish davomida o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishi lozim; mavzuni alohida mantiqiy qismlari bo'yicha umulashtirish va mustahkamlash; o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni amalda qo'llash bo'yicha o'quvchilarga topshiriqlar berish; uyga vazifa berish.

Mazkur darslarda quyidagi mavzularni o'rganish mumkin; "Er po's-tining tuzulishi (V-sinf); "O'rta Osiyoning tabiiy geografik rayonlashtirish" "O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish" (VIII-sinf); "Jahon siyosiy karta-si", "Jahon tabiiy resurslari", "Jahon aholisi " va x.k.

15.4.Geografik ko'nikmalarni shakllantirish darsi.

Mazkur darsning asosiy vazifasi geografiya predmetlari uchun xos bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Mazkur ko'nikmalar nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, mustahkamlashga va amalda qo'llashga imkon beradi. Ko'p xollarda mazkur darslarni bilimlarni mustahkamlash va geografik ko'nikmalarni shallantirish darsi ham deb ataladi. O'qitishni sifatini oshirishdagi vazifalarni kuyilishi va yechilishi munosabati bilan hamda o'quvchilarni amaliy faoliyatga bo'lgan e'tiborni ortishi bilan mazkur darslar turini ahamiti yanada ortadi. Bunday darslarda o'quvchilar faoliyatini asosiy shakli bo'lib amaliy ishlarni bajarish hisoblanadi. Mazkur amaliy ishlarni bajarish davomida o'quvchilarda geografik ko'nikmalar shakllanadi.

Ushbu darslarda o'quvchilarni nazariy va amaliy faoliyati bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Shuning uchun geografik ko'nikmalarning katta qismi yangi bilimlarni olish jarayonida shakllantiriladi. Ayrim amaliy ishlar mazkur darslarda bajariladi, masalan, geografik koordinatalarni aniqlash, masshtab turlari bilan ishlash, Turon tekisligi bo'ylab o'tkazilgan tabiiy geografik kesmani tahlil qilish (VII sinf). Ayrim amaliy ishlarni yangi mavzuni o'rganib bo'lgandan keyin bajarish mumkin. Bunda olingan bilim va ko'nikmalar mustahkamlanadi. Masalan, o'quvchilarni iqtisodiy diagrammalar bilan ishlash ko'nikmalarini darsni mustahkamlash bosqichida olib borish mumkin. Amaliy mashg'ulotlarni uyga vazifani tekshirish jarayoni-

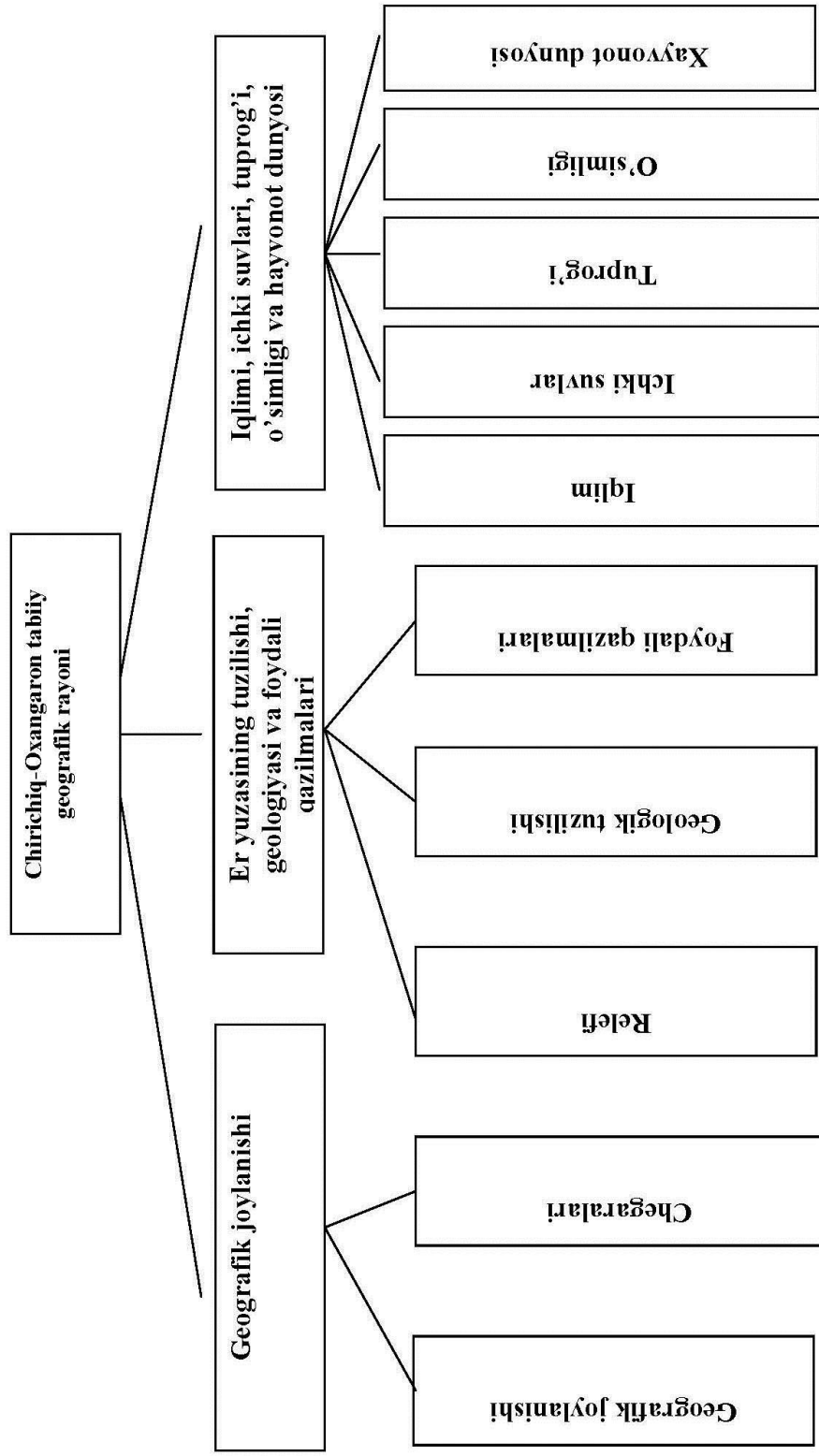
da xam o'tkazish mumkin. Bunda o'quvchilar ma'lum bir qolip asosida ishlashadi. Ya'ni ma'lum bir qolip asosida daryoga, dengizga yoki ko'llarga ta'rif berish, ayrim davlatlarni iqtisodiy geografik ta'rifini tuzish va h.k.

Amaliy ishlar ikki turga bo'linadi: o'qitadigan (o'rgatadigan) ; yakuniy. O'rgatuvchi (mashq qildiradigan) amaliy ishlarning maqsadi o'quvchilarni ma'lum bir geografik topshiriqni bajarishga o'rgatishdir. Masalan, geografik kordinatalarni aniqlash, kartada masofani masshtab orqali aniqlash; daryo suv sarfini hisoblash; xududni tabiiy geografik tavsifini tuzish; demografik ko'rsatgichlarni hisoblash; iqtisodiy geografik tavsiflarni tuzish. Demak, o'rgatuvchi amaliy ishlarda turli ko'nikmalar shakllantiriladi, tegishli bilimlar mustahkamlanadi.

Qator o'rgatuvchi amaliy ishlardan so'ng yakuniy amaliy ish o'tkaziladi. Uning maqsadi olingan bilim va shakllantirilgan ko'nikmalarni o'zlashtirish darajasini tekshirishdir. Masalan, Chirchiq Oxangaron o'lkasini tabiiy geografik tavsifini tuzishi ko'nikmalari shakllantrilgandan so'ng O'zbekistonni boshqa tabiiy geografik o'lkalarini o'qituvchilar amaliy mashg'ulot darslarida mustaqil o'rganishlari mumkin. Buning uchun o'qituvchi tabiiy geografik o'lkalarni o'rganish texnologiyasini modul tizimini ishlab chiqishi mumkin.

Xar bir tabiiy geografik rayon uchta quyidagi modullarga bo'linadi: tabiiy geografik rayonni geografik joylashishi va chegaralari; yer yuzasini tuzilishi, geologik sharoiti va foydali qazilmalari; ichki suvlari, tuprog'i o'simligi va hayvonot dunyosi. Mazkur modullar yanada mayda modullarga bo'linadi. Masalan, ikkinchi modulni quyidagi modulchalarga bo'lishimiz mumkin: rayonning reliefi; rayonning geologik tuzilishi; rayonning foydali qazilmalari. O'quvchilar bilim va ko'nikmalarni yaxshi o'zlashtirishlari uchun mazkur modullarni yanada maydaroq qismlarga bo'lish mumkin. Masalan, foydali qazilmalar modulini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin: yoqilg'i energetika foydali qazilmalari; metalli foydali qazilmalar; nometall foydali qazilmalar.

Demak, yakuniy amaliy ishlar geografik voqea va xodisa xamda ob'ektlarni tavsifiga bag'ishlanar ekan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida barcha xalq xo'jaligi tarmoqlarini yoki ayrim davlatlarni modul texnologiyasidan foydalanib o'rganish mumkin (5-rasm).

5-rasm. Oʻzbekiston tabiiy geografik rayonlarini oʻrganishni modulli texnologiyasi.

Demak, yakuniy amaliy ishlar geografik voqea va xodisa xamda ob'ektlarni tavsifiga bag'ishlanar ekan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida hamma xalq xo'jaligi tarmoqlarini yoki ayrim davlatlarni modul texnologiyasidan foydalanib o'rganish mumkin. Masalan, jahon sanoatini o'rganishda uni quyidagi modullarga bo'lib o'rganish mumkin: metallurgiya sanoati; mashinasozlik; yengil sanoat; qurilish xom ashyosi sanoati; oziq-ovqat sanoati; va h.k. ular o'z navbatida yana maydaroq modullarga bo'linib ketishadi. Masalan, mashinasozlikni yana quyidagi modulchalarga bo'lib yuborish mumkin: avtomobilsozlik; stanoksozlik; podshipnik ishlab chiqarish; teplovozsozlik; samalyotsozlik; ekskavatorsozlik; vagonsozlik; qishloq xo'jaligi mashinasozligi; kemasozlik; va h.k.

Geografik ko'nikma va malakalarni shakillantirish darsi quyidagi qismlarga bo'linadi: ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni qo'yish; o'quvchilarni o'quv vositalari bilan tanishtirish (darslik, karta, jadvallar, diagrammalar). Ular amaliy mashg'ulotlarni bajarishda zarur bo'ladi; o'quv ishlari usullarini o'zlashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berish; amaliy ishlarni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar berish; bajarilgan amaliy ishlar natijalarini rasmiylashtirish; qilingan ishlarni yakunlash; uyga vazifa berish va uni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar berish.

Amaliy ishlar bajarishni samaradorligi ishni aniq tashkil qilishga bog'liq: qiyoslash; solishtirish; oddiy hisob -kitoblarni bajarish; ma'lum reja yoki qolip asosida geografik voqea va hodisalarni tavsifini tuzish; bog'liqliklarni aniqlash; karta bilan ishlash va h.k.

Geografik ko'nikma va malakalarni shakillantirish darsida faqat yakuniy amaliy ishlar bajariladi. Bunday darslar quyidagi tashkiliy qismlardan iborat: darsni maqsadini qo'yish; yangi bilimlarni tushuntirish jarayonida o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilish; darsni mantiqiy qismlari bo'yicha yakunlash va mustahkamlash; olingin bilim va ko'nikmalarni amalda qo'llash; uyga vazifa berish.

15.5. Takrorlash, umumlashtirish va bilimlarni tekshrish darslari.

acocaH

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Kirish darsi qanday sharoitlarda o'tiladi?
2. Kirish darsini asosiy maqsadi nimalardan iborat?
3. Aralash dars qanday tarkibiy qismlardan iborat?

4. Aralash darsning maqsadi nimalardan iborat?
5. Yangi mavzuni o'rganish darsi qanday sharoitda o'tkaziladi?
6. Darsning asosiy turlari chizmasini chizing.
7. Geografik ko'nikmalarni shakllantirish darsi qanday tarkibiy qismlardan iborat?
8. Qaysi dars turi juda kam qo'llaniladi?

16-BOB. O'QUV SAYOHATLARI

16.1. O'quv sayohatlarini maqsadi va vazifalari.

O'quv sayohatlari umum ta'lim maktablari ta'limiy–tarbiyaviy ishlarida katta o'rin tutadi.

O'quv sayohatlarida yil davomida olingan bilimlar mustahkamlanadi va tabiatda va ishlab chiqarishda mustaqil tadqiqotlar olib borish ko'nikmalari shakllantiriladi.

O'quv sayohatlari maktablarda bahorda va kuzda o'tkaziladi. Ularning asosiy qismi tabiatga, ishlab chiqarish korxonalariga uyushtiriladi.

O'quv sayohatlarining maqsadi maktabda olingan geografik bilim va ko'nikmalarni yanada mustahkamlash va maktabdan va sinfdan tashqari ishlarda kuzatishlar olib borish ko'nikmalarini shakllantirishdir.

Mazkur maqsadlardan kelib chiqqan holda o'quv sayohatlarning asosiy vazifalari quydagilardan iborat:

1. Joyda reja olish va kartalar bilan ishlash bo'yicha olingan bilimlarni yanada chuqurlashtirish va dala, ya'ni tabiiy sharoitda topografik va kartografik ishlarini olib borish ko'nikmalarini shakllantirish.

2. Astranmik bilimlarni yanada chuqurlashtirish va osmon jismlari oy, sayyoralar va yulduzlarni (katta va kichik ayiq, qutb yulduzlarini) aniqlash va ularga qarab mo'ljal olish ko'nikmalarini shakllantirish;

3. Joyning relefini o'rganish va relief to'g'risidagi bilimlar va ko'nikmalarni yanada chuqurlashtirish xamda dalada mustaqil ravishda reliefning asosiy turlarini o'rganish ko'nikmalari shakllantirilishi. Bundan tashqari relief hosil qiluvchi omillarni ham o'rganish usullari bilan tanishtiradi.

4. Joyning geologik tuzilishini o'rganish metodikasi bilan tanishtirish.

5. Ob-xavoni kuzatish vva suv havzalarini o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish. O'quvchilar ob-havo turlarini aniqlay olishlari lozim.

6. Joyning tuproq qoplamini o'rganish va asosiy tuproq turlarini aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish

7. Joyning o'simlik qoplamini o'rganish usuli bilan tanishtirish. O'simliklarni qavatlarga (yaruslarga) bo'lib o'rganish ko'nikmasini shakllantirish.

8. Hayvonot dunyosini o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish.

9. Landshaftlarni ajratish ko'nikmalarini shakllantirish.

10. Korxonani o'rganish ko'nikmasini shakllantirish.

Demak, mazkur vazifani bajarish davomida o'quvchilarning olgan geografik bilimlari va ko'nikmalari yanada chuqurlashadi, ularda tabiatni va tabiiy geografik jarayonlarni o'rganish va kuzatish tajribalariga va ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Bu esa keyingi sinflardagi geografik bilimlarni o'zlashtirishda juda katta zamin yaratadi.

O'quv sayohatlari tabiiy geografiya kurslari (V-VII sinflar) bo'yicha 4-marta uyushtiriladi, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursi bo'yicha 1-marta ishlab chiqarish korxonasiga uyushtiriladi.

O'quv sayohatlari quyidagi turlarga bo'linadi:

- tabiiy geografik o'quv sayohatlari;
- iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayohatlari;
- o'lkashunoslik o'quv sayohatlari;
- maxsus o'quv sayohatlari (geografik, biogeografik, meteorologik va h.k).

O'quv sayohatlari turi va o'tkazilish joyini geografiya o'qituvchisi tanlaydi.

Tabiiy geografik o'quv sayohatlarining asosiy maqsadi o'quvchilarni maktabda olgan bilim va ko'nikmalarini yanada mustahkamlashdir. Iqtisodiy geografik o'quv sayohatlari davomida o'quvchilar ishlab chiqarish jarayonini o'rganishadi va sanoat geografiyasi xaqida bilim va ko'nikmalari kengaytiriladi.

O'lkashunoslik bo'yicha o'quv sayohatlari davomida o'quvchilar o'lkani tabiati, boyliklari, xo'jaligi, madaniy-tarixiy yodgorliklarini o'rganishadi va tegishli ma'lumotlar yig'iladi.

Maxsus geografik sayohatlar o'qituvchini dasturiga binoan olib boriladi. Ular ko'pincha joyning geologik sharoitini va foydali qazilmalarini, tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosini yoki ko'nikmalarini o'rganishga bag'ishlangan bo'ladi.

16.2. O'quv sayohatlariga tayyorgarlik va sayohat uchun zarur bo'lgan jihozlar va vositalar.

O'quv sayohatlariga chiqishdan oldin tayyorgarlik ishlari olib boriladi. Tayyorgarlik ishlari quyidagi qismlarga bo'linadi: nazariy; amaliy; tashkiliy.

Nazariy tayyorgarlik jarayonida o'quv sayohatida amalga oshiriladigan ishlar xususiyati va turiga ko'ra o'quvchilarni bilimlari mustahkamlanadi. Tabiatga uyushtiriladigan sayohatlarni olib borishdan avval sinf sharoitida tabiiy geografik bilimlar mustahkamlanadi, ya'ni reja olish, litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera haqidagi nazariy bilimlar qaytariladi va mustahkamlanadi.

Amaliy tayyorgarlik bosqichida o'quvchilarga sayohat davomida zarur bo'ladigan ish usullari haqida bilim va ko'nikmalar shakllantiriladi. Agar o'quv sayohat daryo vodiysi bo'ylab o'tkaziladigan bo'lsa daryoni ko'ndalang kesimini, suvni tozaligini va sarfini aniqlashni bilishlari va uddalay olishlari lozim. Agar o'quv sayohatida reja olish ko'zda tutilgan bo'lsa reja olish turlari bo'yicha amaliy ko'nikmalar shakllangan bo'lmog'i lozim.

Tashkiliy tayyorgarlik quyidagi bosqichlardan iborat:

- o'qituvchi sayohatni mavzusini e'lon qiladi. Mavzu tabiiy geografik yoki iqtisodiy geografik bo'lishi mumkin. Masalan, qishloqda suv xavzalarini o'rganish, maktab atrofidagi o'simliklarni o'rganish, ishlab chiqarish korxonasini o'rganish;

- o'qituvchi sayohatni maqsadi va rejasi bilan o'quvchilarni tanishtiradi. O'quv sayohatining maqsadini o'qituvchi aniqlaydi. Uning maqsadi o'quvchilarga topografik kartalar bilan joyda ishlash ko'nikmalarini shakllantirish. O'quv sayohatini rejasi bilan o'quvchilarni tanishtirish. Rejada yo'nalish, to'xtash joylari ko'rsatilgan bo'lishi lozim;

- sinf ma'lum bir guruhlariga bo'linadi; har bir guruhda 5-6tadan o'quvchi bo'lishi lozim. Har bir guruhni rahbari tayinlanadi. Har bir guruhni vazifalari tushuntiriladi;

- o'quvchilar qanday kiyim kiyishi, nimalarni o'zlarini bilan olib borishini va sayohatda o'zlarini qanday tutishlarini va xavfsizlik muxofazasi qoidalariga roya qilishlari haqida ko'rsatma beriladi.

O'qituvchi sayohatni maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda jihozlar, priborlar va anjomlar ro'yxatini tuzadi va ularni yig'adi. O'quv sayohatlarida quyidagi jihoz asboblari va uskunalari lozim bo'lishi mumkin:

kompass, termometr, reyka, arqon, karta, barometr, tuproq parmasi (bur) va h.k.

O'quv sayohatlarini quyidagi xollarda o'tkazish mumkin: yangi mavzuni o'rganishdan oldin; qator mavzularni o'rganib bo'lgandan so'ng.

O'quv sayohatlarini muvaffaqiyatli o'tkazish sayohat o'tkaziladigan joyni tanlashga bog'lik. Agar sayohatni mavzusi relief shakllarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lsa iloji boricha relelefi xilma xil bo'lgan joy tanlanishi lozim. Tog' jinslariga bag'ishlangan sayohatlarni o'tkazishda geologik ochilmalar mavjud bo'lgan joylar tanlanadi.

O'quv sayohatlari o'tkaziladigan joylarni tanlashda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tanlangan joy o'quv mavzulari va o'quv o'lkashunoslik maqsadi va vazifalariga mos kelishi zarur. Demak, o'lkashunoslik materiallari bilan bevosita bog'liq bo'lgan mavzu va masalalarni o'rganishda;

- o'ziga xos o'quv sayohati ob'ektlari bo'yicha ma'lumotlar to'plash, o'rganish, ularni tasvirlash va bevosita ko'rish imkonini yaratmog'i lozim;

- o'quv sayohatlari davomida tarbiyaviy ishlar amalga oshirilmog'i lozim. Masalan, maktab joylashgan qishloq, tuman, shaharda noyob va yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosining, noyob tabiat yodgorliklarini mavjudligi va h.k;

- o'quv sayohatlarida o'quvchilarni yoshi bilan bog'lik bo'lgan xususiyatlarni hisobga olish;

- geografiya va o'lkashunoslik ob'ektlarini o'zgarishini o'quvchilar tomonidan qabul qilinishini xissiy-emotsional xususiyatlarini hisobga olish;

- ma'lum bir geografiya predmetlari bo'yicha aniq mavzularning o'quv tarbiyaviy talablarini hisobga olish;

- o'qituvchi va o'quvchilarni o'quv sayohatini o'tkazishga tayyorgarlik darajasini hisobga olish;

- o'quv sayohatlarida ma'lumotlarni yig'ish imkonini hisobga olish. Mazkur ma'lumotlar qayta ishlangandan so'ng ularni kitob shaklida nashr qilish mumkin.

16.3. Tabiiy geografik o'quv sayohatlari.

Umumta'lim maktablarida o'quv sayohatlarining katta qismi tabiiy geografiya kurslari buyicha o'tkaziladi. Shuning uchun tabiiy geografik o'quv sayohatlari bo'yicha juda ko'p ishlar amalga oshirilgan.

Tabiiy geografik o'quv sayohatlarini ikkita yirik guruhga bo'lishimiz mumkin.

-umumiy tabiiy geografik o'quv sayohatlari. Bunda sayohat davomida o'quvchilar joyni umumiy tabiiy geografik sharoitini o'rganish ko'nikmalariga ega bo'ladi;

-maxsus tabiiy geografik o'quv sayohatlari. Bunday sayohatlarda tabiiy geografik sharoitlarni ayrim tarkiblari alohida o'rganiladi. Masalan, reliefi, tuproq, o'simlik va h.k.

16.3.1. Umumiy tabiiy geografik o'quv sayohatlari.

Umumiy tabiiy geografik o'quv sayohatlari maktab tabiiy geografiya kurslarini ma'lum bir predmetlarini o'rganib bo'lingandan so'ng uyushiriladi.

Tabiiy geografik o'quv sayohatlari quyidagi tartibda o'tkaziladi:

1. O'quv sayohatlariga tayyorgarlik ishlari. Tayyorgarlik ishlariga quyidagilar kiradi: sayohat o'tkaziladigan joyni tanlash va uni kartasini topish yoki xomaki rejasini tuzish; sayohatni vaqtini va davomiyligini aniqlash; sayohat uchun zarur bo'lgan jihozlar va priborlar ro'yhatini tuzish va u ularni topish; o'quvchilar bilan suhbat o'tkazish va ularni ma'lum bir guruhlariga bo'lish;

2. O'quv sayohatini o'tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi: ma'lum bir vaqtda o'quvchilar yig'iladi. Ular bilan yana bir marta suhbat o'tkaziladi. Unda o'quv sayohatining maqsadi va vazifalari tushuntiriladi.

Har bir to'xtalgan joyda quyidagi ishlar bajariladi. Nuqtaning (joyning) geografik o'rni aniqlanadi. Nuqtaning geografik o'rni maktabga nisbatan, daryoga nisbatan, yo'lga va boshqa tabiiy geografik yoki iqtisodiy ob'ektlarga nisbatan aniqlanishi mumkin.

Bundan tashqari agar topografik karta mavjud bo'lsa nuqtaning matematik geografik o'rni ham aniqlanadi. Shundan so'ng nuqtaning umumiy tabiiy geografik sharoiti o'rganiladi. Avval nuqtaning geologik tuzilishi, foydali qazilmalari, reliefi, gidrografik tarmoqlari, tuproqlari o'simlik va hayvonot dunyosi hamda landshaftlari o'rganiladi. Demak, umumiy tabiiy geografik sayohatlarda o'quvchilar har bir nuqtani yoki joyni umumiy tabiiy geografik sharoitini o'rganish va baholash ko'nikmalariga ega bo'lishadi. Bu esa yil davomida olgan tabiiy geografik bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash va yanada chuqurlashtirish imkonini beradi.

Joyni geologik tuzilishini o'rganish iloji boricha ochilmalar mavjud bo'lgan joyda olib boriladi. Birinchi navbatda, ochilmada qaysi davr yotqiziqlari va qanday tog' jinslari ochilib qolganligi aniqlanadi. Tekislikda ko'proq to'rtlamchi davr yotqiziqlari keng tarqalgan bo'ladi. Tog'li o'lkalarda bir necha geologik davrlarga xos bo'lgan ochilmalar bo'lishi mumkin. Ochilmada qanday tog' jinslari joylashganligi aniqlanadi. Ular magmatik, cho'kindi va metamorfik jinslarning qaysi guruhiga mansubligi aniqlanadi. O'quvchilarga ular qanday sharoitda xosil bo'lganligi tushuntiriladi. Cho'kindi jinslar ochilmasi o'rganilayotganda ularni qatlamsimon joylashganligiga o'quvchilar e'tibori qaratiladi va har qatlamdagi jinslarni xususiyatiga qarab ularni qanday sharoitda xosil bo'lganligi tushuntiriladi. Masalan, agar ochilmani tubida shag'al va xarsang toshlar qatlami, uning ustida qumlar, qumlarni ustida gillar qatlami joylashgan bo'lsa demak dastlab kuchli oqim ta'sirida xarsang toshlar oqizib kelingan, so'ngra sookin oqim sharoitida qum qatlami xosil bo'lgan. Dengiz yoki ko'l sharoitida yoki sekin oqadigan ariq daryo sharoitida gillar qatlami vujudga kelgan.

Joyning foydali qazilmalari o'rganilganda sayohat davomida g'isht xomashyosi, shag'allar, toshlar va qurilish materiallari o'rganilishi mumkin.

Joyni relefini o'rganishda o'quvchilar diqqatini relief hosil qiluvchi omillar va asosiy relief shakllarini ajratishga qaratilishi lozim. Bundan tashqari tashqi kuchlar va inson faoliyati ta'sirida hosil bo'lgan relief shakllari xam alohida ajratib ko'rsatilishi zarur.

Joydagi suv havzalari daryo, soy, ko'l, buloq bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'quvchilarga gidrografik sharoitni asosiy tarkibiy qismlari xaqida gapirib, mazkur tarkibiy qismlarni qaysi biri o'rganilayotgan joyda mavjudligi aytib o'tiladi va uni o'rganiladigan o'lchamlari ko'rsatib beriladi.

Joydagi tuproqlar o'rganilganda ularning asosiy turlariga e'tibor beriladi. O'simliklar o'rganilganda ular uchta qatlamga bo'lib o'rganiladi: daraxtlar, butalar, o'tlar, hayvonlarni o'rganishda ular ham guruhlarga bo'lib yuboriladi: sudralib yuruvchilar, tuyoqlilar, qushlar, baliqlar, xashoratlar. Har bir nuqtada tarqalgan landshaftlarni o'rganish.

16.3.2. Maxsus tabiiy geografik o'quv sayohatlari.

Maxsus tabiiy geografik sayohatlari ayrim mavzularni o'tib bo'lgandan so'ng amaliy ko'nikmalarni shakillantirish maqsadida o'tkaziladi.

Masalan, litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosfera mavzularini o'tib bo'lgandan so'ng uyushtirish mumkin.

Maxsus tabiiy geografik o'quv sayohatlarini o'tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi: o'quv sayohatining maqsadi va vazifalari hamda o'tkazish joyi, vaqti o'qituvchi tomonidan ishlab chiqiladi. O'quv sayohati xaqida va sayohat o'tkazish tartibi qoidalari xaqida o'quvchilar bilan suhbat o'tkaziladi.

Maxsus o'quv sayohatlari quyidagi mavzularda olib borilishi mumkin: joyning geologik tuzilishni o'rganish; joyning relefini o'rganish; joyning ichki suvlarini o'rganish; joyning tuprog'ini, o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganish; joyning landshaftlarini o'rganish;

Umumiy tabiiy geografik o'quv sayohatlaridan farq qilib maxsus tabiiy geografik sayohatlarda tabiatni ayrim tarkibiy qismlarini juda chuqur va har tomonlama o'rganiladi. Masalan, joyning geologik tuzilishi ochilma mavjud bo'lgan sharoitda quyidagicha o'rganiladi (B. A. Chernov, 1985)

1. Kundalikda ochilmaning tartib raqami va ochilmani o'rganish vaqti yoziladi, ochilmani geografik o'rni aniqlanadi va kundalikka yozib qo'yiladi.

2. Ochilmani qatlamlarini joylanishini aniqlash. Har bir qatlamning qalinligi va tog' jinslarining xolatini o'rganish.

3. Ochilmani kundalikda chizmasini chizish. Har bir qatlamni chizish davomida undagi tog' jinslarini tarkibiga e'tibor berish. Tarkibi nimalardan iborat, qo'shilmalar bormi, bor bo'lsa ularning o'lchamlarini aniqlash. Qatlamlar chizmasida pastdan yuqoriga qarab harflar bilan belgilanadi.

4. Qatlamlardagi tog' jinslarining rangi, tarkibi, qo'shilmalari, xolati tavsifi tuziladi. Masalan, qizil rangli gil, tarkibida mayda shag'al toshlar mavjud, gilning namligi o'rtacha. Gillar plastik xolatda. Qatlamlarni yotish xolati aniqlanadi: gorizantal yoki qiya yotish. Qatlam qiya yotgan bo'lsa uning qiyaligi aniqlanadi. Agar fotoapparat bo'lsa ochilmani rasmga olish mumkin.

5. Tog' jinslarini namunalari olinadi. Namunalar qopchalarga olinishi mumkin. Agar uning tarkibiy xolati o'zgarmagan holda olish lozim bo'lsa o'lchami 10x10x10sm li monolitlar olinib ular parafinlanadi. Buning uchun parafin (sham) eritilib, dokacha o'ralgan monolit unga botiriladi. So'ngra monolitga etiketka yopishtiriladi. Unda quyidagi ma'lumotlar yozilgan bo'lishi lozim. Monolit olingan ochilmani tartib raqami, tog' jinslarining

nomi, olingan chuqurlik, monolit olingan yil, oy, kun. O'quvchilar ochilmalarni o'rganish ko'nikmasiga ega bo'lganlaridan so'ng bunday ishlarni mustaqil ravishda bajarishlari mumkin.

Xuddi shunday taxlitda tabiat tarkiblarini boshqa qimslarini alohida o'rganish mumkin. Masalan, joydagi tuproq qoplamini o'simlik va hayvonot dunyosini va landshaftlarni o'rganish.

Joydagi landshaftlar quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

-tabiiy va antropogen landshaftlar ajratib olinadi va ular kartaga tushiriladi;

-tabiiy landshaftlarning asosiy turlari aniqlanadi (o'rmonlar, butazorlar, qumloqlar va x.k.)

-antropogen landshaftlarning asosiy turlari aniqlanadi (seliteb, agrogen, gidrogen, yo'l, sa'noat va h.k)

Maktab geografiyasida landshaft bo'yicha faqat juda umumiy va sodda bilimlar beriladi. Shuning uchun o'quv sayohatlari davomida xam landshaftlar to'g'risida sodda va umumiy bilimlar berilmog'i lozim. Maktab tabiiy geografiya kurslarida landshaft, joy, urochishe va fatsiyalarga bo'lib o'rganilmaydi, shuning uchun sayohat davomida ular mazkur birliklarga ajratilmaydi.

16.4. Iqtisodiy geografik o'quv sayohatlari.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayohatlari yuqori sinflarda o'tkaziladi va o'quvchilarni iqtisodiy bilim va ko'nikmalarini mustahkamlaydi va bir vaqtni o'zida iqtisodiy geografik tadqiqotlar olib borish usullarini egallashadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'yicha o'quv sayohatlari ham ikki guruhga bo'linadi: umumiy iqtisodiy geografik o'quv sayohatlari; maxsus iqtisodiy geografik o'quv sayohatlari.

Umumiy iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayohatlari. Umumiy iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayohatlari o'quv yilining oxirida ma'lum bir predmet to'la o'rganilib bo'lingandan so'ng olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash uchun o'tkaziladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayohatlari quyidagi tartibda o'tkaziladi.

O'quv sayohatlariga tayyorgarlik davrida o'qituvchi sayohat o'tkaziladigan joyni tanlaydi, mazkur joy iqtisodiy geografik sharoiti xaqida ma'lumotlarni to'playdi. O'quv sayohati rejasi ishlab chiqiladi.

O'quv sayohatini o'tkazish. O'quv sayohati o'tkaziladigan kun belgilangan vaqtda o'quvchilar yig'ilishganda o'qituvchi yana bir marta suhbat o'tkazadi. O'quv sayohatining maqsadi, vazifalari, ob'ekti va sayohat davomida o'quvchilar amal qilishi lozim bo'lgan qoidalar tushuntiriladi. Shundan so'ng o'quv sayohati boshlanadi.

Ma'lum bir joyning ijtimoiy geografik sharoitini o'rganish quyidagi tartibda olib boriladi.

Ob'ektni iqtisodiy geografik o'rnini aniqlash. Iqtisodiy geografik ob'ektlarni geografik o'rnini asosiy davlat ahamiyatiga ega bo'lgan avtomobil, havo va temir yo'llarga nisbatan, tuman, viloyat, markazlar xamda poytaxtga nisbatan, yirik daryolar va dengizlarga nisbatan joylanishi.

So'ngra joyning ya'ni ob'ektning tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari o'rganiladi. Tabiiy resurslarni o'rganishda ularni quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir: yer resurslari, suv resurslari, mineral resurslar, tuproq resurslari, biologik resurslar, rekreatsion resurslar.

Aholi va mehnat resurslari quyidagi tartibda o'rganiladi: qishloq yoki maktab joylashgan joy axolisining joylashishi, ularning kasbi, statistik ma'lumotlar asosida axolining boshqa ko'rsatgichlari xam aniqlanadi. Ob'ektning xo'jaligi o'rganiladi. Bunda sanoatning asosiy tarmoqlari, dehqonchilik va chorvachilikning qaysi tarmog'i yaxshi rivojlanganligi aniqlanadi va aynan shu tarmoqqa ko'proq e'tibor beriladi.

Agar qishloq yoki maktab joylashgan joydan davlat yoki viloyat ahamiyatiga ega bo'lgan yo'l o'tgan bo'lsa ular xaqida ma'lumotlar aniqlanadi. Bunday yo'llar mavjud bo'lmagan taqdirda tadqiqotlarda qishloqdagi yoki shahardagi yo'llarni o'rnini tavsifi beriladi.

Maxsus iqtisodiy geografik o'quv sayohatlari. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida maxsus o'quv sayohatlari ko'proq o'tkaziladi.

Maxsus iqtisodiy geografik o'quv sayohatlarida xo'jalikni ayrim tarmoqlari alohida chuqur va xar tomonlama o'rganiladi. Masalan, joyning mineral resurslari; suv resurslari; ishlab chiqarish korxonalarini va h.k

Mazkur o'quv sayohatlari davomida o'quvchilarda sanoat va qishloq xo'jaligi xaqida chuqur bilim va ko'nikmalar shakillantiriladi.

Sanoat korxonalarini quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

1. Korxonaning barpo etilish vaqti, sabablari, rivojlanishning asosiy bosqichlari.

2 Korxonaning iqtisodiy geografik o'рни; tabiiy ob'ektlarga nisbatan joylashishi (joy reliefi, suv havzalari, o'rmonlar, foydali qazilma konlari va h.k); transport yo'llariga, boshqa aholi manzilgoxlariga va yirik xo'jalik ob'ektlariga nisbatan joylashishi.

3. Korxonani qaysi vazirlikka bo'yso'nishi: tuzilishi; texnologik jarayonini o'ziga xos xususiyati; texnologik jihatdan qurollanganligi va avtomatlashtirish darajasi; korxonani ishlab chiqarish aloqalari; fan texnika yutuqlarini qo'llanilishi.

4.Korxonani ixtisoslashuvi va uni asoslash; mahsulot turlari; foydalanilgan xom-ashyo, yoqilg'i va materiallar turlari va ularni tejash; elektrotexnika ta'minoti; chiqindilardan foydalanish.

5.Korxonadagi ishchilar soni va ularni mehnat kategoriyalari, kasblar va malakalar bo'yicha tarkibi; ishchilarni ma'lumotlik darajasi; mehnat va hayot sharoiti va ularni yaxshilash choralari.

6.Mehnat unumdorligi o'sishi; mahsulot sifatini oshirish va tannarxni pasaytirish.

7.Korxonani rivojlantirish istiqbollari.

Qishloq xo'jalik korxonalari quyidagi tartibda o'rganiladi:

1. Qishloq xo'jalik korxonasining (fermer xo'jaligi) vujudga kelish vaqti va sabablari. Tabiiy sharoitning o'ziga xos xususiyatlari. Tabiiy va iqtisodiy ob'ektlarga nisbatan geografik joylashishi; suv ayirg'ichda, vodiya, botiqda, terassada, yoyilmada joylashishi; yo'llarga (asosiy, ikkinchi darajli, temir yo'llar va h.k.) va aholi punktilariga nisbatan joylanishi.

2. Qishloq xo'jaligi korxonasining o'lchamlari: ekin maydoni, aholisi va uning zichligi (1m² ga)

3. Fermer xo'jaligining yer fondi, ularning o'lchamlari va turlari.

Foydalanilayotgan yerlar; yaxshilangan yerlar (sug'orilish, quritish, sho'r yuvish, jarlarni tekislash).

4. Fermer xo'jaligining ixtisoslashuvi (don, sabzavot, texnika ekinlari, bog'dorchilik, uzumchilik).

5. Chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaligi: ixtisoslashuvi (qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik, yilqichilik, parrandachilik va h.k). yem-xashak ta'migoti.

Transport korxonalarini o'rganish. Transport korxonalarini o'rganish o'lkashunoslik tadqiqotlarida muhim ahamiyatga ega. chunki turistik sayohatlarda tadqiqot ishlarining muvaffaqiyatli chiqishi transport

yo'llarini joylanishi va ulardan ekspeditsiya a'zolarini qanday foydalanish darajasiga bog'liq.

Transport korxonalarini quruqlik, suv, havo, quvur turlariga bo'linadi.

Quruqlik transporti o'z navbatida quyidagi guruhlariga bo'linadi: temir yo'l, avtomobil.

Transport korxonalarini o'rganilganda quyidagi holatlarga e'tibor beriladi.

1. Tabiiy sharoitni transportni turli xillariga ta'siri. Tekislik, tog'lar, qumlar, daryolar. Botqoqlar, o'rmonlar va boshqa tabiiy sharoitlar transport korxonalarini rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

2. Transport korxonalariga tarixiy-geografik tavsif berish. Bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

-transport korxonalarining qurilish tarixi va ularning sabablari;

-transport korxonalarini iqtisodiy vazifalari. Mazkur vazifalar xalq xo'jaligini turli tarmoqlari orasida aloqalarni amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Masalan, yuklarni tashish, yo'lovchilarni tashish;

-transport korxonalarini tashish vazifalari, yuklarni bir transport turidan ikkinchi transport turiga ortishdan iborat. Masalan, kemalardan poezdlarga, poezdlardan avtomobillarga va h.k.;

-transport korxonalarining texnik vazifalari harakatdagi transport vositalarini texnik ta'minotini amalga oshirishdan iborat:

Transport korxonalarini o'rganishni temir yo'l stantsiyalari misolida ko'rib chiqamiz.

Bajaradigan vazifalariga ko'ra temir yo'l stantsiyalari va tugunlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Murakkab tugunlar. Ularning vazifalari turlicha bo'ladi. Har bir tugun alohida vazifani bajaradigan stantsiyalarga bo'linib ketadi.

2. Iqtisodiy vazifalarni bajaruvchi stantsiyalar va tugunlar. Ular quyidagi guruhlariga bo'linadi:

-sanoat markazining tugunlari va stantsiyalari;

-tog'-kon sanoatiga xizmat qiluvchi stantsiyalar;

-sanoat va qishloq xo'jaligi bilan bog'langan stantsiyalar;

-asosan qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan stantsiyalar.

3. Texnik vazifalarni bajaradigan stantsiyalar. Bunga lokomotiv va vagonlar depolari bor stantsiya va tugunlar kiradi.

4. Kurortga xizmat qiluvchi stantsiyalar.

5. Xalqaro savdo va madaniy aloqalarga xizmat qiluvchi stantsiyalar.

6. Shahar atrofida yo'lovchilar tashuvchi stantsiyalar.

Temir yo'l stantsiyalari quyidagi tartibda o'rganiladi:

1. Temir yo'l stantsiyalarining geografik joylashishi. Stantsiyalar atrofidagi yo'llar, yo'llar soni va yo'nalishni tavsifini tuzish.

2. Stantsiyadagi inshootlar va ularning vazifalari.

3. Platformalar, ularning vazifalari va o'lchamlari.

4. Stantsiya atrofidagi temir yo'llar, relslar, ularning yog'ochli yoki betonli shpalarga yotqizilishi va ularni mustahamlanishini, relslarni o'lchamlari.

5. Stantsiya darvozasi va uning ahamiyati.

6. Yo'lovchi va yuk tashiydigan poezdlarni shakllanishini tashkil qilish.

7. Stantsiyalarning ish faoliyati: poezdlarni qabul qilish va jo'natish, yuklarni saqlash va berish ishlarini tashkil qilish.

8. Yuklarni qabul qilish va jo'natish, yuklash va yuk tushirish ishlarini tashkil qilish. Ishlarni mexanizatsiyalash darajasi.

9. Stantsiyaga kelayotgan va stantsiyadan ketayotgan asosiy yuk turi.

10. Yo'lovchi oqimi o'lchamari. Kelayotgan va ketayotganlar soni.

11. Stantsiya ishchi xodimlari. Mutaxassisliklar bo'yicha tarkibi.

Xizmatlarning umumiy soni.

12. Madaniy-oqartiruv muassalari.

13. Korxonaning rivojlanish tarixi.

16.5. Tarixiy geografik va o'lkashunoslik sayohatlari.

Tarixiy geografik o'lkashunoslik maktablarda, kasb-hunar kollejlari o'quvchilarni shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o'ynaydi. O'lkashunoslik tadqiqotlarida o'quvchilar quyidagi faoliyatni amalga oshirishadi.

O'lkashunoslik sayohatlari davomida o'lkashunoslar o'lka to'g'risidagi alohida tarixiy vaqealar va ma'lumotlar xaqida bilimlarga ega bo'lishadi.

Mazkur faoliyat ma'naviy yo'nalishiga ega va turli xil murakkablikka ega bo'lgan darajalardan iborat. Masalan, o'lka haqida oddiy bilimlardan tortib ekspeditsiyalarda olingan murakkab bilimlarga ega bo'ladilar.

O'zgartiruvchi faoliyati. Mazkur faoliyat davomida amaliy-ma'naviy qadriyatlar barpo qilinadi (ko'rgazmalar, tarixiy o'lkashunoslik burchaklari, maktab muzeylari, memorial taxtalarni tashkil qilish).

Qadriyatlarga yo'naltirilgan faoliyat ham asosan ma'naviy xususiyatga ega. mazkur faoliyat natijasida har qanday shaxs o'zi uchun va jamiyat uchun u yoki bu tarixiy ma'lumotlarni voqealarni, kishilarni qahramonligini ahamiyatini anglaydi. Qadriyatlarga yo'naltirilgan faoliyat ma'naviy qadriyatlarini ishlab chiqaruvchi shaklida ularni iste'molchisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Masalan, urf-odatlarini avlodlardan avlodga o'tishi. Bunda katta avlod ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqaradi, yosh avlod esa uni iste'mol qiladi.

Mazkur faoliyat o'lka tarixi haqida yangi bilimlarni olish jarayonida juda katta ahamiyatga ega bo'ladi. O'lka tarixi haqida topilgan har qanday yangi ma'lumot o'lka haqidagi yangi bilim hisoblanadi.

Kommunikativ faoliyat o'lkashunoslikda o'zaro aloqa, munosabat, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi va rivojlantiradi. Hayotni har qanday bosqichida mustaqil ravishda shaxsiy aloqalarni o'rganishga imkon beradi.

Yuqoridagi keltirilgan tarixiy-o'lkashunoslik faoliyatining hamma turlari bir-biri bilan chambarchas o'zaro bog'langan va yaxlit faoliyat turi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, maktabda yoki joyda o'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish davomida memorial taxta o'rnatish o'zgartirish faoliyatiga kiradi, uni o'rganish uchun yangi bilimlar olish bilish faoliyatiga kiradi, mazkur bilimlar ichidan eng muximini tanlab olish qadriyatlar faoliyatiga, shaxslar bilan bo'laigan muloqatlar esa kommunikativ faoliyatga kiradi.

O'lka tarixi o'lkashunoslikning murakkab faoliyatiga kiradi. Bunda tarixiy materiallarning xajmi katta tarixiy davrni o'z ichiga oladi.

Tarixiy geografik o'lkashunoslikning asosiy ob'ektlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- o'lkaning qadimgi davrlardagi tarixiy voqealar;
- o'lkada o'rta asrlarda sodir bo'lgan tarixiy voqealar;
- o'lkani mustamlaka yillardagi tarixiy voqealari;
- o'lka arxeologik sharoiti;
- o'lkani etnografik sharoitini o'rganish.

O'lkashunoslikdagi arxeologik yo'nalish joydagi yoki o'lkadagi arxeologik yodgorliklarini joylanishi, saqlanish sharoiti, turi aniqlanadi. Topilgan moddiy ashyolar asosida o'lkani qadimgi tarixi tiklanadi.

Etnografik o'lkashunoslikni ob'ekti bo'lib, o'lkaning madaniy va turmush xususiyatlari hisoblanadi.

O'lkadagi tarixiy va madaniy yodgorliklar o'lka tarixini o'rganishda muxim moddiy dalillar bo'lib xizmat qiladi.

Ma'naviy yodgorliklar-bu ijtimoiy voqealar qatoriga kiradi va ijtimoiy rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Madaniy yodgorliklarda tarixiy voqealarnig izlari saqlanib qolgan bo'ladi, ular qadimgi avlodlar xaqida ma'lumotlar beradi.

Madaniy va tarixiy yodgorliklar davlat tomonidan qo'riqlanadi va muxofaza qilinadi va ular quyidagi turlardan iborat.

Tarixiy yodgorliklarga inshootlar, binolar, tarixiy joylar va predmetlar kiradi.

Arxeologik yodgorliklarga shaxar va shaharchalar, qadimgi axoli manzilgohlari, qal'alar, ishlab chiqarish, kanallar, yo'llar qoldiqlari, qadimgi qabrlar, qadimgi aholi yashagan joylarni tarixiy va madaniy qatlamlari kiradi.

Arxitektura va shaharsozlik yodgorliklarini arxitektura ansambillari va komplekslari, tarixiy markazlar, kvartallal, maydonlar, ko'chalar xalq san'ati qoldiqlari kiradi. Albatta ular bilan bog'liq bo'lgan monumental, tasviriy, amaliy-dekarativ, tabiiy landshaft asarlari ham kiradi.

San'at yodgorliklariga monumental, tasviriy, amaliy-dekorativ va boshqa sanat turlari kiradi.

Xujjatli yodgorliklarga davlat xujjatlari, yozma va chizma xujjatlar, kino-foto jujjatlar, ovoz yozilgan tasmalar, qadimgi qo'l yozmalar, arxivlar, musiqa va folklor, nodir kitoblar kiradi.

Kelib chiqishiga ko'ra tarixiy yodgorliklar ikki guruhga bo'linadi: zamonaviy tarixiy yodgorliklar; tarixiy voqealarni adabiylashtirish maqsadida yaratilgan yodgorliklar.

Zamonaviy yodgorliklarga quyidagilar kiradi:

-yozma va nashriy xujjatlar-yilnomalar, qonuniy xujjatlar, yorliqlar, aktlar, protokollar, jinoiy qidiruv materiallari, hisobotlar, bildirgilar, statistik ma'lumotlar, yozishmalar, matbuot, varaqalar, shaxsiy xujjatlar va h.k;

-haqiqiy fotorasmlar, xujjatli kinokadrlar, yozib olingan ovozlar;

-moddiy yodgorliklar (predmetilar-mehnat qurollari, xunarmandchilik va sanoat buyumlari, turmush buyumlari, qurollar, kiymlar, taqinchoqlar, tangalar, muxrlar, amaliy san'at asarlari, tarxiy voqea ishtirokchilarining shaxsiy narsalari (ordenlar, medallar, bayroq va h.k., grajdan va harbiy texnika predmetlari);

-tarixiy joylar (xalq ommasining chiqishi, namoishlar bo'lgan, urush bo'lgan va mashxur kishilar ko'milgag joylar);

-turli xil inshootlar: gidrotexnik (to'g'onlar, shlyuzlar, kanallar); harbiy injenerlik (qal'alar, bastionlar, xandaklar, okoplar, devorlar, yerto'lalar, mudofaa chizig'i, minoralar va h.k.)

Tarixiy yodgorliklarni ikkinchi turiga quyidagilar kiradi: memorial komplekslar, alohida yodgorliklar, monumentlar, byustlar, obelisklar, memorial taxtalar; arxetektura inshootlari, shon-shuhrat balandliklari.

Etnografik yodgorliklar xalqning etnik va madaniy hayoti jarayonini aks ettiradi. Etografiya bu tarix faning tarmog'idir. Mazkur fan etnografik yodgorliklarni tadqiq qilish asosida qabila va millatlarning kelib chiqishi, tarqalishi, ular madaniyati va turmushuni o'ziga xos xususiyatlarini, tarixiy va madaniy-hayotiy aloqalarini o'rganadi.

Etnografik yodgorliklar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

-manzilgoxlar, ularni tashqi ko'rinishi, uylari, turli xil inshootlar, kundalik hayot predmetlari;

-mehnat qurollari va maxsulotlari;

-kiyimlar va taqinchoqlar;

-hunarmandchilik va xalq amaliy san'ati predmetlari;

-diniy marosimlar, urf-odatlarda ishlatiladigan predmetlar.

O'lka tarixini o'rganish tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib turlicha bo'lishi mumkin. O'lkashunoslik maqsadlarida ko'pincha ma'lum bir ko'chani, mavzeni yoki qishloqni tarixi o'rganiladi. Alohida ko'chani tarixini o'rganish quyidagi tartibda olib boriladi:

-ko'chani yoki mavzening nomi, kelib chiqish tarixi;

-mazkur ko'chada sodir bo'lgan tarixiy voqealar;

-ko'chaning qurilishi tarixi va rivojlanish istiqboli;

-ko'chada, qishloqda yoki mavzeda joylashgan sanoat korxonalarini va turli xil tashkilotlarni vujudga kelishi va rivojlanish tarixi;

-ayrim binolar va inshootlar tarixi;

-mazkur ko'chada yashagan yoki yashayotgan mashxur va dongdor kishilar biografiyasi;

-ko'chada joylashgan tarixiy va madaniy yodgorliklar.

Arxeologik tadqiqotlar ikkita katta guruhga bo'linadi:

- dala ishlari. Dalada asosan arxeologik qidiruv va qazish ishlari oxirida hisobot yoziladi. Mazkur hisobot tarixiy manbaa hisoblanadi;

- tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish ishlari.

Arxeologik tadqiqotlarning asosiy manbai bo'lib arxeologik yodgorliklar hisoblanadi.

Arxeologik yodgorliklarga quyidagilar kiradi: qadimgi odamlarni manzillari; qadimgi odamlarni doimiy turar joylari; qadimgi shaharchar, shaharlar, qal'alar va saqlanish joylari; shaxtalar; ustaxonalar, qadimgi qabrlar; ibodat joylari va binolari; qoyalardagi rasmlar. Tasvirlar va yozuvlar, qadimgi inshootlar (ko'priklar, to'g'onlar, kanallar, quduqlar), xazinalar (tangalar, turli xil taqinchoqlar).

Arxeologik qidiruv ishlari dalada olib boriladigan asosiy tadqiqot ishlari hisoblanadi. Arxeologik qidiruv ishlari tugagandan so'ng arxeologik qazish ishlari oib boriladi.

Arxeologik qidiruv ishlarining asosiy maqsadlaridan biri joydagi barcha arxeologik yodgorliklarni aniqlashdan iborat.

Odatda bunday keng qamrovli arxeologik qidiruv ishlari joyida yirik qurilish ishlarini boshlanish munosabati olib boriladi (GES, sanoat korxonasi, melioratsiya ishlari va h.k.).

O'rta Osiyoda qadimgi odamlar manzillarini qidirish qadimgi sug'orish tizimlari tarqalgan joylarda olib boriladi. Chunki ko'pgina qadimgi manzilgoxlar sug'orish tizimlari bo'ylab joylashadi.

Arxeologik yodgorliklar topilgan taqdirda ular quyidagi tartibda o'rganiladi: yodgorlikning maxalliy nomi; yodgorlik topilgan joyning nomi; yodgorlikni geografik joylanishi, (eng yaqin qishloq, daryo, ko'l, yo'l, topografik punkt va h.k. nisbatan joylanishi). Har bir oreintirgacha bo'lgan azimut beriladi; yodgorlikning o'lchamlari aniqlanadi; madaniy qvatlamni tarqalish chegarasi aniqlanadi; yodgorlikning hozirgi xolati tasvirlanadi; madaniy qatlamdan o'ra kavlanadi va unda uchragan topilmalar har bir 20 sm qatlamdan olinadi; yodgorlik topilgan joyni ko'z bilan chamalab plani olinadi.

Aholi manzillarini arxeologik kovlash dalada olib boriladigan asosiy arxeologik ish hisoblanadi.

Manzillarda kovlash ishlari olib borishdan oldin aniq bir ob'ekt tanlab olinadi. Kovlashni boshlashdan oldin tadqiq qilinadigan yodgorlik joylashgan joyning plani tuziladi.

Katta yodgorliklar qator kuzatish ishlari natijasida tadqiq qilinadi. Qazish 100m² maydonda olib boriladi. Qaziladigan joy tomonlari 2 m dan bo'lgan kvadratga bo'linadi. Shunday qilib har bir qazish 25 ta kvadratdan

iborat bo'ladi. Kvadratlar shimoldan janub tomon raqamlanadi, g'arbdan sharqqa tomon esa harflar bilan belgilanadi.

SHundan so'ng tadqiqot ishlari quyidagi tartibda olib boriladi:

1. Qazish joyidan chuqurlikni kovlash uchun nuqta tanlanadi mazkur nuqtadan qazish ishlari boshlangunga qadar barcha kvadratlarining burchaklari chuqurliklari aniqlanadi. Qazish ishlari boshlanishdan avvalgi joy yuzasi hozirgi joy yuzasi deb ataladi.

2. Har bir qatlam uchun plan tuziladi va unda aniqlangan topilmalar belgilanadi va inshootning qoldiqlari chiziladi. Topilmalar raqamlanadi va ularni ro'yxati planning yon tomoniga yozib qo'yiladi. Har bir topilma qaysi kvadratdan va qaysi chuqurlikdan topilgani yozib qo'yiladi.

3. Har bir topilma o'raladi, etiketka yopishtiriladi, etiketkada yodgorlikning nomi, yili, raqami, kvadrat raqami, chuqurligi yozib qo'yiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'quv sayohatlarini maqsadi nimadan iborat?
2. O'quv sayohatlarini vazifalari nimalardan iborat?
3. O'quv sayohatlari qanday turlarga bo'linadi?
4. Tabiiy geografik sayohatlarning asosiy maqsadi nima?
5. O'quv sayohatlariga tayyorgarlikni qanday turlarini bilasiz?
6. O'quv sayohatlari o'tkaziladigan joylarni tanlashda nimalarga e'tibor beriladi?
7. Tabiiy geografik o'quv sayohatlari qanday turlarga bo'linadi?
8. Umumiy tabiiy geografik sayohatlari qaysi paytlarda o'tkaziladi?
9. Maxsus tabiiy geografik o'quv sayohatlari qachon o'tkaziladi?
10. Landshaftlar qanday tartibda o'rganiladi?
11. Iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayohatlari qaysi sinflarda o'tkaziladi?
12. Sanoat korxonalarini qanday tartibda o'rganiladi?
13. Qishloq xo'jalik korxonalarini qanday tartibda o'rganiladi?
14. Transport korxonalarini o'rganish tartibini aniqlang.
15. Tarixiy-geografik o'lkashunoslikni ob'ektlariga nimalar kiradi?
16. Arxeologik tadqiqotlar necha guruhga bo'linadi?

V – QISM

17-BOB. SINFDAN TASHQARI ISHLAR

Sinfdan tashqari ishlar umumta'lim maktablarida juda muhim ta'limiy – tarbiyaviy ahamiyatga ega. shuning uchun sinfdan tashqari ishlar o'quv jaryonining ajralmas qismi hisoblanadi. Sinfdan tashqari ishlarga geografiya to'garagi, sinfdan tashqari o'qishlar, geografik konferentsiyalar, geografik kechalar, geografik haftalar, geografik sektsiyalar, geografik jamiyatlari, o'lkashunoslik muzeyi, geografik klublar kiradi.

Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarni bilish faoliyatini rivojlantirishda, mustaqil ishlarni, ko'nikmalarni shakllantirishda, o'quvchilarni tabiatga va o'z vataniga muhabbat ruhida tarbiyalashda, o'quvchilarni o'z vatanlarini yutuqlaridan faxirlanish tuyg'ularini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega, shuning uchun sinfdan tashqari ishlarni maqsadi va vazifalari aniq ishlab chiqilsa ularni samarasi juda yuqori bo'ladi.

17.1 Sinfdan tashqari ishlarning maqsadi va vazifalari.

Sinfdan tashqari ishlarning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat: o'quvchilarni tabiatni tushunish va tabiatni sevishga o'rgatish; o'z yashab turgan joyi xaqida bilimlarini chuqurlashtirish; o'quvchilarni tabiiy muxit xaqidagi tasavvurlarini rivojlantirish; o'quvchilarga geografiya faniga qiziqish uyg'otish; o'quvchilarni geografik tadqiqot usullari bilan tanishtirish va h.k.

O'quvchilarni tabiatni tushunish va tabiatni sevishga o'rgatish geografik to'garaklarda, geografik kechalar, geografik haftalar va boshqa sinfdan tashqari ishlarda olib boriladi. Unda o'quvchilar o'qituvchini topshirig'iga binoan tabiat haqida turli ilmiy ommabop va badiiy adabiyotlar bilan tanishadi. Mazkur adabiyotlar bilan tanishish va berilgan topshiriqlarni bajarish davomida ularda tabiatning asosiy tarkibiy qismlari, tabiatni qo'riqlash haqida bilimlar shakllanadi.

Tabiat va tabiatni sevish bo'yicha berilgan topshiriqlarda qo'riqxonalar, milliy bog'lar, buyurtmalar, yo'qolib ketgan va yo'qolish arafasida turgan hamda himoya qilinadigan o'simlik va hayvonlar dunyosi, noyob tabiat yodgorliklari xaqida ma'lumotlar muxim o'rin tutadi.

O'zi yashab turgan joy haqida bilimlarni chuqurlashtirish. O'zi yashab turgan joy haqida bilimlarni chuqurlashtirish sinfdan tashqari

ishlarni bajarishda o'tkazilishi mumkin. Buning uchun o'qituvchi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ma'lumotlar to'plashni o'quvchilarga topshirmog'i lozim:

-joyni tabiiy geografik sharoiti xaqida: geografik joylanishi, geologik tuzilishi; foydali qazilmalari; relefi; iqlimi; ichki suvlari; tuprog'i, hayvonot dunyosi;

- joyning iqtisodiy geografik sharoiti xaqida: iqtisodiy geografik o'rni; tabiiy resurslari; aholisi; xo'jaligi (sanoati, qishloq xo'jaligi), transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari;

-rekratsion va turistik ob'ektlari.

Mazkur yo'nalish bo'yicha o'quvchilarga alohida – alohida topshiriqlar berilishi mumkin. Joyning tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosi haqida ma'lumotlar bo'lmasa o'quv sayohatlari davomida yig'ilgan ma'lumotlardan foydalanish mumkin.

Mazkur maqsadni bajarish davomida o'quvchilar o'z yashayotgan joylari xaqida bilimlarni yanada chuqurlatirishadi.

O'quvchilarni tabiiy muhit xaqidagi tasavvurlarini rivojlantirish.

O'quvchilarni tabiat xaqida, o'z yashash joyini geografik sharoitini o'rganish jarayonida tabiiy muxit xaqida tasavvurlari yanada kengayadi va rivojlanadi. Tabiatni asosiy tarkibiy qismlarini (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera) o'rganish davomida o'quvchilarni tabiiy muxit xaqida tasavvurlari kengaya boshlaydi.

O'quvchilarda geografiya faniga qiziqish uyg'otish. Geografiya to'garagida, geografik kechalarda va boshqa sinfdan tashqari ishlarda geograf - sayyoh va olimlar, yirik geografik kashfiyotlar, materiklarni kashf qilinish tarixi, xalq xo'jaligini rivojlanishida geografiyani o'rni xaqida ma'lumotlarni o'rganish davomida o'quvchilarda geografiya faniga bo'lgan qiziqish ortib boradi.

O'quvchilarni geografik tadqiqot usullari bilan tanishtirish muxim ahamiyatga ega, mazkur ishlarni xam asosan geografiya to'garagida olib boriladi. Unda turli xil geografik tadqiqotlar xaqida to'garak a'zolari ma'lumotlar tayyorlab ular asosida ma'ruzalar tayyorlashadi.

Sinfdan tashqari ishlar quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi:

- tarbiyaviy ishlarni olib borishga imkon beradi; Sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilar o'z yashash joyining tabiati, xo'jaligi va aholisi haqida

chuqur bilimlarga ega bo'lishadi. Bu esa ularda vatanparvarlik hamda vatan bilan fahirlanish tuyg'ularini shakllanishiga imkon beradi;

- sinfdan tashqari ishlar olingan bilimlarni hayot bilan bog'lashga, nazariy bilimlarni O'zbekistonni buyuk davlatga aylantirish amaliyoti bilan bog'lashga imkon beradi;

- sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarni kasbiy va mehnatga tayyorlashga imkon beradi, ularda mustaqillik xususiyatlarini shakllantiradi. Bunday ishlar to'g'arak ishlarini olib borishda, muhim amaliy tadbirlarni, tajriba va eksperimentlarni o'tkazishda amalga oshiriladi;

- sinfdan tashqari ishlar o'quv ishlari bilan chambarchas bog'langan. Chunki sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarni geografik bilim va ko'nikmalari yanada chuqurlashadi;

- sinfdan tashqari ishlar maktabdan tashqari ishlar bilan chambarchas bog'langan. Mazkur bog'liqlik ushbu ishlarni olib borish shaklida, mazmunida va metodlarida ifodalanadi. Maktabdan tashqari ishlarni sinfdan tashqari ishlardan farqi ular maktabdan tashqari tashkilotlar tomonidan uyushtiriladi va amalga oshiriladi (yoshlar uyi, yosh turistlar uyushmalari va x.k).

Bilish manbalariga ko'ra sinfdan tashqari ishlarni olib borishni quyidagi usullarini ajratish mumkin (Yu.A. Valishin, 1985)

- og'zaki usullar ma'ruza, suhbat, intervyu. Ushbu usullarda bilish manbai bo'lib o'qituvchini so'zi hisoblanadi. Suhbatlar, ma'ruzalar, intervyularni olimlar, ekspedetsiya xodimlari, davlat muassalari xodimlari, xalq xo'jaligi mutaxasislari olib boradi;

- amaliy usullar ular bitta yoki o'quvilar guruhi bilan o'tkaziladigan amaliy ishlarda qo'llaniladi. Mazkur amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilar geografik asbob uskunalar va jihozlardan foydalanish, geografik kartalar bilan ishlashni, atrof muhitni muhofaza qilishni amalda o'rganishadi;

- kuzatish usullari. Ushbu usullarni tabiatni va xo'jalikni kuzatishda qo'llash mumkin. Bu esa geografik voqea va xodisalar hamda borliqlarni xar tomonlama o'rganishga imkon beradi. Tabiatni va xo'jalik faoliyatni kuzatish muntazam va vaqtincha bo'lishi mumkin. Masalan, ob-havoni daryo va ko'l satxini yer po'stini harakatlarini muntazam kuzatib boriladi. Tabiiy geografik va iqtisodiy geografik jarayonlarni ma'lum bir vositalarda kuzatish mumkin. Masalan, surilmani rivojlanishi, daryo erroziyasi, yer yuzasini cho'kishi, qishloq xo'jalik yoki sanoat maxsulotlarni ishlab chiqarish va boshqalarni ma'lum vaqtda ko'z atish mumkin;

- tajriba –eksperemental usuli tabiatda kuzatish qiyin bo'lgan geografik voqea va hodisalarni kuzatish uchun qo'llaniladi. Masalan, cho'kindi jinslarni hosil bo'lishi; qirg'oqlarni to'lqin ta'sirida yemirilishi, quduqlarni tuzilishi va shakllanishini namoyish qiladigan masalalar;

- qurish va modellashtirish. O'rganilayotgan geografik voqea va hodisalarni mohiyatini namoyish qiladigan modellarni turli xillarini yaratish, priborlar, uskunalar, jihozlarni qurish va yasash. Modellar geografik ob'ektlarni tuzilishini tadqiq etishda qo'llaniladi. Modellar o'rganilayotgan geografik ob'ektlar xajmi xaqida tasavvurlar boradi (daryo vodiysi, tog', vulkon, jar, to'g'on, fabrika, domna pechi va h.k.);

- sayohat usuli. Geografik voqea va hodisalar, ob'ektlarni tabiatda, ishlab chiqarishda ko'rgazmalarda, muzeylarda bevosita o'rganiladi;

- manbalarni o'rganish usuli. O'quvchilarni mustaqil ishlarida katta ahamiyatga ega. Mazkur usul geografik voqea va hodisalar hamda ob'ektlarni o'rganishni turli bosqichlarida qo'llaniladi: tadqiqotni tay-yorgarlik bosqichida; tadqiqotni o'tkazish boschiqida; tadqiqot natijalarini umumlashtirish bosqichida;

- kartografik usul. Geografik tadqiqotlarda muhim o'rin tutadi. Geografiya ta'limida geografik bilimlarni tasvirlashda, tadqiq qilishda va o'rganishda qo'llaniladi.

Yuqoridagi sinflardan tashqari ishlarni o'tkazish metodlarini o'quvchilarni mustaqil bilim olishlarini faollashtirishni turli bosqichlarida qo'llash mumkin.

17.2. Sinfdan tashqari ishlarning shakllari.

Sinfdan tashqavri ishlarning asorsiy shakllariga geografik to'garaklar, geografik seksiyalar, geografik klublar, o'lkashunoslik muzeylari, sinfdan tashqari o'qish, "Geografiya kechalari" kiradi.

17.2.1. Geografiya to'garaklari.

Geografiya to'garaklari sinfdan tashqari ishlarni asosiy shakli bo'lib hisoblanadi. Geografiya to'garagining asosiy maqsadi o'quvchilarni geografiya faniga qiziqishini kuchaytirish, ularni geografik bilim va ko'nikmalarni yanada rivojlantirish, chuqurlashtirish va kengaytirishdan iborat.

Geografiya to'garagini tashkil qilish va uni faoliyatini muntazam olib borishda to'garak boshlig'i quyidagi ishlarni amalga oshiradi: a) tashkiliy

ishlar; b) to'garakni ilmiy yo'nalishlarini aniqlash; v) to'garakda ilmiy ishlarni borishini boshqarish.

Tashkiliy ishlarga quyidagilar kiradi:

- geografiya to'garagi uchun joy tanlash. Geografiya to'garagi uchun alohida xona sifatida geografiya kabinetini olish mumkin. Chunki geografiya kabinetida to'garak a'zolari uchun zarur bo'lgan asbob-uskunalar, jihozlar, priborlar, geografik xartitalar va atlaslar mavjud bo'ladi. Mabodo geografiya kabinetini bo'lmasa to'garak xonasi to'garak a'zolari tomonidan maktab raxbariyati yordamida jihozlanishi lozim. Geografiya xonasidagi barcha o'quv vositalari ro'yxati bo'lmog'i lozim. Geografiya xonasida o'quv vositalari geografiya fanini tarmoqlari bo'yicha joylashtirilgan bo'lmog'i lozim. Masalan, tabiiy geografiya, iqtisodiy geografiya, o'lka-shunoslik, qo'shimcha vositalar (qo'shimcha adabiyotlar);

- to'garakni a'zolarini ruyxatini tuzish. To'garakka turli sinflardan geografiya faniga qiziquvchilar a'zo bo'lishlari mumkin. Shuning uchun to'garak a'zolapirining yoshi ham qiziquvchanlik darajasi va bilim va ko'nikmalari ham turlicha bo'ldi, demak to'garakni ishini loyihalashtirilayotganda, to'garak a'zolariga topshiriqlar berayotganda mazkur farqlar hisobga olinmog'i lozim;

- to'garakni tashkiliy qo'mitasini tuzish. To'garakni birinchi majlisida uning tarkibiy qo'mitasi tuziladi. Bunda to'garakni rahbari, yo'nalishlar bo'yicha rahbar va a'zolar aniqlanadi va tasdiqlanadi;

- to'garakni nomi va uning yo'nalishlari aniqlanadi. To'garakni nomi "Yosh geograf" bo'lishi mumkin. Uning ichida quyidagi yo'nalishlarni tashkil qilish mumkin: "Yosh tabiiy geograf", "Yosh iqtisodiy geograf", "Yosh o'lka-shunos", "Yosh geolog", "Yosh topogrof", "Yosh kartograf", "Yosh meteorolog", "Yosh gidrolog", "Yosh ekolog", va h.k;

- to'garak va uning tarmoqlarini ish rejasi tasdiqlanadi va uning ish faoliyati boshlanadi. Ish rejasi o'quv yili va chorak uchun tuziladi. Har o'quv yilida qilingan ishlar bo'yicha hisobot tuziladi. To'garakning ishi har haftada bir marta o'tkaziladi.

To'garakning faoliyati. To'garakning faoliyati yuqorida aytganimizdek muntaazam ravishda haftada bir marta o'tkazib turiladi. To'garakda ishlar seksiyalar ya'ni bo'limlar bo'yicha olib boriladi. Har bir bo'limda eng kamida 5-tadan a'zo bo'lishi lozim. Har bo'lim rahbari to'garak a'zolariga olib boriladigan ishlarni bo'lib beradi. Masalan, "Yosh o'lka-shunos" bo'limida ishlar quyidagicha bo'lishi mumkin: Buyuk tabiiy

geograf olimlar merosini o'rganish; Tabiiy geografik sharoit komponentlarini o'rganish (tog' jinsari, relef, iqlim, ichki suvlar, tuproq o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganish), landshaftlarni o'rganish; ob-havoni o'rganish va h.k.

Geografiya to'garagida ilmiy ishlarni olib borishda geografik tadqiqotlar olib borish bo'yicha nashr etilgan metodik qo'llanmalar katta yordam beradi. Masalan, joyni geologik sharoitini, o'simlik va hayvonot dunyosi, tuprog'i, tarixi, arxeologik yodgorliklarini o'rganish bo'yicha nashr qilingan metodik qo'llanmalar katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy geografik yo'nalishda olib boriladigan to'garak ishlarida statistik ma'lumotlar, iqtisodiy ma'lumotlar, iqtisodiy sharoitni tavsifiga bag'ishlangan qo'llanmalar va mongografiyalar katta ahamiyatga ega.

To'garakda to'garak a'zolari haqida ma'lumotlar jurnali, har bir to'garak a'zosida esa kundalik bo'lmog'i lozim. Chorak oxirida yoki o'quv yilining oxirida har bir tarmoq o'z qilgan ishlari haqida hisobot beradi. Ular asosida to'garak raxbari umumiy yakuniy hisobot tayyorlaydi.

17.2.2. Geografik jamiyat, klub va o'lkashunoslik muzeyi.

Sinfdan tashqari ishlarni mazkur shakli yangi hisoblanadi, chunki u ilgari maktabdan tashqari ishlar toyifasiga kirar edi va maktabdan tashqari muassasalar tomonidan tashkil qilinardi. Masalan. "Globus" geografiya jamiyati yoshlar kulubini tarkibida keng tarqalgan edi.

Geografiya to'garagiga qaraganda geografiya jamiyatida a'zolar ko'proq bo'ladi va uning faoliyati turli tumanligi bilan ajralib turadi. Geografiya jamiyatining maqsadi o'quvchilar orasida va maktab joylashgan hududda geografik bilimlarni tashviqot qilishdan iborat. Geografiya jamiyatida o'quvchilar izlanuvchanlik va tadqiqotchilik faoliyati bilan shug'ullanadi.

Geografik izlanuvchanlikda o'quvchilar kutubxonadagi mavjud xujjalarni o'rganishadi, ya'ni arxiv materiallari, foto rasmlar, davriy nashriyot materiallari, amaliy va ilmiy-ommabop adabiyotlar, statistik materiallar, geografik kartalar, rasmlar va kartinalarni o'rganishadi.

Geografik izlanishda maxalliy aholidan so'rov o'tkazish ham katta ahamiyat kasb etadi. Izlanuvchanlikda kuzatish katta o'rin tutadi. Bunda tabiat, tabiat hodisalari, ishlab chiqarish jarayoni kuzatiladi. Izlanuvchanlikda eski va yangi kartalarni solishtirish ham muhim natijalarni berishi mumkin.

Izlanuvchanlikdan so'ng o'quvchilarni tadqiqot ishlariga qiziquvchanligini oshirish lozim. O'quvilar tadqiqot ishlariga jalb qilinganda ularni tadqiqot o'tkazish usullari bilan tanishtirish lozim. Shundan so'ng ularda tadqiqot o'tkazish uchun mustaqil ishlar topshirish mumkin. Bunda o'quvchilar matematik, kartografik usul bilan hamda geografik asbob-uskunalar, jihozlar va priborlar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishlari shart. Tadqiqot ishlari quyidagi yo'nalishlarda olib borilaishi mumkin: joyni tuprog'ini o'rganish va kartaga tushirish; joydagi antropogen landshaftlarni o'rganib ularni geografik kartaga tushirish, joydagi ishlab chiqarish korxonalarini o'rganish va h.k.

Geografik klublar. Uning asosiy maqsadi o'quvchilarni darsdan bo'sh vaqtlarini ilmiy-bilish faoliyati bilan to'ldirishdir. Geografik klubdagi ishlar to'garak, izostudiya, folklor ansambli, kinolektoriya va boshqalar bilan birga olib boriladi. Geografiya jamiyatiga o'xshab geografik klub xam o'quvchilarni kata qismini jalb qiladi. Uning o'tkazadigan marosimlarida maktab joylashgan qishloq yoki mahallaning aholisi ham qatnashishi mumkin. U faqat geografik bilimlarni targ'ibot qilibgina qolmasdan o'quvchilarni maktabdagi mashg'ulotlar tugagandan so'ng bekorchilik va boshqa keraksiz ishlar bilan shug'ullanishini oldini oladi. Chunki u maktab joylashgan mahalla yoki qishloqning madaniy markazi bo'lib ham hisoblanadi. Geografik klublar hozirgi vaqda maktabdan tashqari muassasalarda xam tashkil qilinishi mumkin.

O'lkashunoslik muzeyi. O'lkashunoslik muzeyini jihozlash geografik to'garak, geografik jamiyat yoki klub asosida olib boriladi. Sinf dan tashqari xamda maktabdan tashqari ishlarning natijalari o'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish va jihozlashda katta ahamiyatga ega. Geografiya to'garagini har bir tarmog'i bo'yicha yig'ilgan materiallar muzeyga eksponat sifatida qo'yiladi. Masalan, "Yosh biolog" bo'limi muzeyini tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi namunalari bilan jihozlashlari va muntazam to'ldirib borishlari lozim, "Yosh iqtisodiy geograf" tarmog'i esa joydagi ishlab chiqarish korxonalarini maketlari va ularning maxsulotlari namunalari bilan muzeyni jihozlashlari mumkin va h.k

O'lkashunoslik muzeyi sinf dan tashqari ishlarni natijalarini umumlashtirib ko'rsatadi. Mazkur muzey ishlarida "Yosh tarixchi" to'garagi a'zolari xam qatnashishi mumkin. Ularni qo'llagan materiallari o'lka tarixi bo'limining eksponatlarini to'ldiradi.

17.2.3 Geografik konferentsiyalar va kechalar.

Maktab o'quvchilarini geografiya faniga qiziqtirishni yana bir bosqichi "Geografik konferentsiya" hisoblanadi, geografik konferentsiyada ishlar quyidagi tartibda olib boriladi.

1. Konferentsiyaning mavzusi aniqlanadi. Konferentsiyaning mavzusi geografiya fanining hamda o'lka geografiasining dolzarb muammolariga bag'ishlanadi. Masalan, cho'llanish jarayoni, iqlimni isishi, yoqilg'i resurslarini muammosi, demografik muammo, ekologik muammo va h.k.

2. Konferentsiyaga tayyorgarlik bo'yicha ma'lum bir mavzuga bag'ishlangan adabiyotlar ro'yxati tuziladi. 10-15 kun avval konferentsiya o'tkazish haqida ma'lumot osib qo'yiladi.

3. Konferentsiyani o'tkazish. Konferentsiya qatnashchilari o'zlari tanlagan mavzu bo'yicha loyiha tayyorlashadi va uni konferentsiyada himoya qilishadi. Masalan, O'zbekiston maktablarida "Orol muammosi" ga bag'ishlangan konferentsiya tashkil qilish mumkin. Geografiya o'qituvchisi mazkur muammoni quyidagi qismlarga bo'lib har bir bo'lim bo'yicha loyiha tayyorlashni xoxlovchi o'quvchilarga topshirishi mumkin: Orolni XX asrning birinchi yarmidagi tabiiy geografik sharoiti; Orolni XX asrning ikkinchi yarmidagi quriy boshlashining asosiy sabablari; Orolni qurishini geografik oqibatlarini; Orolni qutqarib qolish bo'yicha loyixalar.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'yicha quyidagi loyihalarni yashab turgan joyi bo'yicha tuzish mumkin:

1. Joyning (shahar, tuman, qishloq) geografik joylanishi. Bunda quyidagi ma'lumotlar yoritiladi: matematik geografik joylanishi; tabiiy geografik joylanishi; iqtisodiy geografik joylanishi; siyosiy geografik joylanishi; geogeologik joylanishi.

2. Joyning tabiiy resurslari

3. Joyning tarixi

4. Joyning iqtisodiy geografik joylanishi

5. Joyning rekratsion va turistik ob'ektlari

6. Joyning rivojlanish kelajagi

Mazkur mavzularni o'quvchilarga bo'lib beriladi va ular geografik konferentsiya uchun ma'ruza tayyorlashadi.

Geografik kechalar. Geografik kechalar o'quvchilarni xordig'ini, ya'ni dam olishini tashkil qilish maqsadida uyushtiriladi. Geografik kechalarda sinfdan tashqari ko'p ishlarni uyg'unlashgan holda o'tkaziladi: ma'ruzalar,

devoriy gazetalar chiqarish, vektorinalar, KVN, geografik va ekologik mazmunga ega bo'lgan filmlar.

Geografik kechalarda quyidagi mavuzalarda ishlar uyushtirilishi mumkin: alohida viloyat, tuman yoki shaharning iqtisodiy geografik sharoiti; shahar yoki tumanning ekologik muammolarri; shahar yoki tumandagi demografik muammolar va h.k.

“Geografik kartalar” O‘zbekistonda XX asrning 80-yillari keng tarqalgan edi. “Geografiya kartasida” 6 kun davomida darsdan so‘ng sinfdan tashqari ishlar tadbirlari o‘tkaziladi. Unda asosan geografik bilimlar targ‘ib qilinadi.

17.3. Sinfdan tashqari ishlarning asosiy yo‘nalishlari.

Sinfdan tashqari ishlar juda xilma xildir. Ayrim sinfdan tashqari ishlar ko‘p xollarda bir birini qaytaradi. Shuning uchun ular ma‘lum bir yo‘nalishlar bo‘yicha guruhlashtiriladi: turistik o‘lkashunoslik; ilmiy-bilish; madaniy va oqartuv; mehnat; muzey; nashriy (Yu.I.Valishina, 1985 y.)

17.3.1. Turistik o‘lkashunoslik yo‘nalishi.

Ushbu yo‘nalishga sayohatlar, o‘quv ekskursiyalari, geografik ekspeditsiyalar, geografik yig‘inlar (slyotlar) kiradi. Geografik yurishlar (poxodlar) turistik o‘lkashunoslik ishlarining eng keng tarqalgani hisoblanadi. Mazkur yurishlarda turistik va o‘lkashunoslik ishlar uyg‘unlashgan holda olib boriladi. Turistik ishlarga yo‘nalishni tanlash va ishlab chiqish, turistik ko‘nikmalarni egallash kiradi.

O‘lkashunoslik ishlariga esa o‘z yashash joyining tabiatini, xo‘jaligini, tarixini, madaniy yodgorliklarini o‘rganish kiradi.

Yurishga tayyorlanish va o‘tkazish quyidagi bosqichlardan iborat:

- tayyorgarlik bosqichi. Mazkur bosqichda yurishga chiqadiganlar soni, sinfi, ro‘yxati aniqlanadi. Yurishda zarur bo‘ladigan jihozlar asbob uskunalar aniqlanadi. yurishlar bir kunlik va ko‘p kunlik bo‘lishi mumkin;

-yurish yo‘nalishi aniqlanadi. Aniqlangan yo‘nalish bo‘yicha yurish , dam olish joylari, tushlik qiladigan, tunaydigan joylar aniqlanadi; oziq-ovqat masalalari hal qilinadi;

- yo‘nalishni tanlash yurish maqsadiga qarab aniqlanadi. Yurishni maqsadlariga qarab turistik va o‘lkashunoslik anjomlari ro‘yxati tuziladi va topiladi;

- yurishni o'tkazish. Yurishdan oldin uning maqsadi vazifalari hamda qoidalari haqida o'quvchilarga ko'rsatma beriladi. O'quvchilar guruhlarga bo'linadi. Har bir guruhning boshlig'i tayinlanadi va vazifalari aniqlanadi. Masalan, bir guruh mashrutni tabiiy sharoitini o'rganadi. Relief shakillari gidrografik ob'ektlar, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi asosiy landshaft turlari, noyob tabiat ob'ektlari o'rganib boriladi. Ikkinchi guruh esa mashrut bo'yicha joylashgan iqtisodiy geografik ob'ektlarni o'rganib boradi: qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi, sanoat korxonalari, aholi punktlari, transport shaxobchalari. Uchunchi guruh tarixiy obidalar, rekratsion va turistik ob'ektlarni o'rganib kartaga tushirib borishadi;

- yurish so'ngida uning natijalari qayta ishlanadi va hisobot natijalari geografik konferentsiya yoki geografiya to'garagi yig'ilishida muhokama qilinadi.

Geografik ekskursiyalar maktabdan va sinfdan tashqari ishlarning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi.

Geografik ekskursiyalar qisqa muddatli ya'ni bir kunli bo'lib va asosan tabiatga va sanoat korxonalariga uyushtiriladi. Geografik ekskursiyalarning maqsadi o'quvchilarni nazariy olgan bilimlarini mustahkamlash, tabiatni va ishlab chiqarishni faqat ko'rib qolmasdan ularni tadqiq etish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Har qanday geografik ekskursiya uch qismdan iborat bo'ladi: ekskursiyaga tayyorgarlik; ekskursiyani o'tkazish; olib boriladigan ishlarni yakunlash. Ekskursiya natijalari bo'yicha hisobotlar tuziladi va geografiya to'garagi yig'ilishda himoya qilinadi.

Geografik ekspeditsiyalar murakkabroq, muddati nisbatan kattaroq bo'lgani uchun maktabda uncha keng tarqalmagan. Geografik ekspeditsiyalarni o'tkazishni murakkabligi quyidagilarda namoyon bo'ladi: ekspeditsiyaning maqsadini ishlab chiqish; ilmiy topshiriqlarni ishlab chiqish yoki olish, jihozlar va anjomlarni olish; o'quvchilarni turistik va geografik nuqtai nazardan tayyorlash, ekspeditsiyani o'tkazishini tashkiliy jihatdan murakkabligi.

Umumta'lim maktablarida ekspeditsiyalar dorivor o'simliklarni aniqlash va belgilash, ichimlik suv zaxiralarini qidirish, rekratsion va turistik imkoniyatlarini aniqlash va baholash bo'yicha olib borilishi mumkin.

Geografik yig'inlar. Geografik yig'inlarda ekspeditsiya, ekskursiya, yurishlar va boshqa sinfdan tashqari ishlarda olingan natijalar muhokama qilinadi. Geografik yig'inlarda turli xil tanlovlar o'tkazish mumkin.

17.3.2. Ilmiy bilish yo'nalishi.

Ilmiy bilish yo'nalishiga geografiya to'garagi va uning bo'limlari. Geografik jamiyatlar, klublar va muzey faollari yig'ilishlari kiradi.

Yig'inda ma'ruzalar, xabarlar eshitiladi va muhokama qilinadi. Yig'ilishning mavzulari turlicha bo'lishi mumkin, ular asosan to'garakda olib boriladigan ishlar mavzulariga bog'liq bo'ladi. Masalan, "Maktab joylashgan joyning iqtisodiy geografik sharoiti", "Maktab joylashgan tumanning aholisi", "Maktab joylashgan qishloqning tabiiy resurslari" va h.k.

O'quvchilarni ilmiy bilish faoliyatida geografik konferentsiyalar katta ahamiyatga ega. Geografik konferentsiyalarda o'quvchilarning ekspeditsiya va ekskursiya hamda sinfdan tashqari ishlarda olib borilgan ishlari yakunlanadi.

Bunday konferentsiyalarda o'quvchilarni ilk manbalar bilan ishlash ko'nikmalarini shakillantirish muxim o'rin tutadi. Bunda nazariyani amaliyot bilan bog'lash birinchi o'rinda turadi. Konferentsiyada sinfdan tashqari ishlarda predmetlararo aloqalar amalga oshiriladi.

O'quvchilarning ilmiy bilish faoliyati "Geografik kartalarda" ham muvafaqiyatli olib borilishi mumkin. Bunda hafta davomida maktabda olib boriladigan sinfdan tashqari ishlarni barchasi geografiyaga bag'ishlanadi. Bunday haftaliklarning mavzusini geografiya o'qituvchisi tanlaydi. U geografiyaning, ekologiyaning va o'lkashunoslikning turli muammolariga bag'ishlanishi mumkin.

17.3.3. Madaniy-oqartuv va mexnat yo'nalishi.

Ushbu yo'nalishga geografik kechalar, viktorinalar, krosvordlar, geografik uyinlar va boshqalar kiradi.

Geografik kechalarda quyidagi ishlar amalga oshirilishi mumkin: ashula aytish; she'r o'qish; geografik o'yinlar.

Geografik o'yinlarni quyidagi turlarini o'tkazish mumkin: karta bo'ylab sayohat, topografik o'yinlar, geografik loto.

Madaniy - oqartuv yo'nalishning asosiy tadbirlaridan biri bilimni tekshirishga yo'naltirilgan savollar, topshiriqlar, viktorinalar, krosvordlar, quvnoq qo'shiqlar kiradi. Oxirgi paytlarda geografik KVN va boshqa tadbirlar rivojlanmoqda.

Sinfdan tashqari tadbirlarni quyidagi mavzularda o'tkazish mumkin: "Toshkent mustaqillik yillarida", "O'zbekiston sanoati mustaqillik yillarida", "O'zbekiston geograflari", mavzusida geografik viktorina tashkil qilish mumkin.

Mehnat yo'nalish. Sinfdan tashqari ishlarni barcha shakllarida olib boriladi. Mazkur yo'nalish bo'yicha quyidagi tadbirlarni o'tkazish mumkin:

- tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish;
- tabiatni muhofaza qilish: o'simlik va hayvonot dunyosini, noyob tabiat obektlarini, rekreatsion va turistik obektlarni muhofaza qilish;
- o'quvchilarni maktab o'lkashunoslik muzeyini jihozlashda, geografiya kabinetini tashkil qilishda, geografiya maydonchasini tashkil qilishda qatnashishi jarayonida ularga tegishli mehnat tarbiyasi beriladi.

17.3.4. Muzey va nashriy hamda ekologik yo'nalish.

Geografik muzeylar juda xilma- xil bo'lishi mumkin. O'lka tabiatini o'rgangan olimlar muzeyi, buyuk geograf-olimlar va sayyohlar muzeyi va x.k.

Maktab geografiya muzeyi o'lkashunoslik muzeylari bilan mazmuni va tuzilishi ba'zi xollarda o'xshash bo'lishi ham mumkin.

Maktab geografiya muzeylari quyidagi bo'limlardan iborat bo'lishi mumkin: tabiiy geografik; iqtisodiy geografik; geoekologik; rekratsion va turistik.

Tabiiy geografik bo'limda maktab joylashgan qishloq, tuman, shahar-ning geologik tuzilishi, foydali qazilmalari, relefning asosiy shakllari, suv havzalari, magistrallari, tuproqlar namunallari, o'simliklar gerbariylari, hayvonot dunyosining qotirilgan tanalari, landshaft ko'rinishlari bo'yicha ko'rgazma materiallar tayyorlanadi va namoyish uchun ma'lum bir tartibda joylashtiriladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'limida maktab joylashgan joy maketi yoki kartasi, tabiiy resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi maxsulotlari namunalari, sanoat ob'ektlarining maketlari, transport tizimi, maorif va

sog'liqni saqlash muassasalari maketlari yoki ular xaqidagi ma'lumotlar namoyish qilinadi.

Geografiya bo'limida maktab joylashgan qishloq yoki tumandagi qo'riqlanadigan joylar, qizil kitobga kiritilgan o'simlik va hayvonot dunyosi xaqida ma'lumotlar ko'rgazmaga qo'yiladi.

Rekratsiya va turizm bo'limida tabiatni go'zal dam olish joylari, tarixiy-geografik obidalar, memoriy yodgorliklar haqida ko'rgazmalar joylashtiriladi.

Sinfdan tashari ishlar davomida o'quvchilar devoriy gazetalar chiqarishlari mumkin. Bundan tashqari o'quvchilar tuman, shahar, viloyat va respublika matbuotida ham maqolalar e'lon qilishlari mumkin.

Sinfdan tashqari ishlarning ekologik bilimlarga yo'naltirilganligi. Sinfdan tashqari olib boriladigan ishlarni diyarli barchasi ekologik yo'nalishga ega bo'ladi, mazkur ishlar jarayoninida o'quvchilarda ekologik bilim va ko'nikmalar, eng muhimi ekologik madaniyat shakllantiriladi.

Geografiya to'garagi a'zolari tomonidan olib boriladigan tabiiy geografik va iqtisodiy geografik ishlarning barchasida ekologik tadqiqotlar olib boriladi. Bunda tuproqni, suvni, havoni ifloslanganlik darajasiga baxo beriladi. Muhofaza qilinadigan o'simlik va hayvonot dunyosi vakillari haqida ma'lumotlar to'planadi. Maktab joylashgan qishloq, tuman va viloyatlardagi atrof muhitni ifloslovchi asosiy manbalar aniqlanadi.

SHunday qilib sinfdan tashqari ishlar davomida o'quvchilar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Sinfdan tashqari ishlarni qanday turlarini bilasiz?
2. Sindan tashqari ishlarni maqsadi nimalardan iborat?
3. Sinfdan tashqari ishlarni vazifalari nimalardan iborat?
4. Sinfdan tashqari ishlarni olib borishni qanday usullarini bilasiz?
5. Sinfdan tashqari ishlarni qanday shakllari mavjud?
6. Geografiya to'garagini asosiy maqsadi nimalardan iborat?
7. Geografiya to'garagini tashkil qilish qanday bosqichlardan iborat?
8. Geografiya jamiyatini vazifalari nimalardan iborat?
9. Geografik konferentsiya qanday sharoitlarda o'tkaziladi?
10. Geografik kechalarni maqsadlari nimalardan iborat?
11. Sinfdan tashqari ishlar qanday yo'nalishlarda olib boriladi?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak malakali mutaxassislar – taraqqiyot omili. Toshkent. “O’zbekiston” 1995
2. Karimov I.A. O’zbekiston XXI asr bo’sag’asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent “O’zbekiston” 1997
3. Karimov I.A. O’zbekiston buyuk kelajak sari. Toshkent. “O’zbekiston”. 1998
4. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o’z qo’limiz bilan quramiz. 7-jild. -T.: O’zbekiston, 1999. – 410 b.
5. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. 8-jild. -T.: O’zbekiston, 2000. – 528 b.
6. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch.– T.:Ma’naviyat, 2008. - 173 b.
7. Karimov I.A. Barkamol avlod – O’zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: Sharq NMK, 1997. – 63 b.
8. Karimov I.A. O’zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo’lmaydi. 13-jild. -T.: O’zbekiston, 2005. – 448 b.
9. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat. 14-jild. -T.: O’zbekiston, 2006. – 280 b.
10. Karimov I.A. O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo’shma majlisidagi “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish –ustuvor maqsadimizdir” nomli ma’ruzasi. // Xalq so’zi, 2010 yil 13 noyabr.
11. Karimov I.A. O’zbekiston mustaqillika erishish ostonasida. -T.: O’zbekiston, 2011.-440 b.
12. Karimov I.A. O’zbekiston erishgan yutuq va marralar - biz tanlagan islohotlar yo’lining tasdig’idir. T.22. – T.: O’zbekiston, 2014.
13. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo’lida xizmat qilish –eng oliy saodatdir. -T.: O’zbekiston, 2015.-304 b.
14. Karimov I.A. “Bosh maqsadimiz mavjud qiyinchiliklarga qaramasdan, olib borayotgan islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o’zgarishlarni izchil davom ettirish, xususiy mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo’l ochib berish hisobidan oldinga yurishdir” nomli ma’ruzasi// Xalq so’zi, 2016 yil 16 yanvar.
15. O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T., 2014.
16. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil. 9-son, 225-modda.
17. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil. 11-12-son, 295-modda.
18. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ta’lim tizimi uchun davlat ta’lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to’g’risida" 1998 yil 5 yanvardagi 5-son Qarori.

19. Oliy ta'lim. Me'yoriy - huquqiy va uslubiy xujjatlar to'plami. "Istiqlol" -T., 2004.
20. Abdug'aniev O. Geografiya darslarida texnika vositalaridan foydalanish. Toshkent "O'qituvchi" 1995
21. Babanskiy Yu.K. Optimizatsiya uchebno- vospitatelnogo protsessa. Moskeva. "Prosveshenie" 1982
22. Barabanov V.SH. Itogoviy kontrol usvoeniya osnovnix znaniy i umeniy v 9 klasse. Geografiya v shkole, 1990, №3, s.35
23. Baranskiy N.N. Metodika prepodavaniya ekonomicheskoy geografii. Uchpedichiz.Moskeva. 1969.
8. Baranskiy N.N. Istoricheskiy obzor uchebnikov geografii (1876-1934). Geografchiz., M., 1954
9. Baranskiy N.N. Ocherki po shkolnoy metodike ekonomicheskoy geografii. M., 1954
10. Barisheva Yu.G. i dr. Geograficheskiy kompleks sredney shkoli. M. Prosveshenie, 1978
11. Barisheva Yu.G. K voprosu o sisteteme uchebnogo obrudovaniya po geografii. Voprosi geografii, 1977 №103
12. Barkov A.S. O klassnix kartinax po geografii. Geografiya v shkole, 1934 №1
13. Barinova I.I. Uchebnik i texnologiiya protsessa obucheniya. Geografiya v shkole, 1990, №5, s.31-33
14. Barinova.I., Shaxova N.G. Kontrol znaniy i umeniy shkolnikov po geografii. Geografiya v shkole, 1990, №1 s 26-30
15. Barinova I.I. Sovremenniy urok geografii. Geografiya v shkole, 2000 №6, s. 41-44
16. Belyaeva T.I. Metodika ispolzovanie oborudovaniya kabineta geografii pri izuchenii temi «Litosfera», Geografiya v shkole, 1972, №3
17. Belskaya Ye.M. Mo'minov A.A. Metodicheskie ukazaniya k ispolzovaniyu nastennix kartin po prirodovedeniyu v 4 klasse. «O'qituvchi»., T.,1976
18. Bentdirikov K.E. Ocherki po istorii narodnogo obrozavaniya v Turkistana (1865-1924). Izd. APINRSFSR, M. 1960.
19. Belevich I.V. Bochush R. V., Stroev K.F. Metodika prirodovaniya geografii. Prakticheskie raboti. M., Prosveshenie, 1974. 128 s.
20. Bibik A.E. Metodika propedovaniya ekonomicheskoy geografii zarubejniex stran. M. Izdva APN RSFSR, 1958
21. Bibik A.E. Za ukreplenie svyazi metodiki obucheniya geografii s sovremeniy didaktikoy. Geografie v shkole, 1982, №1
22. Bibik A.A. Sistema voprosov i zadaniy v deystvuyushix uchebnikax i uchebnix posobix po geografii. Geografiya v shkole, 1976, №2
23. Borozdinov M.M. Geograficheskie krujki v shkole. M. M., «Prosveshenie» M.1971
24. Borozdinov N.M. Samastoyatelnoe raboti uchashixsya po geografii. M. Uchpedgiz. 1963

25. Bostrem G.G. O primeneniye issledovatel'skogo metoda vo vneklassniy rabote. Geografie v shkole, 1983, №1
26. Bogdanova A.A. Ustannovleniye mejpredmetnix svyazey s biologiy pri izuchenii prirodnix kompleksov. Geografiya v shkole, 1980. №1
27. Barskaya V.F. Metodicheskie razrabotki fakultativnogo kursa po istorii razvitiya zemnoy kori. Izd MGPI. M., 1979
28. Budanov V.P. Tabiiy geografiya o'qitish metodikasi. Uzdavnashr., T.1960
29. Burdeyniy V.A. Geograficheskiy kabinet. «Prosvesheniye» 1965
30. Budun A.S. Shkolnaya geograficheskaya ploshadka. Uchpedchiz. M. 1960
31. Vaxobov X., Abdunazarov O', Zaynutdinov A. Geografiya ta'limida darsliklar yaratish muammosi. O'zbekiston geografiya jamiyati axboroti. T. 2000, №21, b 188-191
32. Vaxobov X., Alimova N.X. Maxmudjo'ja Bexbudiyning «Kitobi muntaxabi jug'rofiya umumiy va namunaviy jug'rofiya» darsligi xaqida. Geografiya va qadriyatlar. Maqolalar to'plami T. 2001. b 162-164
33. Vaxobov X., Saydamatov F., Qalandarova M. Oliy geografiya ta'limida ekologik bilimlar berish metodikasining va texnologiyasining dolzarb muammolari. «Ta'lim jarayonida ekologiya fani o'qitilishining dolzarb muammolari» mavzusida ilmiy amaliy konferentsiya materiallari. Buxoro, 2004, b 67-70
34. Vaxobov X., Abduraxmonov B., Eshpo'latova N. Umumta'lim va o'rta maxsus ta'lim muassalarida geografiya ta'limining o'rni va tuzilishi. O'zbekiston geografiya jamiyati axboroti, 25 jild, T.2003
35. Vaxobov X. O'zbekiston geografiyasining dolzarb nazariy va amaliy muammolari. «Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy muammoalari» Resp. Ilm-amal. konf. materiallari. T. 2006 b 3-7
36. Vaxobov X., Tosheva N. Jadidchilik davrida geografiya fanining rivojlanishi «Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy muammoalari» Resp. ilm- amal. konf. materiallari. T. 2006 b 145-146.
37. Vaxobov X., Zaynutdinov A. Geografiya o'qitish metodikasi. Universitet 2000, 38 b.
38. Vaxobov X. Geografiya. «O'qituvchi», T. 2000. 103.b
39. Vaxobov X., Rafiqiov A.A. O'zbekiston tabiatini muhofaza qilish. Universitet. T. 2001, 38 b.
40. Vaxobov X., Tillaboeva M. Iqtisodiy geografiya asoslari. T.«O'qituvchi», 2001, 150 b.
41. Vaxobov X. Geografiya. Uchebnoe posobie dlya 6 klassa vspomogatelnix shkol. Uzinkomtsentr, T. 2003. 106 b.
42. Vaxobov X., Po'latova P. Geografiya. Yordamchi maktablarning 7-sinfi uchun darslik. T. Uzinkomtsentr, 2003, 148 b
43. Vaxobov X., Saydamatov F. Geografiya ta'limi maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash. Respub. Ilmiy- amaliy. Konf. materiallari «Janubiy O'zbekistonda geografiya maktablarining shakllanishi va rivojlanishi», Termiz, 2006, b.19-20

44. Vaxobov X., Saydamatov F. Geografiya ta'limida test topshiriqlari tuzishning o'ziga xos xususiyatlari. "Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy muammolari" Resp. ilm. amal. konf. materiallari. T. 2006. b 132-136.
45. Vaxobov X., Abduraxmonov B. O'rta maxsus o'quv muassalarida o'rganiladigan geonizariyalar. "Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy muammolari". Resp. ilmiy. amaliy konf. materaillari: T. 2006 b.136-138
46. Vaxobov X., Saydamatov F., Eshpo'latova N. Geografiya ta'limida qo'llanadigan pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish. Xalq ta'limi. 2007. №1, b.102-105
47. Vestitskiy M.B. Texnicheskie sredstva v obuchenii geografii. "Prosveshenie" Moskeva., 1977.
48. Voyloshnikova N.A. Samostoyatelnie raboti uchashixisya po ekonomicheskoy geografii zarubejnix stran M., «Prosveshenie», 1981
49. Volodina G.V. Sistema formirovaniya znaniy ob obshix geograficheskix zakonomernostyax v kursa geografii materikov. Geografiya v shkole, 1982 №1
50. Voronenskaya A.S. Sistemacheskoe tekushee povtorenie v kurse geografii chastey sveti. Vsb «Metodi obuchenie geografii» M., «Prosveshenie», 1968
51. Vsemirnaya deklaratsiya o visshem obrazovanii dlya XXI veka: podxodie i prakticheskaya meri, TDPU axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi Axborotnomasi 2002, № 6 s. 13-2.
52. Gerasimova T.P., Korinskaya V.A. Metodi i formi organizatsii obucheniya geografii. Izd –vo «Prsveshenie»,M. 1964., 221 s.
53. Gerasimova T.P. Osnovi metodiki obucheniya nachalnomu kursu fizicheskoy geografii. M.1978.
54. Gerasimova T.P Trebovaniya k sovremennomu uroku fizicheskoy geografii. Geografiya v shkole, 1981 №2
55. Gerasimova T.P., Kovalevskaya M.K., Pancheshnikova L.M. Formirovanie mirovozzreniya uchashixsya sredney shkoli v protsesse obucheniya geografii. M. Pedagogika, 1982
56. Gerasimova T.P. Metodika raboti s klimaticheskimi diagrammami. Geografiya v shkole, 1980, №4
57. Geograficheskii kompleks sredney shkoli. M. Prosveshenie, 1978
58. Geografiya v sisteme nauk. L.Nauka, 1987
59. Geografiya na poroge tretyego tisyachiletiya. L. RGO, 1995
60. Gerasimova T.P., Gryunberg G.Yu, Neklyukova N.P. Noviy uchebnik po kursu fizicheskoy geografii. Geografiya v shkole, 1990, №2, s. 32-38
61. Gerasimova T.P. Prakticheskie raboti novogo vida v 6 klasse. Geografiya v shkole, 1990, № 4. s.41-44
62. Golov V.P. Samooborudovanie v shkolnoy geografii. M. Prosveshchenie, 1979
63. Golov V.P. Izuchenie relefa v kursa geografii. M. Prosveshchenie, 1973
64. Golov V.P. Geologiya v sredney shkole. M. Prosveshchenie, 1972

65. Golov V.P. Sredstva obucheniya geografii i usloviya ix effektivnogo ispolzovaniya. M. Prosveshchenie, 1975.
66. Golov V.P., Prozorov L., Kartini i tabletsi v prepodovanii geografii. «Prosveshchenie», M.1977.
67. Gladkiy Yu.N. Probniy uchebnik po sotsialno-ekonomicheskoy geografii mira: chto novogo? Geografiya v shkole, 1991, №4, s26-30
68. Grigor'ev A.L. Geografiya kabinetu. «O'rta va oliy maktab», T. 1962.
69. Grigor'ev A.L. Globus i rabota s nim. Uchipedchiz. M. 1957
70. Gryunberg G.Yu. Kartograficheskie ponyatiya v shkolnoy geografii M. Prosveshchenie, 1979.
71. Gryunberg G.I. Izgotovlenie geograficheskix kart v shkole. M. Prosveshchenie, 1972
72. Guzeev V.V. Otsenka, reyting, test. Shkolnie texnologii, 1998, №3, t. III.40 s.
73. Darinskiy A.V. Metodika prepodovaniya geografii. M. Prosveshchenie, 1975, 368 s.
74. Darinskiy A.V. Urok geografii v sredney shkole. M. Prosveshchenie, 1984
75. Darinskiy A.V. Ocherki razvitiya shkolney geografii v dorevolyutsionnoy Rossii M. 1955.
76. Didaktika sredney shkoli. 1982.
77. Dobrjitskiy V.S., Kondratov B.A., Prakticheskie raboti po fizicheskoy geografii v sredney shkole. M. Prosveshchenie, 1980
78. Dobrjitskiy V.S., Urok geografii v sredney shkole. M. Prosveshchenie, 1984
79. Dorn V., Yan V. Formirovanie predstavleniy i ponyatiy pri obucheni geografii. M. Prosveshchenie, 1970.
80. Dushina I.V. Rabota s uchebnikom v 6 klasse. Geografiya v shkole. 1978, №4
81. Dushina I.V., Yevlaxina T.I. Priyomi tematicheskogo planirovaniya urokov v 6 klasse. Geografiya v shkole, 1980, №3
82. Dushina I.V. Pedagogicheskie texnologii obucheniya geografii. Geografiya v shkole, 2001, №3 s.49-53
83. Dushina I.V., Sistema geologo-geograficheskix znaniy v shkolnom kurse fizicheskoy geografii.
84. Episheva O. Osnovnie parametri pedagogicheskoy texnologii. TDPU Axborot va masofaviy o'qitish markazi Axborotnomasi, 2002, №6, s3-9
85. Efimova A.A., Korinskaya V.A. Metodika prepodovaniya fizicheskoy geografii i chastey sveta. M., izd-vo APN RSFSR, 1957
86. Juchkevich V.A. Naglyadnost i naglyadnie posobiya v geografii MINSK. 1975
87. Jo'raboev M. Geografiya o'qitishda predmetlararo aloqa. T. "O'qituvchi", 1983, 37 b
88. Zagorskiy V.N. Planirovanie vneklassnoy raboti. « Geografiya v shkole», 1969, №6
89. Zaxlebniy A.N., Zverev I.D. Struktura ekologicheskogo obrazovaniya. V.kn. Ekologicheskoe obrazovanie shkolnikov. M. 1983

90. Zaychenko N.A. Ponyatie, neobxodimost, vozmojnost sotsialno-ekonomicheskogo obrazovaniya v sovremennoy shkole. Mat-li mejdunarodnogo seminarii. «Obrazovanie» ,1995
91. Zolotavina S.V. Uroki po teme «Formi poverxnosti sushi». Sb. «Uroki geografii v shkole». M. « Prosveshchenie», 1967.
92. Zuev D.D., Problemi teorii shkolnogo uchebnika i puti yego sovershenstvovanie. Sb. Pedagogika, 1976, №2
93. Ivanovskiy A.A. O prepodovanii geografii. M. 1990
94. Il'in G. Pedagogicheskaya texnologiya i pedagogicheskoe masterstvo. "Novosti interneta", TDPU axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi Axborotnomasi. 2003, №5 s.72-82
95. Informatsionnie texnologii v obsheobrazovatelney shkole. IT v organizatsii shkolnogo obrazovatel'nogo prosessa. Novosti Interneta. Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi Axborotnomasi №14, T. 2003. s.62-72
96. Kabanova-Meller Ye.N. Uchebnie naviki i umstvennoe razvitie uchashixsya. Geografiya v shkole, 1974, №3
97. Kargalova S.F., Panfilova T.S., Erdeli V.G. Metodika Prepodovaniya geografii. Gosuchpedgiz, 1966
98. Kalinina F.I. Obshestvenno poleznaya rabota po geografii. M., Uchpedgiz, 1961
99. Krilova O.G. Uroki geografii 7 klasse. M. Prosveshchenie, 1987
100. Klarin M.V. Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom prosesse. M. Znanie, 1989, 75s
101. Kovalevskaya M.K. Metodika massovoy proverki kachestva obucheniya geografii. V.kn. Proverka znaniy i umeniy uchashchixsya po geografii. M., Prosveshchenie, 1978
102. Kovalevskaya M.K. Usovershenstvovannaya dastur po geografii dlya sredney shkoli. Geografiya v shkole, 1981, №2
103. Kovalevskaya M.K., Matrusov I.S. O dalneyshem sovershenstvovanii shkolnoy geografii. «Geografiya v shkole», 1981 №1
104. Kovalevskaya M.K. Metodi obucheniya geografii. Geografiya v shkole 1977 №2
105. Kovalevskaya M.K. O problemnom obuchenii geografii. Geografiya v shkole 1979 №5
106. Kovalevskaya M.K. Puti povisheniya effektivnosti uroka. Geografiya v shkole, 1980, №4
107. Korinskaya V.A. Formirovanie ponyatiy pri izuchenii kursa geografii materikiyov. M. Pedagogika, 1979.
108. Kontrolnie zadaniya i uprajneniya po geografii. M. Prosveshchenie 1982.
109. Korinskaya V.A., Prozorov L.D. Izuchenie v 6 klasse razdela «Obshie geografiicheskie zakonomernosti» i provedenie vesenney ekskursii. Geografiya v shkole, 1970, №3

110. Korinskaya V.A. Metodika izuchenie prichinno - sledstvennix svyazey v kursax fizikoy geografii. Geografiya v shkole, 1975, №1
111. Korinskaya V.A. Metodika izuchenie obshix geograficheskix zakonomernostey v 6 klasse. Geografiya v shkole., 1977, №3
112. Korinskaya V.A. i dr. Metodicheskoe posobie po geografii materikov. M. Prosveshchenie, 1980
113. Korinskaya V.A. Uchebnoe oborudovanie po geografii. «Prosveshchenie», M., 1964
114. Korinskaya V.A. Geograficheskie diktanti. Geografiya v shkole. 1963, №5
115. Korinskaya V.A., Pancheshnikova L.M. Proverochnie raboti testovogo tipa. Geografiya v shkole, 1966, № 2
116. Korinskaya V.A. Metodika izuchenie ekonomiko-geografiicheskogo ob'ekta. Geografiya v shkole, 1974, № 2
117. Kondrat'ev B.A., Matrusov I.S., Izuchenie v 7 klasse temi «Geograficheskoe stroenie, relief i poleznie iskopaemie». Geografiya v shkole, 1968, № 1
118. Klarin M.V. Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom protsesse. Analiz zarubejnogo opita. M., Narodnoe obrazovanie, 1998
119. Kosheleva Ye.S. Zadaniya i voprosi po kursu ekonomicheskoy geografii zarubejnih stran. M. Prosveshchenie, 1975
120. Korshunova V.A., Shafrin V.A. Geograficheskie krossvordi. M. Prosveshchenie, 1971
121. Qurbonniyozov R. Geografiya o'qitish metodikasi. UrDU, Urganch, 2001, 222b
122. Kuprin A. M. Topografiya dlya vsekh. M. Prosveshchenie, 1976
123. Kulinich G.S., Nikolina V.V. Geograficheskie igri. Geografiya v shkole 1991 №1
124. Kutiynikov S.E. Modulnie blok - tsikli v prepodovanii geografii. Geografiya v shkole, 2000, №5, is. 66-70
125. Lerner I.Ya. Glavnoe o protsesse obucheniya. Geografiya v shkole, 1991, №4, s21-25
126. Lisenkova G.Ya. Lektsii i seminari po geografii v 10 klasse. M. Prosveshchenie, 1992
127. Lokshina L.M. Izpollovanie texnicheskix sredetiv na urokax geografii. Minsk «Narodnaya Asveta» 1977, 46s.
128. Mayergoyz I. M. O tipologicheskix osnovax shkolnogo kursa ekonomicheskoy geografii zarubejnih stran. V sb. Voprosi geografii, 1971. №86
129. Maksakovskiy V.P., Rakovskiy S. N., Samidovich I.N. Solovyova M. T. Metodicheskoe posobie po ekonomicheskoy geografii zarubejnih stran (9 klass). M., «Prosveshchenie», 1976
130. Maksakovskiy V.P. Puti usilenie nauchnix osnov shkolnoy geografii. «Geografiya v shkole», 1979, № 1
131. Maksakovskiy V.P. Nauchnie osnovei shkolnoy geografii. M., Prosveshchenie, 1982

132. Maksimov N.A. Tabiiy geografiyadan metodik qo'llanma. 6 sinf uchun. T. "O'qituvchi", 1991
133. Maksakovskiy V.M. Kontsepsiya uchebnika geografii novogo pokoleniya. Geografiya v shkole. 1993 № 4, s. 31-32.
134. Maksakovskiy V.P. Metodicheskoe prosobie po ekonomicheskoy i sotsialnoy geografii mira. M. Prosveshение, 1994
135. Maksakovskiy V.P. Geograficheskaya kartina mira. Yarosl., verxnyaya Volga, 1995-1996. T. 1-3
136. Maksakovskiy V.P. Sovremennye i perspektivnye problemi shkolnoy geografii. Geografiya v shkole. 1996, №4, s.35-39.
137. Maksakovskiy V.P. Geograficheskaya kultura. M. VLADOS, 1998. 416s
138. Maksimov N.A. Za stranitsami uchebnika geografii. 5 klass. M. Pedagogika, 1971
139. Matrusov I.S. Izuchenie v 7 klasse temi « Karti i priyomi raboti s nimi» «Geografiya v shkole», 1970. №4 Matrusov I.S., O didakticheskix problemax shkolnogo uchebnogo predmeta. Sov. Pedagogika, 1977, №6
140. Matyushkin A.A. Problemnaya situatsiya v mishlenii i obuchenii. M. Pedagogika, 1972
141. Melnikov L. A., Barinova I.I. Aksakalova S.E. Zadaniya dlya proverki obyazatel'nogo urovnya usvoeniya znaniy i umeniy po geografii. Geografiya v shkole, 1991. №1 s. 30-34
142. Metodika obucheniya geografii v sredney shkole. M. 1975
143. Metodika obucheniya geografii v sredney shkole (Pod.red. A.E. Bibik i dr) M. 1979.
144. Metodika obucheniya geografii v sredney shkole (Pod. red. L. M. Pancheshnikovoy). M.. Prosveshение, 1983
145. Moloxov V.M. Kontsepsiya sozdaniya i vnedreniya novoy informatsonnoy texnologii obucheniya "Proektirovanie novix informatsionnix texnologii obucheniya". M., 1991
146. Mo'minov O. Geografiya ta'limi metodikasi. T., "O'qituvchi", 1984, 208-b.
147. Mishenskaya R.P. Metodika izuchenie selskogo xozyaystva v shkolnom kursa ekonomicheskoy geografii. M., «Prosveshение», 1972
148. Nikolina V.V., Alekseev A.I., Metodechekoe posobie po kursu «Naselenie i xozyaystvo Rossii» 9 kl. M., Prosveshение, 1997
149. Nikonova M.A. Sistema uchebnix ekskursiy po fizicheskoy geografii. Geografiya v shkole, 1971, №3
150. Neklyukova N.P. Mesto i znachenie obshego zemledeniya v shkolnom kursa geografii. V sb. Voprosi geografii, 1971 №86
151. Novoe sodержanie shkolnoy geografii. Voprosi geografii. №103, «Misl», 1977
152. Oborudovanie uchebnogo protsessa po geografii. Pod. red. N.I. Semakina. M. NII shkol RSFSR, 1974
153. Obuchenie geografii po usovershenstvovannoy programme. Pod red. I.S. Matrusova. M. « Prosveshение», 1984

154. Obzor sovremennix pedagogicheskix texnologiy. «Novosti interneta», TDPU Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi AXBOROTNOMASI, 2004, №26 s. 18-26
155. O vajneyshe sovershenstvovani ekonomicheskogo obrazvaniya i vospitaniya uchashixsya obsheobrizovatelnix shkol. «Geografiya v shkole» 1979, №3
156. Orlov V.A., Solovyova M.G. Metodika osushestvleniya mej predmetnix svyazey mejdu kursami geografii i istorii v 9 klasse. «Geografiya v shkole» 1974, №5
157. Opredeleniya pedagogicheskoy texnologii. «Novosti interneta» TDPU Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi AXBOROTNOMASI, 2002, №7 s. 46-50
158. Pancheshnikova L.M. Istoricheskiy podxod pri izuchenii fizicheskoy geografii v shkole. M., Prosveshenie, 1969
159. Pancheshnikova L. M. Osnovi metodiki obucheniya ekonomicheskoy geografii zarubejnix stran. M. «Pedagogika» 1975
160. Pancheshnikova L.M Sistema obshix ponyatiy kursa ekonomicheskoy geografii zarubejnix stran. «Geografiya v shkole». 1969, №1
161. Pancheshnikova L.M., Lesenkova G. Ya., Susheva Z.V. Metodi obucheniya geografii: teoriya, praktika, puti sovershenstvovaniya. «Geografiya v shkole», 1979. №4
162. Pancheshnikova L.M. Urok geografii: podxodi k analizu i otsenke. «Geografiya v shkole», 1980. №5
163. Pancheshnikova L.M. Uroke po ekonomicheskoy geografii zarubejnix stran. M. «Prosveshenie», 1979
164. Pancheshnieova L.M. Teoriya didaktiki-uchetelyu i metodistu.«Geografiya v shkole», 1990. №3 s. 24-31
165. Pashkang K.V. Geografiya v nachalnoy shkole. «Geografiya v shkole», 1998. №4, s. 53-54
166. Petrosyan K.K. Voprosi ekonomiki v shkolnom kurse geografii. M., Prosveshenii, 1986
167. Petrosyuk A.A., Smirnova M. S. Sbornik voprosov i zadaniy po geografii. M. Novaya shkola, 1994
168. Polovinkin A.A. Metodika prepodovaniya fizicheskoy geografii. M. Uchpedgiz, 1953
169. Ponurova G.A. Problemniy podxod v obuchenii geografii v sredney shkole. M., Prosveshenie, 1991.
170. Polyakova A.V. Didaktiko- metodicheskie treobovanie k uchebneku razvivayushogo tipa «Novosti interneta», TDPU Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi Axborotnomasi. 2003, №20, s.27-34
171. Preobrajenskiy A. I. Ekonomicheskie karti v prepodovanii geografii. M., Prosveshenie, 1980

172. Prirodno territorialnie kompleksi i ix izuchenie v kurse geografii v sredney shkole (pod red. K.V. Pashganga). M., Prosveshenie, 1973
173. Pressman L.P. Kak planirovat primenenie texnicheskix sredstv «Narodnoe obrozovanie», 1968, №8
174. Progressevnii pedagogicheskiie texnologii i drugie obrazovatelnie modeli. «Novosti interneta», TDPU Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi Axborotnomasi. 2003, №10, s.3-12
175. Pyatunin V.V. Kontrolnie i proverochnie raboti po geografii. M., Drofa, 1996
176. Pilina V.M. Formi proverki znaniy i umeniy. « Geografiya v shkole», 1990. №2 s. 47-48
177. Razvitie poznovatelnoy samostoyatelnoy deyatelnosti uchashixsya pri izuchenii fizicheskoy geografii. M. «Prosveshenie», 1983, 128 s.
178. Razvitie interesa k rabochim professiyam v obuchenii geografii. M. «Prosveshenie», 1982.
179. Reformi obrazovaniya v stranax tsentralnoy i vostochnoy Yevropi. «Novosti interneta», TDPU Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi Axborotnomasi. 2004, №23, s.93-107
180. Semakin N.K. Geograficheskii kabinet i uchebnaya ploshadka v shkole. M.. «Prosveshenie», 1973
181. Serova V.N. Obrazovatelnoe i vospitatelnoe znachenie domashnix zadaniy po geografii. « Geografiya v shkole», 1969. №1
182. Sergeeva K.P. Za stranitsami uchebnika geografii 8-9 klasse. M. «Prosveshenie», 1997
183. Sirotin V.A. Samostoyatelnie i prakticheskie raboti po geografii (6-10 klasse). M., «Prosveshenie», 1991, 128 s.
184. Sirotin V.I. Testovie zadaniya dlya proverki znaniy, umeniy i navikov uchashixsya. Geografiya v shkole 1991, №2, s. 36-39
185. Smirnova V.M. Didakticheskoe materialy po ekonomicheskoy i sotsialnoy geografii mira. M. «Prosveshenie», 1996
186. Smirnova M.S. Igrovie formi obucheniya v izuchenii geografii svoey mestnosti. Geografiya v shkole, 1990, №1, s. 40-41
187. Studentsov N.N. O teoricheskix osnovax programmirovannogo obuchenie i ix prakticheskoy realizatsii. « Geografiya v shkole», 1969. №2
188. Studentsov N.N., Teltevskeya N.V. Didakticheskaya struktura proveryaemix znaniy. « Geografiya v shkole», 1973. №1
189. Testi i voprosi po geografii. M. «Prosveshenie», 1995
190. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'limi standarti va o'quv dasturi. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligining Axborotnomasi 3- maxsus son «SHarq», 1999, 400b
191. Ustup O.V. Uchebniy rasskaz kak odin iz metodov formirovaniye poznovatelnoy interesa. «Geografiya v shkole», 1990, №2, s.49-51

192. Uchebnik XXI veka: On mojet bit effektivnee v 8000 raz. «Novosti interneta» TDPU axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi AXBOROT-NOMASI, 2003, №19. s.3-10
193. Federov O.V. Premenenie informatsionnoy texnologii v obuchenii kak neobxodimiy komponent povishenii kachestva professionalnogo obrazovaniya. «Novosti interneta» TDPU axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi AXBOROTNOMASI, 2003, №2. s.12-15
194. Chernukov, I.F. Urok v 7 klasse temi «Vnutrennie vodi». «Geografiya v shkole», 1968, №1
195. Cherkunov I.F. Urok v 7-klasse na temu « Chasovie poyasa i raznitsa vo vremeni». «Geografiya shkole», 1973, №5
196. Chernikova Ye.Ya. Uchebnie ekskursii po geografii. M. «Prosveshenie», 1980
197. Chto takoy sovremennaya videokonferentsiya? «Novoste interneta» TDPU Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi AXBOROTNOIMASI. 2002, №6 s.53-74
198. SHaluxov B. F. Ekskursiya na GRES. «Geografiya v shkole». 1970 №5
199. SHenev V.A. Priemi uchebnoy raboti uchashixsya v kursa fizicheskoy geografii. M. «Prosveshenie», 1979
200. SHenev V.A. Problemnoe obuchenie na urokax geografii v 5-klasse. «Geografiya v shkole». 1970 №4

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	3
I-QISM. GEOGRAFIYA TAʼLIMI VA UNING RIVOJLANISHI	4
1-BOB Geografiya taʼlimining maqsadi va vazifalari	4
1.1. Geografiya taʼlimi metodikasi haqida tushuncha.	4
1.2. Geografiya taʼlimining maqsadlari va vazifalari.	6
1.3. Geografiya taʼlimi metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi.	9
1.4 Geografiya taʼlimida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish muammolari.....	11
1.4.1. Nazariy tadqiqot usullari.	12
1.4.2. Eksperimental-empirik usullar.	13
1.5. Metodik tadqiqotlar bosqichlari.....	16
2- BOB. GEOGRAFIYA TAʼLIMINING RIVOJLANISH TARIXI	20
2.1. Qadimgi davrda geografiya taʼlimining rivojlanishi.	20
2.2. Oʻrta asrlarda geografiya taʼlimining rivojlanishi.	22
2.3. Ilmiy geografik tadqiqotlar davrida geografiya taʼlimining rivojlanishi...	23
2.4 Xorijda geografiya taʼlimi.....	25
3-BOB.OʻZBEKISTONDA GEOGRAFIYA TAʼLIMINING RIVOJLANISHI.....	32
3.1. XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida geografiya taʼlimining rivojlanishi.	32
3.2. XX arsda Oʻzbekistonda geografiya taʼlimining rivojlanishi.....	35
3.3. Oʻzbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturi.....	38
3.4 Geografiya taʼlimining tuzilishi va taʼlim standartlari.	44
3.5 Maktab geografiyasi mazmuning tarkibiy qismlari.	46
3.6 Ichki predmetlararo aloqalar.	48
II – QISM.....	51
4-BOB. OʻQITISH METODLARI VA ULARNI TANLASH.....	51
4.1.Oʻqitish metodlarini sinflashtirish	51
4.2.Geografiya darslarida oʻqitish metodlarini tanlash texnologiyasi.	55
4.3 Geografiya taʼlimida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish.....	57
V-BOB. OʻQITISHNING OGʻZAKI METODLARI	62
5.1. Tushuntirish metodi.	64
5.2. Xikoya metodi.....	65
5.3. Suxbat metodi.	67
5.3.1. Katexezik suxbat.....	67
5.3.2. Evristik suxbat.	68
5.4.Oʻqib berish.....	70
5.5. Maʼruza metodi.....	71

6-BOB. KUZATISH VA TAJRIBA METODI	73
6.1.Kuzatish metodi.	74
6.1.1. Astronomik kuzatishlar.	74
6.1.2. Meteorologik kuzatishlar.	75
6.1.3.Fenologik kuzatishlar.....	77
6.2.Tajribalar.	80
6.2.1. Litosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish.	80
6.2.2.Gidrosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish.	81
6.2.3. Atmosfera mavzusini o'rganishda bajariladigan tajribalar.	82
6.2.4. Geografiya darslarida o'tkaziladigan tajribalarga qo'yiladigan talablar.	83
7-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA KARTOGRAFIK TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH	86
7.1.Umumiy kartografik tushunchalar. Shartli belgilar va ularni o'qish.....	86
7.2.Maktab geografik kartalarining turlari.....	89
7.3.Kartalarni tushuntirish texnologiyasi.....	92
7.4. Geografik kartalarni o'kish texnologiyalari.....	93
7.5. Chiziqli kartalar bilan ishlash texnologiyasi.....	96
7.6. Globus bilan ishlash texnologiyasi.	98
7.7.Kartografik tasavvurlarni shakllantirish texnologiyasi.....	100
8-BOB. MUAMMOLI O'QITISH METODLARI	103
8.1. Geografiya fanidagi muammolar va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish.	103
8.2.Muammoli bayon metodi.	105
8.3. Reproduktiv va izlanuvchan metod.	108
8.3.1.Reproduktiv metod.	108
8.3.2.Qisman izlanuvchan metod.....	109
8.3.3. Izlanuvchan metod.....	110
8.4.Muammoli o'qitish metodi.	112
9-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA MATEMATIK VA STATISTIK METODLARDAN FOYDALANISH.....	115
9.1.Geografiya ta'limida matematik metodlardan foydalanish texnologiyasi.	115
9.1.1. Tabiiy geografik bilimlar berishda matematik metodlardan foydalanish.....	116
9.1.2. Iqtisodiy - ijtimoiy geografik bilimlar berishda matematik metodlardan foydalanish.....	120
9.2.Geografiya ta'limida statistik ma'lumotlardan foydalanish tenologiyasi.	122
9.2.1.Geografiya kurslarida sonli ma'lumotlar.....	122
9.2.2.Yakka holdagi raqamlar bilan ishlash.....	124
9.2.3. Jadvallar bilan ishlash.....	126
9.2.4.Diagramma va chizmalar bilan ishlash.....	127
10-BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA YANGI PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARNI ISHLAB CHIQUISH VA QO'LLASH	128

10.1. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashni ilmiy-metodik asoslari.	128
10.1.1. Geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash.	129
10.1.2. Geografiya ta'limi maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash.	133
10.2. Didaktik o'yinlar texnologiyasi.	140
10.2.1. Tabiiy geografik o'yinlar.	141
10.2.2. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida didaktik o'yinlar o'tkazish texnologiyasi.	143
10.3. Modulli ta'lim texnologiyasi.	144
10.4. Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari.	147
III-QISM	150
11-BOB. O'QITISH VOSITALARI	150
11.1. O'qitish vositalari turlari.	150
11.2. Geografiya darsligi va u bilan ishlash texnologiyasi.	152
11.2.1. Geografiya darsligining tuzilishi.	152
11.2.2. Darslik bilan ishlash texnologiyasi.	155
11.3. Natural vositalardan foydalanish texnologiyasi.	159
11.4. Geografik voqea va hodisalarni tasvirlaydigan o'quv vositalaridan foydalanish texnologiyasi.	160
11.5. Statistik ma'lumotlar bilan ishlash	163
12-BOB. GEOGRAFIYA XONASI	167
12.1. Geografiya xonasini jihozlashga qo'yiladigan talablar.	167
12.2. O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy xo'jalik ishlari.	169
12.3. Geografiya xonasidan o'quv va sinfdan tashqari ishlarda foydalanish.	170
13-BOB. O'QITISHNING TEXNIK VOSITALARI	172
13.1. O'qitishning texnik vositalari haqida tushuncha.	172
13.2. Audiovizual o'qitish vositalari.	174
13.2.1. Geografiya darslarida kinofilmlardan foydalanish.	174
13.2.2. Statik proektsiya vositalaridan foydalanish.	178
13.2.3. Televedeniyadan geografiya darslarida foydalanish.	180
13.3. Geografiya ta'limida axborot texnologiyalaridan foydalanish.	181
IV -QISM	186
GEOGRAFIYA TA'LIMINI TASHKIL ETISH SHAKLLARI	186
14 -BOB. Geografiya darsi va unga qo'yiladigan talablar	186
14.1 Darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish.	186
14.2. Geografiya darslarining tuzilishi.	190
14.3. Geografiya darslarini rejalashtirish.	192
14.4. O'qituvchini darsga tayyorgarligi.	194
15-BOB. GEOGRAFIYA DARS TURLARI	197

15.1. Kirish darsi.....	197
15.2. Aralash dars.	198
15.3. Yangi mavzuni o’rganish darsi.	200
15.4. Geografik ko’nikmalarni shakllantirish darsi.	201
15.5. Takrorlash, umumlashtirish va bilimlarni tekshrish darslari.	204
16-BOB. O’QUV SAYOHATLARI.....	205
16.1. O’quv sayohatlarini maqsadi va vazifalari.	205
16.2. O’quv sayohatlariga tayyorgarlik va sayohat uchun zarur bo’lgan jihozlar va vositalar.	207
16.3. Tabiiy geografik o’quv sayohatlari.....	208
16.3.1. Umumiy tabiiy geografik o’quv sayohatlari.	209
16.3.2. Maxsus tabiiy geografik o’quv sayohatlari.....	210
16.4. Iqtisodiy geografik o’quv sayohatlari.	212
16.5. Tarixiy geografik va o’lkashunoslik sayohatlari.	216
V –QISM.....	222
17-BOB. SINFDAN TASHQARI ISHLAR	222
17.1 Sinfdan tashqari ishlarning maqsadi va vazifalari.	222
17.2. Sinfdan tashqari ishlarning shakllari.	225
17.2.1. Geografiya to’garaklari.	225
17.2.2. Geografik jamiyat, klub va o’lkashunoslik muzeyi.	227
17.2.3 Geografik konferentsiyalar va kechalar.	229
17.3. Sinfdan tashqari ishlarning asosiy yo’nalishlari.	230
17.3.1. Turistik o’lkashunoslik yo’nalishi.	230
17.3.2. Ilmiy bilish yo’nalishi.	232
17.3.3. Madaniy-oqartuv va mexnat yo’nalishi.	232
17.3.4. Muzey va nashriy hamda ekologik yo’nalish.	233
Adabiyotlar	235

Hurboy Vahobov
Odiljon To'xtasinovich Mirzamahmudov

GEOGRAFIYA O'QITISH METODIKASI

USLUBIY QO'LLAMA

Mas'ul muharrir: *Jumaxanov Sh.Z.*
Texnik muharrir: *Nomozboyev S.*
Texnik muharrir: *Ilhomjon Jumabaev*

**Terishga berildi: 20.03.2016-y. Bosishga ruxsat
etildi:02.04.2016-y.**

**Bichimi60×84. 1/16.Shrift garniturası Times New Roman.
Hajmi 15.75 bosma taboq. Oq qog'ozga ofset usulda bosildi
Adadi 100 nusxa. Buyurtma № 38. Bahosi kelishilgan narxda.**

“Namangan” nashriyotida tayyorlandi.

Namangan shahri, Navoiyko'chasi, 36.

“Matbuot uyi”ning 3-qavati. Tel.: (8 369) 227-92-14.

Nashriyot litsenziya raqami AI №156, 2009-yil 14-avgustda berilgan.

“Fazilatortextservis” XK matbaa bo'limida chop etildi.

Namangan shahri, Navoiy ko'chasi,72-uy.

